

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ: Magyar epigrammák 513

*

FÜST MILÁN: Beszélgetés a síron túl 518

VASADI PÉTER versei 525

KELEMEN LAJOS verse 526

KALÁSZ MÁRTON: Téli bárány (regény, XIX.) 527

SZAPUDI ANDRÁS: História (elbeszélés) 534

CSEH KÁROLY versei 540

PÁLYI ANDRÁS: Színházi előadások Budapesten
(*Nádas Péter: Találkozás*) 541

KOLTAI TAMÁS: Panoptikum (*A kétféjű tenevad*
és a *Gözfürdő* kaposvári előadása) 546

TARJÁN TAMÁS: Tizenhét a tizenhetediken (filmlevél) 550

ERŐS ZSUZSA versei 557

BAGOSSY LÁSZLÓ versei 558

BODNÁR GYÖRGY: A magyar modernség dilemmája
(*Fülep Lajos irodalomestménye*) 559

KENYERES ZOLTÁN: „Zrinyitől Adyig... József Attiláig”
(*Lukács György magyar tanulmányai 1945-ig, III. rész*) 566

KOCZKÁS SÁNDOR: „Csodálkozom, hogy élek” (*Létszemlélet*
és *poétikai változatok Radnóti kései lírájában, II.*) 575

SOMLYÓ GYÖRGY: Újholdon... (*Emlékezés és tanulmány,*
II. rész) 582

*

Európai fórum

RÁBA GYÖRGY: Nagy nyugatosok Európa- és magyarságtudata (tanulmány) 589

1985

JÚNIUS

- SZIGETHY GÁBOR: Karnevál (*Hamvas Béla sorskatalógusa*) 597
 CSÜRÖS MIKLÓS: Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében
 (*Tüskés Tibor könyvéről*) 599
 BALASSA PÉTER: Somlyó György: Rámpa 602
 KISPÉTER ANDRÁS: Tamás Menyhért: Esőrácsok 604
 HALLAMA ERZSÉBET: Szapudi András: Az ivadék 605
 VARGA DÁVID: Mátyus Aliz–Tausz Katalin: Maga-ura
 parasztok és uradalmi cselédek 607

KÉPEK

- MARTYN FERENC: Rajzok Weöres Sándor „A holdbéli csónakos”
 c. színművéhez (*Nádor Katalin fotói*) 549, 556, 565, 574

JELENKOR

XXVIII. ÉVFOLYAM

6. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZÓ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi
Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással

a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj: 192,— Ft.

85-1428 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

BERZSENYI DÁNIEL *Irodalmi és Művészeti Társaság* alakul Kaposváron május 20-án. Az országos hatáskörű Társaság az 1904-ben ugyanitt megalakult egyesület hagyományaira támaszkodva elsősorban a Berzsényi életmű örökségét kívánja szolgálni. További célja a mai irodalom és művészet terjesztése, díjak kiírása, találkozók, művészeti rendezvények szervezése.

AZ ÜNNEPI KÖNYVHÉT június 3-án megrendezendő pécsi és baranyai nyitó estjének íróvendégei: *Csorba Győző, László Lajos, Rab Zsuzsa és Vészi Endre.* Bevezeti *Szederkényi Ervin.*

VÁRKONYI NÁNDOR BIBLIOGRÁFIA jelent meg a Pécsi Városi Könyvtár kiadásában. *Bertók László* állította össze és írt hozzá előszót. A bibliográfiai rész előtt Németh László: Látogatás Várkonyi Nándornál c. írását, továbbá Weöres Sándor és Csorba Győző versét olvashatjuk. A bibliográfia tartalmazza Várkonyi Nándor életrajzának, könyveinek, írásainak, valamint a róluk szóló irodalomnak az adatait. Várkonyi Nándor három jellemző írása, folyóiratjegyzék és névmutató zárja a kiadványt.

MARTYN FERENC „Rajzok az irodalom remekműveihez” c. dunaújvárosi kiállítása június 6-ig tekinthető meg az Uitz-teremben. A kiállított művek a következők: Cervantes: *Don Quijote*, 1961. (25 tollrajz), Berzsényi Dániel. *Rajzok, epizódok a költő életéből*, 1968–1969. (20 tollrajz), Janus Pannonius arcképéhez, 1971. (20 tollrajz), Petőfi olvasása közben, 1972. (15 tollrajz). – A kiállítás megnyitása és a Kalapácsok c. szoborcsoport felavatása alkalmából Martyn Ferencnek a Pro Urbe kitüntetést adományozták Dunaújváros vezetői.

MELIORISZ BÉLA „Ma sem jön senki” c. első verseskötetének megjelenése alkalmából szerzői estet rendeztek május 14-én a pécsi Várkonyi Nándor Könyvtárban. Bevezetőt mondott *Maraikó László*. Közreműködött *Gergely Róbert* és *Sólyom Katalin* színművész, valamint *Szkladányi Péter* fuvolaművész.

PÉCSI NYÁRI SZÍNHÁZ, 1985. A Szabadtéri táncszínen *Nyitókonzert* június 24-én. *Beethoven: IX. szimfónia.* Közreműködik a Pécsi Szimfonikus Zenekar, a Mecsek Kórus és a Nevelők Háza kamarakórusa. Vezényel: Erdélyi Miklós. Karigazgató: Tillai Aurél. – *Odüsszeusz* (táncjáték) június 29., július 1., 3., 4. Zene: Móczán Péter–Varga János. Közreműködik az EAST együttes és a Pécsi Ballett: Rendező-koreográfus: Eck Imre. – A Tettyén *Miroslav Krleža: Szentistván-napi búcsú* (dráma) július 17–20., 28–30. Rendezte: Bagossy László. Közreműködik a Baranya Táncegyüttes. – *VII. Nemzetközi Felnőttbáblesztivál* július 25–29-ig nyolc külföldi és öt hazai együttes részvételével.

BÁLINT ENDRE Montázsok c. kiállítása május 6-án nyílt meg a veszprémi megyei Művelődési Központ Csikeszgalériájában. A megnyitón *Ury Ibolya* művészettörténész mondott beszédet.

PÉCSI KIÁLLÍTÁSOK. A Pécsi Galériában május 3–26-ig *Székely Vera* (Párizs) installációja. A kiállítás alkalmából mutatják be a művésznőnek a múlt évben a Pécsi Galéria által kiadott grafikai mappáját. – Május 31-től *Hat országgrész fotókiállítása* (Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország két-két tájegysége). – A Pécsi Kisgalériában május 24-től június 16-ig *Kodolányi László* ötvösmunkái, ékszerei.

BERTÓK LÁSZLÓ

Magyar epigrammák

HELYBŐL

*Ostoba, mért kell újra meg újra leverni a lécet?
Helyből átviheted, hogyha tudod, hova tedd.*

MAJOM

*Boldogan ülni az ágon s nézegetődni a legjobb.
Döntik mások a fát, én, a majom, belakom.*

NYUSZI

*Két tűz közt egyedül hagytak, s el mégse szaladtál.
Bátor vagy nyuszi, és hogy magyar, az se vitás.*

KANI

*Koslat a vén kani, szép szuka hergeli tétova vágyát.
Hallgass, bajkeverő! Nagy tüze, ép esze volt.*

MIRE FÖL?

*Új bőrt, ezrediket húznál le az egyszeri róka
testéről, mire föl várod a tapsikolást?*

SÁSKA

*Szorgalmaznál csak megnőtt étvágyad erősebb,
sáska, de egy lyukon át hogy jöhet ennyi gané?*

ÜGYESEN

*Hány pecsenyét sütsz még meg a rád mért pálca tűzénél?
S mennyi jutalmat vársz, mert ügyesen sütögetsz?*

BARÁTSÁG

*Azt mondod, hunyjak szemet, és te se szólsz, te se látsz majd,
mert a barátság szent, s mink, ugye, benne vagyunk.*

JÁTSZOD

*Ez kupa bort hoz, az étket, ez álmait, az csak a nyelvét,
kurvák mind, te pedig játszod a földesurat.*

BÜZLIK

*Azt hiszed, az van csak, mire rápotyogattad a piszkod?
Büzlik más nyoma is, mégse veszéjti eszét.*

DEMOKRATA

*Kérded, jól van-e úgy, ahogy eldöntötted előre?
Jaj, de demokrata vagy! Van zabod is, pacikám?*

GOND

*Fájhat-e Bólogató János pici nyakcsigolyája?
Vagy cöveket nyelt? Ó, mekkora gond az ilyen.*

DURROGTAT

*Fennen hordja az orrát, csak budapesti lyukat nyal.
S durrogtat Lukafán, mint hiteles csupasegg.*

MOCOK

*Bámulatos, hogy mennyi szitok dőlt rögtön a szádból
arra a jajra, hogy itt, itt is előtt a mocok.*

POFA

*Eszményt adj, kiabáltál és ütögetted a tányért.
Allati zajt csaptál egy pofa bablevesért.*

FORMA

*Éljen a forma, mely annyira összeragasztja a semmit,
hogy nem tudni, mi szól, szád-e vagy alfeled-e?*

NEMZET

*Mondd, hazudozni minek, hisz tény már, hogy fog a nemzet,
nem túlélni, csupán élni akar szaporán.*

SORS

*Elbújdosni, ha bajba kerülsz, s jajgatni, ha ütnek,
hát azt tudsz, de ne hidd, hogy külön is ver a sors.*

ÁRAM

*Hallom, hogy nem iszol már, csak belemártod a nyelved,
s megcsap az áram, mint mást a hibás vezetékek.*

MARHA

*Húsz évvel túlélte magát és akkora marha,
már gazdája se mer ráripakodni, ha bög.*

FÜTTY

*Ó, te megint tuttában megcicerélted a jércét?
Mért hagy cserben a fütty, hogyha a múzsa a tyúk?*

ANYANYELVED

*Elsodródtál messzire, más nyelv forгатagába,
s lett anyanyelved sport, háziruhádon a gyöngy.*

NEM UNOD?

*Mást se csinálni örökké, mint veregetni a vállad?
Hogy győződ? Nem unod? S nem hasogat reumád?*

KOMOLYAN

*Úgy hazudozz, hogy csak bizonyos fokig értjük a tréfát,
s vége, ha nem hiszed el, hogy komolyan nevetünk.*

HIVATALBAN

*Hogy magasabb hivatalban vagy, s így több eszed is van?
Elhisszük, pipi, mert nő a bögyöd s vagyonod.*

ÖREG

*Megbüntetni a gyermekeket, mert vétkes az apjuk?
Ezt, ugye, nem komolyan mondod öreg leopárd?*

OKOS

*Körbelihegni a jót, mielőbb bekerülni a sleppbe,
s vágni okos potikát, látod, ez újra te vagy.*

ORRFACSARÓ

*Hát te nem emberi szót, hanem újabb hódolatot vársz?
Meghajolunk, idenézz, bár a szag orrfacsaró.*

FÖSVÉNYEK

*Fösvények, kik a másik elől a ganét is elennék,
s leggyönyörűbb, hogy ez azt, az meg emezt csepüli.*

NODE

*Leshelyen állsz, koma, tudjuk, nem sikerült a találát.
Egsz, node észnél légy! Bárkire lősz, ha mozog?*

CSORDA

*Elvittek Budapestre tinóként, s régen ökör vagy,
fogd hát föl valahogy, már ez a csorda sem az.*

OK

*Szürke, sokat vacakol, s teneked lángoszlop az álmod.
Megvan az ok, hogy utáld, s lám, ugyanezt teszi ő.*

KARÁCSONYI

*Fújhatod, ez se lesz már, régi karácsonyi költő.
Nincs újság, amiben verse ne volna megint.*

RÁTOK

*Egy poharat most rátok, akik majd semmibe vesztek.
Kell a ti dőlyfötők is, hogy ne legyek levegő.*

PANNONIÁBAN

*Igy rotyogunk, papa, Pannoniában, a tábori üstben,
és ki előbb puhul, azt most is előbb megeszik.*

HALADÁS

*Mondod a nagy szavakat, haladás, hit, béke, szabadság,
s lám, csak a gyomrod üres, ölni, zabálni akarsz.*

NAGYZENEKAR

*Sokkol a hírközlés, dől ránk baj, terror, ijesztés,
mintha a nagyzenekar jönne az ördög előtt.*

METSZÉSPONT

*Mind ugyanott állunk, csak más síkján a valónak.
Engem a metszéspont, téged a más dühösít.*

EZER ÉV

*Fölvágtad fejedet, vegyem úgy, befejezted a témát,
mit számít ezer év, széles e föld a hazád.*

NYOLCVANÖT

*S volt még cidrire stressz, rá válság, arra rakéta,
sok rizsa, áremelés, nyolcvanöt, év elején.*

Beszélgetés a síron túl

En: – Mit mondasz? Semmit se beszélj egyelőre, rám figyelj. Azt akarom bebizonyítani neked, hogy mindez pedig együttvéve csúnya és rossz, mert ez a mai éjszaka tétele. De meg is ismétlem kérdés formájában a dolgot: nemde kevés van itt olyasmi, aminek örülni lehetne, Arisztodemosz? Vagy tévedek? rossz a mércém, sok talán? Több annál, mint amit elvetünk? Most felelj.

Arisztodemosz: (a sírból) – Hallgatók.

En: – No látod úgy-e, csakhogy egyetértünk. S mármost ugyanazt a kérdést teszem fel újra, amit már annyiszor kérdeztek előttem: – nem úgy van-e avval a kevés jóval és széppel is, amely adatott nekünk, hogy azt is csak az ellentéte által veszem észre, – mint az egészséget, vagy a jólevegőt, – egyszóval a rossz által a jót, a rút által a szépet, – igaz ez?

Arisztodemosz: (a sírból) – Hallgatók.

En: – Boldog vagyok, hogy ilyen figyelmes hallgatóra leltem. Úgy látszik, csak a halottak azok. Mármost meggyilkolt leányod árnyára kérlek, légy még hallgatógabb. Egy titkomat szeretném közölni veled.

Arisztodemosz: (a sírban nevet)

En: – Szóval máris tudod, mire szeretnék kilyukadni. Oh, tiszteletre méltó furcsa kópé, hát te is olyan vagy, mint én? Kimondom tehát, a gyanúm ez: – hogy e kevés szépből és jóból is, amely adatott nekünk, sok olyan van. . .

En: – De másképp kellene fogalmaznom, úgy látom. Hogy talántán ezért is határoltuk úgy el némely dologban, hogy mi a csúnya benne. . .

Egy hang: – Mert ezáltal szabjuk meg, hogy mi a szép? A csúnya által?

En: – Úgy van, igen, ez a gyanúm, de meg ne mondd senkinek a világon.

Egy hang: – No nézd, hogy tréfál ez a feketehajú.

Arisztodemosz: – És ha nem határoltuk volna el, akkor minden szép volna nekünk?

Egy másik hang: – No nézd, ez a fejelágyára gurult.

Egy harmadik: – Elneveztük a csúnyát, ezentúl tudni fogjuk tehát, mi a szép. (Általános nevetés)

Egy negyedik: – És ami eddig sose volt csúnya, azt neveztük el annak.

Egy ötödik: – Például az Afrodité gyönyörű fenekét. (Még nagyobb nevetés)

En: – Fúj micsoda szélvihar ez! Hallgass meg engem, Arisztodemosz.

Arisztodemosz: (a sírban) – Hallgatók.

En: – Az árnyak néha olyanok, mint a forgósél, igazán.

Arisztodemosz: (a sírban tüsszent)

En: – No látod, néha milyen szél van a sírban. Azért mégse tüsszents és ne kicsinyelj. A te királyságodban például mezitláb jártak a lányok és senkise talált benne kivetni valót. Te magad is a kezeddél ettél s a feleséged piros harisnyát hordott az ünnepeken, – másszóval: ha mi most nem nevez-

tük volna el a pirosat csúnyának, akkor nem tűnne fel, hogy milyen szép a fehér, vagyis: innen ez az új szépség. Hogy megúntuk a piros harisnyát meg a kenderfonalat a lányok szőke hajában.

Arisztodemosz: (felemelkedik a sirban) – Te azt állítod tehát, hogy nem elég nekünk az a csúnya, ami van, mi még teremtünk is magunknak egyet-mást, olyat, ami nem tetszik...

En: – Mi nem csúnyát akartunk ezáltal teremteni magunknak, de több szépet. Ha elnevezed a kolbászt bűnnek, akkor erény az üresség, amelyet a disznóbélben találsz. Hogy mi értéke lehet annak, ami tisztára csak az ellentéte által az, ami, mert mihelyt elmúlik ez az ellentét... Ha például nem a jóslat állt volna amögött, hogy megöljed a lányod...

Arisztodemosz: – Erről most már hallgass, nem szeretem a tárgyat.

En: – Igazad van, úgyis mellékösvényre vezetne. A lényeg ebben ennyi: hogy különben se tudom én, hogy mi volna, ha volna, ha nem neveztünk volna el csúnyának egyet-mást, ami eddig nem volt az. Én csak azt veszem észre, hogy 1) javarészt bizonytalan fogalom a szépség, – hogy országról-országra, korról-korra, sőt olykor bizony évről-évre is változik, úgy a ruházat, mint az illetudás, de még a művészetek területein is. 2) S ami a jót illeti: nem hallod ott is a láthatatlanok nevetését? Hogy mindúntalan a rosszra kell irányítanod a figyelmedet és csakis azért, hogy a magad helyzetét hajlandó légy becsülni valamelyest. Mondván magadnak: Oh, én bolond! Hát nem nagyszerű a sorom a mások nyomorúságaihoz képest? És én még jajgatok? – Amiből megintcsak az következik, hogy tehát nem a jó, hanem a rossz, nem a szép, hanem a csúnya az alapmérték ezen a világon. Így van ez?

Arisztodemosz: – Erről hallgatok.

En: – No, csakhogy egyetértünk. Különben is láttál-e már valakit fehér palástban végigsétálni ezen a pályán? S hogy be ne piszkolódott volna valahol?

Arisztodemosz: – Bizony alig.

En: – De piszkosban igen, úgy-e? Olyanban, amely mindig piszkos? Egyszóval, ami tiszta és fehér, az csak ideig-óráig lehet az, és ritka dolog. Mindez pedig megintcsak ugyanazt bizonyítja: hogy igenis a rossz a fő princípium itt. Amit pedig végül mégiscsak jónak nevezünk, hogy azzal is mennyi a bajunk, azt már nem is magyarázom, mert bizonyítani se kell: hogy az almák kukacosak s hogy a paradicsomkert teli van kígyóval, szerelmünk váltólázal, a városaink rágalommal s az édesanyánk szeszélyekkel, – igaz ez?

Arisztodemosz: – Igaz.

En: – Ha pedig mindez igaz, akkor térjünk vissza végre a gondolat nagyszerűségéhez. Azt mondhatná valaki, hogy hálátlan vagyok, mert e nagy szemétdombon mégiscsak megterem a gondolat rózsa gyanánt, s hogy már ezért is érdemes a napnak, meg a holdnak elvégezni a maga dolgát. Csak miről gondolkozhatom én? A természetről s az emberi életről. Mert az istenekről aligha. S mármost, ha valami velejében gyatra és érthetetlen... lehet a céltalanságról és gyatraságról való gondolkodás célszerűbb és többetérő, mint az, amiről szól? Minthogy az ember gondolata nem lehet reményteljesebb, mint ömage, – egyetértesz ebben? Még érthetőbben fogalmazva: érdemesebb volt annak élni, aki megfigyelte a reménytelenséget, mint aki reménytelen volt?

Arisztodemosz: – Ezt magam se gondolom, csakugyan nem. De van itt azért valami, ami mégiscsak változtat a dolgon s a gondolat javára, figyelj. Végy engem. Én például már semmi vagyok, valami csúnya semmiség ebben a sírban, – de most hogy felidézett a képzeleted... s hátha még fel is írná szegény történetemet s a tanulságát is esetleg, akkor már szép is lehetnék valamelyest, – igaz ez?

Én: – Elismerem, ez igaz.

Arisztodemosz: – No látod. (visszahanyatlik)

Ptolemaiosz Borzippinosz: (az orvos felemelkedik) – Mi volna, ha közbeszólnék én is?

Én: – Oh, régi jó vendégem! (felállok üdvözlésére)

Borzippinosz: – Attól tartok, ma türelmetlen vendéged leszek.

Én: – No de mért?

Borzippinosz: – Mert megbosszantottál. Azt hiszed, a természet becsmélését eltűrik a borzippaiak? Az a kérdés persze, jól értettek-e? Te képes vagy a természet munkálkodását csakugyan csúnyának nevezni?

Én: – Az egész talán nem is annyira csúnya, csak eredményeiben az.

Borzippinosz: – Szóval ami szép volt, – a sugárzás, mondjuk, ahogy te nevezted, – az csúnyát hozott létre?

Én: – Nem tudok erre felelni. Én csak annyit tudok egész biztosan, hogy ami a világ térségein eltűnik, az a gyomrokban tűnik el. S ez nekem nem tesz.

Borzippinosz: – Ha tehát inkább arról gondolkodnál... A törvényeiről, mondjuk, törvények csodáiról, nem pedig a világról, amelyet általuk létrehozott.

Én: – Csakhogy képtelen vagyok isteníteni azt a törvényt, amely ide vezet. Halál és mohóság: ez a kettő van a szemem előtt, akármilyen érdekes is a törvény. Lásd jó vendégem, így van ez: akármilyen vidám is a vadász, én nem tudok többé nevetni a tréfáin, a foga csillogása nekem nem öröm, sem a sodrott bajuszának fekete tüi, – én ma már csak arra gondolok, hogy vidáman öli a vadat az erdőn s boldogan fütyöl a nagy zsákmány örömétől, mert nem veszi észre, hogy a felhalmozott halálnak örül. Nem kell nekem az ilyesmi, emberi elfogultságom mindezt gyatrának ítéli.

Borzippinosz: – Csak honnan veszi emberi elfogultságod az összehasonlítást? Nem új dolog ez, bocsásd is meg ha újra felhozom itt... Ha kevés is, van itt egy s más olyan dolog is a világon, amely nem nevezhető gyatrának, hiszen ezt te se tagadod. Ezenfelül pedig... S most olyasmit mondok... Te is jól tudod, hogy mi borzippaiak (s velük én is) egy s más olyan tanoknak voltunk birtokában, amelyeket az emberi nem azóta feledett, szegény nevemmel együtt. S ez is egyike azoknak. Hallgass meg tehát, egyszerű a tanítás, s ezenfelül nyilván magad is sejtessz már ekörül valamit. Nincs jó és rossz, – ezt már mondanom se kellene talán, – csak e kettő együtt létezik különbözőképp elkeveredve. S mármost, hogy van-e e kettőnek állandó mérlege, ma se tudom, akármennyit törtem is ezen a fejem azóta. Maradjunk meg tehát annál, amit biztosan tudunk: hogy nincs oly szépség, amely valamelyest keserű ne volna, s nincs olyan rossz vagy csúnya, amelyet a természeted át ne formálna számodra elviselhetővé, sőt élvezetessé is, – nyilván vetted is már észre magadon...

En: – Ez, látod, már kedvemre való tanítás.

Borzipinosz: – Szóval jó helyen járok, tudom én azt. (sóhajt) Oh tudom én, hova sodorjon éjjel a szél. Még egyszer mondom tehát, hogy egyfajta szépségről megfeledkezel. Mert nincsen olyan rossz a világon, amiben a természet ne tudna örömet sajtolni a számodra, amelyenek: a betegségek, a láz, a fájdalom, sőt a halál is. Helytáll ez a tétel?

En: – Mindenképpen istenemre.

Borzipinosz: – Azt sem állíthatod tehát, hogy ami rossz vagy csúnya, az utolsó cseppjéig ellenedre volna. Azt mondtam egyszer valakinek: – mért haragszol úgy a tömegre? Nevetsz rajtuk s az már jó neked. Vagy növeli az önérzetedet, – elmondod a barátodnak is s dagad tőle a melled. Hogy nem olyan vagy, mint a többi. De meg is írod esetleg, tragédiába teszed, mint Agathon... S már fel is magasztosulsz az egekig s éppen az ostobaság által. Igaz ez?

En: – Mindenben igaz.

Borzipinosz: – De hadd maradjak a dolog medrében, mindjárt hajnalodik. Ha a valóságban kevés olyasmi van is, ami kedvedre való s ha igaz is az, hogy javarészből a rosszról veszed észre, hogy mi a jó, az is kétségtelen, hogy fordítva is igaz e tétel: a gyatra fogalma is úgy keletkezett benned, hogy van benned egy példakép valamiről, a szívedben, vagy ha másutt nem, az önző képzeletedben, a vágyaidban, ami nem az. Ezeket a boldogító példaképeket pedig ideáknak neveztük mi azelőtt s ti bizvást nevezhattétek ideáloknak is. Márpedig te magad mondtad nekem egyszer, valamelyik éjszakán, hogy senkinek se lehet joga az ideáljai megvalósulását követelnie, legfeljebb alázatos és szomorú reménye lehet rá.

En: – Mi tehát a tanácsod: Legyek mindennel megelégedve, úgy ahogy van?

Borzipinosz: – Azt még én se mondom. Csak ne kívánd, hogy a világ önzésedhez s annak vágyaihoz mindenben igazodjék. S ez az a tétel, amely tőlem származik. Mert lehetetlen helyzet származna belőle, még lehetetlenebb, mint amiben élünk. Gondold meg, hogy mennyire az volna, itéld meg ebből a példából: – A gyerek azt szeretné, ha mindenki vörös nadrágban járna. S mit szólnál ahhoz, ha az istenség teljesítené a kívánságát? Nem nevetné a dolgot?

En: – De igen. Csakhogy így is nevetek. Mert egyesek csakugyan vörös nadrágban járnak.

Borzipinosz: – No látod, épp erre akarok kitérni. Vagyis e világ olyan, hogy a gyermek is találhat benne kedvére valót valamennyit és te is itt-ott. Ha pedig a te követelményed szerint alakúlna, egészen úgy, ahogy te akarod, akkor a többinek aligha jutna valami, de neked se sok, attól félek.

En: – Attól félsz igazán?

Borzipinosz: – Sőt, nagyon is. Bús történetemet ismered, vagy legalább is az elejét, úgy-e? Három lányom volt különböző időkben. A legidősebb azért imádkozott, hogy annak felesége lehessen, akit a szíve választott. Mondtam neki: – gyermek. A házasság nem ilyesmire való. A szerelmesek mindig újat várnak: új csodát és új vígasságot, ami nincs. Aki házasodik, az tehát ne a tüzet, hanem a jó szívet keresse, leányom, – mondtam neki sokszor, de hiába. – Ha tehát az istenség most lenézne könyörgő, összetett kezeidre, mondtam néki, – ha orrlyukait érnék a sóhajaid, könnyem kiderülhetne, hogy voltaképp nem is jó neked az, amit annyira kértél.

– Bíz rá édes lányom, – mondtam néki és felmutattam az égre. – Jobb az a rossz, amit ő szánt néked s rosszabb az a jó, amit annyira szeretnél. – És megsímogattam éjszínű haját.

– De nem és nem. És akkor hát megölte őt a férje, mert megúnta rövidesen. S ezt csak nem nevezhetem szerencsének úgy-e? – A második lányom sokkal fiatalabb volt s persze ő is megszeretett aztán valakit. De én azt mondtam erre: – soha többé. Hátrakötöttem tehát lenszínű haját s én magam írtam meg a házassági szerződést, fehér, puha téglákon. Aztán kendővel bekötöttem a szemét s úgy vezettem a férje elébe, akit nem is ösmert.

En: – S mi lett vele, jól járt?

Borzippinosz: – Oh nem, ez sem. (Sóhaj) Egész életében az után sírt, akit szeretett, akit el hagyott küldeni maga mellől.

En: – S még azt mered állítani, hogy szép ez a világ?

Borzippinosz: – Oh azt én sose mondtam. (Megint sóhaj) Oly misztériumok ezek, amelyeket csak az istenség homályában érthetne meg valaki. – A harmadik lányom, szintén sokkal fiatalabb s persze ő is szeretett valakit. Azt mondtam neki: – úgy látszik, mégiscsak az a helyesebb, ha a szíved irányában haladsz. Nem mondhatok mást ennyi tapasztalat után, mint hogy mégiscsak azé légy, akit megszerettél. Csakhogy ez a lányom már sokkal okosabb volt, vagy azt hitte legalábbis, hogy az, így szólt tehát hozzám: – én azé leszek, akit megszerettem, de csak rövid időre, aztán választok magamnak valakit, aki jó.

En: – És mi lett a vége?

Borzippinosz: – Csakugyan nem volt jószívű, akit szeretett. Más nőket is hozott a házhöz feleségül, pedig a szerződésben megígérte, hogy nem tesz ilyet. S a lányom nagyon szenvedett e miatt s mégse tudott elválni tőle, – egy sóhajom bizony őt is illeti, e szegényt.

En: – És még azt mered állítani, hogy szép ez a világ?

Borzippinosz: – Várj, várj, nincs még a történetnek vége. Első lányomnak volt egy barátnője, aki húnyt szemekkel ment egyszer az úton. Megcsípte a kigyó. – El vagyok átkozva, – kiáltott fel, mikor a lábára tekintett. S lefeküdt meghalni valami templom közelében.

– De nem halt meg, csak sánta maradt. S mármost hogy is magyarázam? A másik átkozott: Arzilochosz király szintén sánta volt. – Sánta vagyok, tehát sántát is akarok, – kiáltott fel egy éjjel ez a király. S el is vette a templom mellett heverőt. S ezek, mert szerények voltak, tehát boldogan éltek.

En: – Szóval szerény legyen az ember?

Borzippinosz: – Úgy lehet, hogy akkor többre viszi. A tört szív könnyebben boldogul, bárha erről se tudok biztosat. Egy kétségtelennek tűnik mind ebből: hogy az istenségtől hiába kér összetett kézzel bármit is az ember, – mert honnan tudhatná még öreg korában is, nemhogy mint valami tapasztalatlan gyerek, hogy mi lesz neki jó? Hogy csakugyan az kell-e neki, amire vágyakozik s azon túl is, hogy az első pillanatban öröme telik benne? a világ csábítja őt mindenféleképpen, lebegteti a kincseit előtte: mindazt, amit jónak szokott nevezni a világ. Szomorúan emlékszem erre. Az ember pénzt akar és nem a szegénységet, egészséget és nem a lázt, asszonyokban és dolgokban egyaránt a szépet áhítja és nem azt, ami csúnya... De nem is folytatom a felsorolást. Minthogy emberi lény nem is kívánhat a sorstól például olyat, hogy vak legyen, – nem esztelen és visszataszító már e gondolat is? Pedig

hát, bizony mondom neked, – hogy a vakok mily szerények s mily elégedett emberek, azt nyilván észrevetted rajtuk magad is...

En: – A Milton gyönyörűségeiről nem is szólva.

Borzippinosz: – Ah, újabb dolog, nem ismerem e személyt.

En: – No persze, persze. Szóval: minél kevésbé él az ember, annál jobb neki?

Borzippinosz: – Azt nem tudom.

En: – Mert a vakok boldogságából ez következik. De hagyjuk is ezt. Maradjunk annál, amiről szó volt: mindez csupa káprázat tehát, a jó is, rossz is? Ezt akartad közölni velem?

Borzippinosz: – Nem éppen. Csak, ahogy már mondtam is: nem csupa rossz származik abból, amit rossznak ítéltél s nem csupa jó abból, amit jónak nevezel: a lázból például a legnagyobb gyönyörök olykor s az elhagyatottságból szintén, – igaz ez?

En: – Igaz. Mondjak le tehát mindennemű értékelésről?

Borzippinosz: (szomorún, de azért egyre emelkedettebben) – Ne tedd, mert nem is lehet. Csakis az isteneké a közöny, az örökkévalóságé, igen, igen, de az embereké sohase lehet. De ne is legyen olyan az ember. Nem volna irányod, tétova volnál, csillagzat nélküli hajós, sohasem vonzódnál és sose menekülnél, – márpedig ez a te dolgod. Hogy kíváncsozzál és keseregj, ahogy még a szellemek királya, Salamon is valamikor. És nehogy azt hidd, hogy ez rossz neked. Mert akkor csakugyan hálátlan volnál. Mert nehogy azt hidd: a három lányom élete se volt csupa keserűség, azt ma már nem gondolom én. Mert ha annyit gondolkodik az ember a sírban, rá kell jönnie végül, hogy minden, ami jó és rossz, szép vagy csúnya számunkra e világon adódik, az nem a szépből és csúnyából adódik, hanem abból a küzdelemből, amelyben a széppel és csúnyával egyaránt és állandóan van az ember. Mert a széppel is küszködöl, meg a szeretetteddel is, el ne feledd, hogy csupa fájdalom néked mind a kettő.

En: – Ami tehát az imádságot illeti...

Borzippinosz: – Úgy van. Épp erre akartam kitérni megint. Nem eszes lényhez méltó tehát, hogy Hozzájuk bármiért is könyörögj, mert hisz Ők tudják jobban, mi az, ami jó neked.

En: – Hogy kell imádkozni tehát?

Borzippinosz: – Nálatok ez áll az imában: – add meg nekünk a mi mindennapi kenyerünket *ma*. Nagyon tetszik nekem e tétel. Mert ennyi helyénvaló is és elég is, mert nem önmegtágadás, de nem is szerénytelenség, semmiképp sem az. Mert mit kívánhat az istenség a gyarló emberi lénytől? hogy egészen megfelekkezzék önmagáról? Nem volna szép tőle, nem volna méltányos követelmény.

Csend következett e szavak után, odakinn hajnalodott. Amire én egész hirtelenül és egészen kikelve magamból:

– Majdnem megbolondítottál, most veszem észre. Hát nem az a helyzet, hogy szinte mélakóros ájtatost csináltál itt belőlem a sötétben? Mert mit követelsz te az embertől? Hogy igyekezzem a rosszban is észrevenni és értékelni a jót, a csúnyában a szépet. Ne feledjem el, hogy a szépség szenvedést okoz. Hogy bárhogy csábítson is, amit szépnek és jónak gondolok... no de vegyünk előbb valami mást. Milyen meggyőződéssel hajszoljam én azt, amire vágyom, ha nem vagyok róla meggyőződve, hogy jó is lesz nekem? S mért kerüljem el, ami keserít, ha nem vagyok biztos benne, hogy rossz nekem ez

a keserűség? Nem kiszolgáltatottabb bábja vagyok-e így az életemnek, ha mindezt tudom és mégis megteszem? Nem még gyengébb vagyok-e így? Nem még esendőbb-e és minden emberfeletti erőfeszitésem ellenére is, amelyet az ilyen alapelvek átérzése és átvétele jelent? És mindezt olyasmiért kéne megtennem, – ezt se feledd el, – amit épp az elhangzottak miatt, épp a szükséges erőfeszítés miatt nem is igen becsülök. Hát még mit nem, az édes Istenért?

Borzipposz: – Egyetértünk abban, hogy nem könnyű dolog ez. Mert gondolkodni és élni: e kettő együtt csakugyan nem könnyű feladat.

En: – Akkor mit kívánsz?

Borzipposz: – Hogy bölcs légy.

En: – No ne mondd. Vagy legalábbis annyira, mint az égi szelídségű tehenek, igaz-e? Miután megpróbáltam már egyet-mást megítélni, minősüljek vissza egyszerű lényvé, amilyen a veréb is, amely nem sokat kesereg a háztetőn, hanem azt eszi, ami van s nem eseng azután, ami nincs, – ezt akarod?

Borzipposz: – Majdnem, ha nem is egészen. Hogy okos légy, olyan okos, mint az az erő, amely létrehozott s fenntart, ez az óhajom s egyben a tanácsom. Mert ez volt Borzippa alapelve. Miután tudod a rosszról, hogy nem minden cseppjében keserűség s a jóról, hogy nem csupa áldás s a küzdelmeidről, hogy azok teszik ki életedet... ha mindezt a szíved mélyén elfogadod, no de mindenestől és egészen...

En: – Régen elfogadtam. No és akkor? Minek nevezzem el végül is a tanítást? ezt az egészet? Nevezsem el égi derűnek, mi a tanácsod?

Borzipposz: – Korántsem, ezt még én se kívánom. Minthogy olyan nagyon magam sem örülök annak, hogy nappal van megint. Be is takaródzom hát a síromban.

En: – No látod. Akkor mindenben egyetértünk. (Szünet. Odakinn csakugyan felmegy megint a nap. 1908. május 20-dikán.)

JEGYZET

A jelen írás Füst Milán hagyatékából került elő egy gyöngye minőségű gépirat formájában, sajtó alá rendezése a jogörökös, Füst Milánné jóváhagyásával és értékes közreműködésével történt. Teljes bizonyossággal mindössze annyi állapítható meg, hogy Füst Milán naplója gondolati anyagának ezt a részleges földolgozását a 30-as évek második, illetve a 40-es évek első felében készítette, de nem ezt a változatot szánta a véglegesnek. Mindenesetre rendelkezésünkre áll az az adat, hogy a 40-es években megállapodást kötött Bokor és Vajna kiadóvállalatával, a Hungáriával, egy, a naplóján alapuló kötet megjelentetésére. Az elkészült anyagnak mind az öt példányát – az író özvegyének emlékezte szerint – Füst Milán (a háború befejezését és a jobb időket várva) egy ismerősükre bízta; ezek azonban megsemmisültek.

A gépirat fennmaradásáról Füst Milánnak nem volt tudomása. A feldolgozás szempontja hasonló ahhoz, amit ő az Ez mind én voltam egykor és a Hábi-szádi című kötetével való rekonstrukció során követett. A sajtó alá rendezésnél igyekeztünk szem előtt tartani a sajátos Füst Milán-i ortográfiát. Gyakorta többféle változat is szerepel a gépiratban, ilyenkor azt választottuk, amelyet ő a saját maga által korrigált könyveiben is használt. A címet mi adtuk.

A gépirásba való átültetés roppant nehéz munkáját Kimár Krisztina végezte, akinek ezúton mondok köszönetet.

RAÁB GYÖRGY

Mint a széllemez

*Féloldalt állunk, mint
a széllemez; ne rázzon,
csak lebegtessen az erő.*

*A fém zaja elfödi kórusunkat.
És zörrenésemet, hogy mind
zörög. A félelem*

*közös ricsajba fullad.
S a fénynek is lapjával
állunk. Lapockát, féltart*

*érjen a meleg. Eltakarom
altestemet kosárrá görbült
ujjaimmal, még a ruhámat is*

*öltöztetem. Mi lesz, ha
szél helyett a rengés,
s meleg helyett a Nap*

*érkezik? Mint egy arany
ököl, bezúdul és a
széllemezek halkán*

*zizegni eltelejtenek?
Villogásaitokkal két szemem
megtelik. Csak bámulom*

*utolsó röpülésünk. Hogy
bundás testeink között
végre valaki meztelen.*

A hűtlenség kezdete

*A hűtlenség kezdete az,
hogy megvakulsz magadra.
Noirétete sóhajtásait irigyled,
de nem hallod, amit ő:
függőkertjében rabszolga énekel.*

*Bennem ugyan vannak ligetek,
hűsölhetsz fáim alatt, de
hangtalanul. Itt titkos madarak
csőre kopog időm cédrusain.*

*Figyelj, ne hamiskodj.
Nem te találod ki szavadat.
A költészet könyörül meg
rajtad újra meg újra,
mint Nap a sötéten.*

KELEMEN LAJOS

Klió letekint

*Allsz a töltés rézsűjén mint
fülelő állat lesed*

*vihar utáni
csöndes nyiladékból telepünk –*

*kis légbuborék-ideák kavarnak
pattannak szét ehelyütt
az eszme-némaságban
az amúgy kár nélkül gurgulázó
süppedékes mocsarak fölött*

*azon túl széles ívben roppant
jelentéktelenségek*

*mi lakozunk a lebegésben –
két nagy korszak között itt közbül
várjuk mikor ér fölénk
tekinteted*

mit lát arcunkon meddig vesztegel

Téli bárány

Az új esztendőben másik hírt is megtudtunk. Mária nővért elhelyezték a kórházunkból. Az terjedt, viszonya volt az egyik főorvossal s annak felesége most botrányt csinált az igazgatónál. Valaki a mindig csavargó betegek közül látta Mária nővért menni a főépületben. Amikor szerdán visszajöttem röntgenről, töltésről, levél várt az éjjeli szekrényemen. Az ápolónő hozta, mondták. A borítékban a levél mellett újságkivágás is volt. „Kedves Kristóf! Kivágtam Magának ezt a cikket, kérem, olvassa el. Fontos lehet Magának, ami benne áll. Úgy gondolom, aki annyit olvas, annak érdemes megpróbálnia ezt is. Hátha így fölfigyelnek Magára. Kíváncsian várom a fejleményeket. Minden jót kíván Magának, mielőbbi szerencsés gyógyulást, Mária nővér.” Arról, hogy elmegy s innen hova helyezték, szóval sem tudatott. Az újságcikket csak forgattam, meg se néztem, belöktem borítékostól a fiókomba. Este vettem újból elő. A megyei újság arra biztatta olvasóit, próbáljanak meg írni a szerkesztőségnek. Levelezőket keresnek, írta a szerkesztő, de nemcsak azokat. Biznak abban, hátha akad olyan készségű olvasó, akiben tehetség lappang, s tollat fogva, később akár igazi tudósítóvá válhatik.

Piaci nap reggelén anyánk is hozott be váratlanul levelet. Föladó nem volt a borítékon, beleolvastam a levélbe, s kiderült, Sztálinvárosból jött, Csuri írta. Éreztem, elvörösödöm. A levelet valójában nyitva tette elem anyánk, most kíváncsian nézett az arcomba. Összegyűrtem a levelet s odahajítottam a hulladékosár mellé. Anyánk nem maradt soká, jött a vizit, ő meg ment a dolgo után. Én a levelet mégiscsak föl akartam venni, hogy elolvassam. A kosarat valaki közben kivitte s kiürítette. Kicsit bántam, Csurira hetek óta nem is gondoltam, ez most elszomorított. Már nem haragudtam, talán jó is lett volna válaszolni neki. A folyosón, az egész pavilonban nem volt túlságosan hangos az élet. Mindenkinek még a karácsonyi öngyilkosság járt a fejében. Nyomasztotta az orvosokat meg a nővéreket is. Kint is ködös, homályos, hideg világ volt. Arról, hogy kifogták volna a holttetemet, nem volt hírünk. A jégtáblák aligha engedték a folyó felszínére. A vizit mindennap úgy telt, közvetlenül, viccelődve szó nem sok hangzott. Éry doktor megkérdezte tőlem, vállalnám-e hetenként kétszer a könyvtárosi szolgálatot. Úgyis én vagyok a legelvetemültebb betűfaló, a nővérek közül meg senki nem akarja még ezt is a nyakába venni. Az állapotomtól igazán tehetem. Egyikünk se merte Éry doktornak szóvá tenni, Mária nővér most hol van s mit csinál. Utóbb már az a hír járta a pavilonban, nem is a főorvossal, inkább Éry doktorral volt Mária nővérek szerelmi viszonya.

Közvetlenül a hazamenetelem előtt meglátogatott öreganyánk. Igen törődöttnek látszott, ösztövéren ült az ágyam szélén. Berlinerkendőjét a melegen se vette le, ki se bontotta magán. – Mondd meg anyádnak, ha még egyszer látni akar, ha az idő majd engedi, jöjjön el hozzám. Idáig még csak elvergődtem most ezzel a fuvarossal, a hegyre hozzátok már nem megyek föl. – Elém pakolt valami száraz süteményt, mindjárt megéreztem, petróleumszaga van.

– Jó kis tészta ez – rakosgatta öreganyánk –, menyem sütötte nekem múlt héten. De a lekvár benne az enyémből van. – Kínálta a szomszédokat is, mindenki elhárította. Csak a vasutas tett úgy, mintha enné. – Éjjel megint öregapáddal álmodtam – mondta halkan öreganyánk. – Sokat álmodok mostanában vele. Pedig életemben, ha az urammal álmodtam, az nekem sose jelentett jót. – Az idő még enyhébb lett, mire hazaengedtek. Szinte tavaszias volt a február. Este jól felöltözve kicsit kiálltam magamban a prэшáz elé, nagy holdfény volt, mindenfelé világos, a fehér fellegek siettek, s elnyelték fönt a csillagokat. Másnapra hirtelen beborult, szélvihar jött. A prэшáz előtt a diófa úgy nyikorgott, rázkódott, féltünk, koronástól rácsapódik a cseréptetőre. A fa alján függő, söprűnek való kóró hangosan karistolta az ablaktáblákat. – Bolond apád. Eddig sose kötözte ide, nem tudom, mostan mi célja volt vele. – Anyánk idegeskedett, nézegetett kifelé. – Na, ebből se lesz söprű – mondta. Láttá, töredezi a szélvihar a kórókéve darabjait, s röpködnek szanaszét a szőlő fölött. Ketten voltunk idehaza, apánk a gazdaság magtárában volt, Larenc iskolában. Valamelyik délután újból nekieredt a hó, s reggelre kifehéredtünk. Olyan aprószemű esett, bentről látni se lehetett. Inkább, ha föl-föltámadt a szél s fújta fátylasan keresztben. A völgy meghomályosodott.

Anyánk napközben vetetten hagyta nekem, ahogy betegnek kellett, az ágyat. Szerettem is feküdni, de nem mindig. A kórházba kéthetenként kellett visszamennem töltésre. Szerdán vagy szombaton mentem, olyankor busz járt a nagyobb falvak s a város közt. Lent a völgyben, az új híd utáni kanyarban várakoztam, ott fölvettem. Éry doktor röntgen, töltés közben szeretett mindenféléről beszélgetni velem. Azt mindjárt a hazamenetelem után elintézte, hogy a bejárás költségemet a kórház fizesse. Figyelmeztetett, mindig jó melegen öltözzek. Egy megfázás elég, a levegőből könnyen víz lesz a mellkasomban. Tüdőm hozzátapad a mellhártyámhoz, akkor aztán vége a töltésnek. Nekem pedig ez a legbiztosabb gyógymód, nem az injekció meg a tabletta. Ha bent jártam, a pavilonba is mindig föl látogattam. A szobánk betegei lassan kicserélődtek, csak János bácsit, a vasutast találtam változatlanul a helyén. Májusban az ő ágyán is valaki más feküdt. Zavartan kihátráltam a folyosóra. Na, csak hazament az öreg is, kérdeztem a fölfelé jövő nővértől. Fejét rázta. Nem ment sehova, vasárnap halt meg, mondta. Még mindig lent fekszik, szegény, az alagsorban a tepsiben. Úgy látszik, nincs, aki érte jöjjön.

Idehaza legjobban a könyv hiányzott. Hiába hittem, most igazán elég, amit a városi könyvtárból hazahoztam, következő hét elejére megint nem volt olvasnivalóm. Lehoztam a padlásról iskoláskönyveimet, régi füzeteket. Az egyik, egy vastagabb füzet, szinte üres volt. De a többiben is, mindben maradt beíratlan hely. Kedvtelésből firkáltam beléjük. Később ide kezdtem fogalmazni délelőttönként azt az írást, amit tavasz elején a városban, a kórházban Éry doktor írógépén megcímézve a megyei újságnak föladtam. Előbb a betegségemről akartam írni. Ezt hamar unalmasnak találtam. Gondolatban jobban foglalkoztatott Pentele, Csuri elolvasatlan levele, Józsi, a Radar, magam. Elhatároztam, szerelmes történetet csinállok belőle. Szébb is, hatásosabb is, talán sikert szerzek vele. Igaz, megpróbáltam Csurit kedvesebbnek leírni, mint ahogyan emlékeztem rá, magamat se olyannak, amilyenek a lányok a gyűldében láthattak. Erről a szándékomról írás közben szép lassan megfelekeztem. Anyánk kint járkált a szőlő körül, az udvaron. Fogta a hólét, a teli edényeket csörömpölve hordta be a záporozó eresz alól, hogy majd mosson.

Ha bent volt velem a szobában, rám-rám szőtt, s észrevettem, félszeggel azért lesi, min munkálkodom.

Már lehetett metszeni. Prakatur órás, a szőlőszomszéd két éve nem jött ki szemlézni a birtokot. A mogorva új tulajdonost csak látásból ismertük. Így a babonát se hallottuk idén, ha a Duna újesztendő körül beáll, ne siess a szőlő metszésével, a kitakarással. Prakatur is persze végezte közben a dolgát, amíg a hagyománnyal főnnyhangon nekünk példálkodott. Az új tulajdonos nemrég hirtelen nekifogott kivagdosni a tőkéket a hidegben, s fuvarozta talyigán le, a város felé. Az ablakból néztük. Hát ennek sincs ki mind a négy kereke, to-porgott dühösen anyánk. A városi egy hétig ütött-vágott maga körül a fejszé-vel mindennap. Apánk alig tudta visszatartani anyánkat, hogy át ne menjen, meg ne szólítsa karóval a nyiszlettjét. Most egy-egy megmaradt tőke feketél-lett a napsütésben, a hófoltokon töredezett, széjjelszórt venyigék. Anyánk az ől mellett fölgyült disznóganét hordta le a sorok közé vesszőkosárban. Ezt ugyan ősszel kellett volna megcsinálni, tette szová reggel elmenve apánk. De anyánk jókedvű volt, nem érdekelte, morogjon csak, s mondjon a határban itt-ott már mozgó emberiség is, amit akar.

Látod, vélte Meinrad, hiába csúfoskodol velem mindig, a jóremény hírért mégis én hozom neked. Ennek két-három hete ha volt, épp csak hazaérkeztem a kórházból. Anyánk megveregette a hencseren ülő Meinrad vállát. Jól mon-dod, Johann, valóságos krisztkindli vagy. Meinrad fölkapta a fejét, anyánk úgy tudott dicsérni, hogy valójában leszólt, s érezte, ez a kifejezés akár köte-kedő is lehet. Olyan szépen beszélsz, pap se különbül, tette hozzá anyánk, s Meinrad megnyugodott. Örült annak, hogy ezt a hírt hozhatta. Anyánk utánatöltött Meinrad poharának, s kolbászt tett föl föni. Örömet másnap Pau-linak is megírta, persze kicsit még titkoskodva. „Ha húsvétra hazaengednek, fiam, talán nagy örömhírré jössz”, fejezte be levelét. S addig nem nyugodott, amíg apánk, aki nemigen hitt az egészben, rá nem szánta magát s belábalt az olvadó határon a nagyobb faluba. A tanácsra, inkább ólálkodni, onnan le a Polgár utcába Bánóékhoz. Bánóné valóban itthagyt a falut még karácsony előtt, beköltözött a gyerekei után a megyeszékhelyre. Apánk a Bánó-házat zárva találta. Már lemenet megtudta, Bánót államilag elvonókúrára vitték. Amint egészen maga maradt, ki se józanodott többé. S amikor a kocsmában éjszakai kártyázás végén cimborái a pantallót is lenyerték róla s gatyában engedték ki az utcára, ahol aztán a magtár-szurdikba húzódva elaludt, s ha valaki rá nem talál, meghal – Molnár, a tanácselnök, elvitette.

A többi intézni most már anyánk ment be a nagyobb faluba. Hallgatott Meinradra, Molnár Bélánál, a szövetkezet elnökénél kezdte. Bánóék már ré-gebben beadták oda minden birtokukat. Bánó eleinte dolgozott is, aztán kez-dett rendszeresen inni, sorcselédnek beállni nem soká ízlott neki, a vezetésből, jövő-menő posztból meg nem részeltették. A szőlőnkét megtartotta háztáji címén, ezt kintjártakor el is mondta nekünk. De egyre ritkábban láttuk a he-gyen. Feleségét se, a gyerekeket, mióta tanulni mentek, szintén nem. Hozzá kellett szoknunk, hogy ne csak művelői, intézői is mi legyünk itt mindennek. Idén a bor ki se forrt, már valaki beállított, hogy Bánótól az egész termést megvette. Apánk alig tudta lebeszélni, még fejtve sincs, várjon legalább. Nem volt nagy borértő a vevő, de azért szót fogadott apánknak. Látja, magunknak kell már itt belátásunk szerint csinálni mindent, mondta apánk a vevőnek. Az bizalommal arra kért bennünket, ügyeljünk, Bánó el ne adja másnak is a bort, mert ő ősszel akkora előleget adott, nem is tudja, ér-e annyit ez a bolt.

Anyánk úgy cselekedett, ahogyan Meinrad kitanította. Csak nekünk nem volt közünk a szövetkezethez, belépni meg nem volt szándékunk. Így Molnár Béla átküldte anyánkat Feri öccséhez, a tanácselnökhöz. Ott végtére az volt a válasz, viseljük gondját a szőlőnek, el ne hanyagoljuk, aztán majd történik valami az ügyben. De erről még Bánó Antalnéval is levelezni muszáj.

En, mihielyt a jó idő tartósodott, megpróbáltam segítségére lenni anyáknak. Nagyon óvatosan, meg ne izzadjak, meg ne hűtsön a hegyi fuvalmak járása. Gyöngének is éreztem mégiscsak magam, váratlanul meg-megkívántam az ágyat. A töltést két hétről három hétre állította át Éry doktor. Az újságtól nem érkezett válasz a küldeményemre. A tanácstól azonban május elején Isgum, a hivatalsegéd, aki épp arra járt a hegyen, kihozta a végzést. Anyáknak akár el se kellett volna olvasnia, Isgum mindent elmagyarázott. Bánóné, lobogtatta a papirost, lemondott a szőlőről, az a tanács kezelésébe került át, vagyis majdnem a mienk, de nem a mienk. – Ti munkáljátok, fizetitek nekünk a bért, télen elszopogatjátok a bort. – Az utóbbi már célzásforma volt, anyánk el is értette. Nézte ő is a papirost, barátságosan Isgumra hunyorított. – Lassan jöhetnél az óton, szóról szóra betanultad. – Vasárnap délután megírtuk Paulinak a hírt, öt Hatvan mellől nemrég Karcagra helyezték át. A leveleket most már én írtam, rá is értem anyánk szerint, s hát legalább értelmeset írkálok, nem ölöm a szemem hiábavalóságra. Még májusban egy nap azzal jött vissza a nagyobb faluból anyánk, hogy Molnár, a tanácselnök behívta az utcáról, járt nála egy újságíró a megyeszékhelyről, s utánam is érdeklődött. Nagy baj nem lehet, nyugtatta meg anyánkat Molnár, mert amikor az újságíró megtudta, milyen messze a szőlőhegy, azt mondta, annyi ideje sajnos nincs.

Anyánk elvette az ablakpárkányról régi iskoláskönyveimet, füzeiteimet s visszavitte őket a padlásra. – Csak hevernek itt az útban – szolt, amikor észrevettem –, ablakot se lehet nyitni tőlük. – Nem válaszoltam. Másnap megint elkezdett beszélgetni velem. – Nem azt mondom, hogy állj be kapálni. De itt a jóidő, sétálj. Menj át apádhoz a pusztára, be a faluba. Kell néha valami a boltból, ez csak nem fáraszt. Nem is mondtam még nektek, amikor valamelyik nap bent jártam a nagyobb faluban, beszéltem Takóval, a volt hangyással, aki most ügyvezető a szövetkezetben. Bevehetnék Larencet valamelyik boltba tanulónak. – Anyánk félszemmel nézte, figyelek-e vagy másutt jár a gondolatom. – Hát előbb kinevetett. Mondom neki, mért, sváb nem lehet kereskedő? Mondom, az Endre gyerek milyen jól bevált akkor neki, meg se állt aztán Pestig. – Anyánk teregetett, az ágynemű petyhüdtlen lengedezett, csurgatta a gyöpre a diófától a kútig a vizet. A nap mindjárt kezdte kiszívni belőle a hitvány lúg vagy a mosószappan szagát. – Azért mégiscsak adott tanácsot ez a Takó – folytatta anyánk. – Megmondta, hova, kihez forduljak a városban. – Igaza volt anyáknak, hogy Larenc sorsával törődnie kell. Nyár elején kimarad az iskolából, s amilyen kis élhetetlen volt, mostanra kedves, figyelmes lett, nekilátott tanulni, jól számolt. Értettem anyánkat abban is, inkább elég a kereskedőség, ne feszüljünk hiába magasra. Mostanában már próbálkoztak innen-onnan a gyerekek tovább iskolába, németek is, némelynek sikere volt is. Anyánk csupán annak szeretett volna örülni, hogy pult mögött látja Larencet. Pauli, ha leszerel, majd nézheti megint, mihez fogjon, ittmaradtam én is ilyen felemásan. Éry doktor ugyan szolt valamelyik bentlétemnél, nem akarnék-e esti iskolába iratkozni? Ő úgy gondolta, érdemes volna, neki volnának is barátai a tanárok közt, szólna egy-két szót. Már azért is jó volna,

mivel az én egészségemmel... Éry doktor elhallgatott, nem volt bizonyos, nem bántódom-e meg azon, amit mond.

Nemigen szerettem bejárni se a kisebb, se a nagyobb faluba. Ha hétköznap mentem, senkit nem találtam, ha vasárnap, muszáj volt bemenni a többiekkel a kocsmába. Ott úgy éreztem, mindenki engemet bámul. Egyszer mintha azt vettem volna észre, a kocsmáros félreteszi a poharat, amit én a málnaszörpöm maradékával visszatettem elé. Apánk nógatott, legalább a gazdaság aratóünnepére menjek el vele. – Fű-fa ott lesz, meglátod, mind, aki fiatal – mondta –, legalább egyéb gondolatra jutsz. – Apánk bizonyos volt, amíg a gazdaságban jár, én egész nap rosszkedvűen ténfergek a hegyen. Anyánk hiába mondta neki, nem így van, mogorván leintette. – Ugyan te – mondta –, te csak azt látod, amit szeretnél. – Anyánk megbántódott, el is sírta magát hirtelenében. Nem is volt igaza apáknak. Csak apánk is egyszerre megöregedett. Elkedvetlenült a munkától, úgy láttuk, a hegytől is, ahol szinte életét leélte. Anyánk akármit mondott neki, nem volt kedvére. A gazdaságban apánkék már délben hosszú asztalokat tettek ki az iroda kertjébe. Mire én odaértem, sört mértek, a legnagyobb terem üresen állt a tánchoz. De akadtak, akik mindjárt kint a kert hegehupáin fogtak neki táncolni. A nyitott ablakokon át jól kihallatszott a zene.

Apánk elém is tett az ingyen sörből egy pohárral. Később odatelepedett hozzánk Átai, apánk főnöke a gazdaságban. Átai tíz évvel lehetett idősebb nálam, pontosan nem tudtam. Nem messze tőlünk volt szőlőjük, préházuk a hegyen. Amikor mi kisgyerekek voltunk, Átai Jancsi olyan kamaszforma volt, már maga járt ki a lovakkal a hegyre. Ők helybeli magyarok voltak, de akkor inkább németül beszéltek. A tegeződés köztünk mostanra is megmaradt. Hogyan lett Átai brigádvezető, majd hirtelen agronómus, nem tudtuk. Igaz, a háború alatt polgárit járt. A gazdaság meg elküldte egyéves növénytermesztési iskolára. Amíg apánkék beszélgetését hallgattam Átaival, a táncosok közt megláttam a lányt, akivel együtt fölveteliztünk szakérettségire. Odamosolyogtam, a lány is visszamosolygott. Vártam, hátha odajön majd s mond valamit az iskoláról. De nem jött. Apánk alkonyattájt fölállt a helyéről s azt mondta, ideje talán hazamozdulnunk. Én még maradnék, mondtam. Ne maradj, mondta apánk, de aztán vállat vont, mosolygott, s a gledicsiák mentén elindult le a völgynek. Ültem tovább, már magamban. – Hozzak neked egy korsóval – szólalt meg valaki a vállam fölött. Ráztam a fejem, nem, ne hozzon. Hirtelenében nem is tudtam, ki volt. A táncolók egyre többen a kertben járták, odabent megfűlledhetett. Idekint meg hűvös lett. Eszembe jutott, hogy csak úgy ingben jöttem el. Egyszer csak megpillantottam Andrást, keresztapánkék fiát. Csodálkoztam, hogy itt van, hiszen mindenki tudta, papnak készül. Fuisz Antal Piroska állt mellette.

Késő este már csak az iroda kertjében táncoltak. A zenészek a nyitott ablakokban ültek, lábukat lógatva muzsikáltak. Én még mindig az asztal végéhez ragadtam, ahova apánkkal délután letelepedtünk. Régi iskolatársaim közül olykor valaki odajött, végül egy fiú meg egy lány ült le hozzám. – Te mért nem mulatsz – kérdezte a fiú. – Föl se kérsz bennünket – szólalt meg hirtelen a lány. Mégiscsak megittam közben a sört, amit apánk munkatársai alkalommal letettek elém. Most vettem észre, meg se igen tudok szólalni. Néztem a lányt s mosolyogtam. Valamikor szerettük egymást az iskolában, szünetben én írogattam le neki a számtant. – Annyira fáj neked, hogy beteg vagy – kérdezte sajnálkozva Rézi, a lány. Ráztam a fejem. Rézi megfogta a

kezemet s húzott magával a táncolók közé. Beszél, én ügyetlenkedtem a nyomában, hisz nem igen voltam táncos. Mintha megint láttam volna a lányt, akivel együtt fölvetéliztünk. Mosolyogni már nem tudtam. Aztán ültem, volt barátaimmal egy asztalnál. Ők minden zeneszóra elkezdtek forogni. Nekem innen a padról úgy tetszett, ők is inkább csak ugrálnak. Egyszer fölálltam s elindultam lefelé a völgynek. Pillanatra még mintha Andrást, keresztanyánk fiát neszelttem volna a sötétben, Fuisz Antal Piroskához dörgölődött. Botladoztam, hátam mögött csöndesedett a lárma. Le kellett dőlnöm a gazdaság egyik kazlához. Elkezdett rázni a sírás. Föltápászkodtam, el ne aludjak itt. Ezt nem akartam. Anyánkra gondoltam, mit szól majd, ha így meglát, összemaszatolt képpel, ilyen legyöngülve.

Anyánk csak attól félt, el ne kezdjek most már én is inni. Éjszaka olyan szeretettel vetkőztetett s segített ágyba, ahogyan csak egyszer, gyerekkoromban. Amikor beszakadt alattunk a völgyben a jég, s én nem mertem hazamenni, szürkületig egészen keményre fagyott rajtam a gönc. – Én téged sose értettelek – mondta akkor Meinrad anyáknak –, minden semmiségért ütőd-vered őket, ehhez most, hogy igazán megérdemelné, ujjal se nyúlsz. – Uray esperes kiszalasztotta a sekrestyést a nagyobb faluból egy borítékkal, hogy fél-esztendőre napi liter tejet fizetett ki nekünk Ignác Iloneknál. Jobban mondván nekem, a tüdőbetegnek szükséges rendszeresen tejet inni a gyógyulásához. A borítékban halom géppel írt kis cédula volt, naponta egyet kellett leadni Ignác Ilonnak. Előbb anyánk járt le a malomba, mivel gyanakodott, hátha az öregasszony engem becsap, fölville a tejet. De aztán látta, mindig Ilon fej s méri ki a kandliba a tejet, s rám bízta a lejárást. Alkonyattal ballagtam a völgybe, néha várnom kellett, mert Ilonnak egyéb tennivalója akadt. Az öregasszony szinte megnyomorodott, orra a földet súrolta, sokszor úgy járt. Megismert-e vagy se, köszönésemre soha nem mondott semmit. Ilon kisfia az udvaron rohangászott. Ilon se beszélt sokat velem. Járt-kelt, tette a dolgát. Amikor öreganyánk meghalt, s mindnyájan temetésre mentünk a Szigeten túlra, mégis azt mondta, félreteszi nekem köcsögből a napi tejet. Két nap múlva újból mentem, s Ilon hívott maga után a pincébe, a tej megaludt, ott van, vigyem így haza, ad hozzá kosarat. A pincében sötét volt, Ilont alig láttam, inkább a neszezését hallottam. Közelebb léptem. Ilon fölállt, megfordult, teste hirtelen hozzám ért. Hátrahökkenem, szeme, akár éjszaka az apróvadé, parázslott a sötétben. Aztán megkerülve ellépett mellettem, s följöttünk az udvarra. Az este lanyhaságára visszaérve megrázkódtam a levegőn. Ilon belemerítette a kandliba a friss tejet, de nem törölgette meg a kandlit, ahogyan máskor, nem adta a kezembe, hanem letette az istálló elé a köre.

Senkinek se akaródzott már Ilontól Félix után érdeklődni, anyáknak se. Az terjedt, Félix rég életjelet se ad, hanem megnősült odakint Németországban. A környék abból is gondolta, hogy így lehet, mivel Ilon tavaly valami embert vett magához. Azt mondta ugyan, a dolog miatt, de igazából mi az a dolog, amit Ilon maga el ne tudna végezni. Szép, még fiatal, kidolgozza magát a teste, mért csoda, hogy megkívánja – anyánk, mint mindig, persze védelmére kelt Ilonnak. A sokac azonban nem soká bírta ki Ilonnal, vagy Ilon nem bírta ki vele. Most én gyöttrődtem Ilon miatt, s szégyenkeztem, hogy hirtelen ennyire tetszik, s mennyivel idősebb nálam. Félttem, anyánk előbb-utóbb észreveszi rajtam a gyötrelmet. Hoztam tovább a tejet, csak egyszer küldtem Larencet magam helyett. Azután, hogy éjszaka álmodtam Ilonnal. Anyánk csak talált valamit a hordozatomon, mert napokon át kérdezte tőlem, nem

vagyok-e beteg. Ő szegény napjában többször elsírta magát öreganyánk miatt. Hogy visszajöttünk öreganyánk temetéséről, eszmélt rá, hogy az a földben van, s neki nincs többé anyja. – Sose mentem, sose mentem – sopánkodott s könnyét törölgette. Ezt a húga, a nagynénénk is mondta neki szemrehányóan, amikor a temetés után nála éjszakáztunk. – Meg vagy te is verve a csavargó uraddal, azért haragszol a világra – válaszolt akkor epésen anyánk.

Ősszel váratlanul belázasodtam, napokig fekvő beteg voltam. Gyöngének éreztem magam, csak inni kívántam. Odakint még verőfényes, meleg napok voltak. Lábadozva bementem Éry doktorhoz. Mihelyt beállított a röntgenbe, dühösen elkezdett kiabálni. – Mit műveltél, te szaros – üvöltött durván, letegezve engem –, nem megmondtam, hogy ne fázz meg. – Rémülten hallgattam. – Nem kérdezed, ugye, hogy mi történt – folytatta még hangosabban kiabálva Éry doktor. – Majd én megmondom neked. Vizes lettél s leragadt a mellhártyád. A töltésnek fuccs. Nyelheted a gyógyszert, ha ugyan használ.

Éry doktor azért vizsgálatról vizsgálatra azzal nyugtatott, hogy a góccok szépen meszesednek. Tél végén a városban a buszállomáson Átai Jánossal találkoztam. Átai még ősz elején főagronómus lett egy Dráva menti gazdaságban, ezt elmesélte apánk. – Még mindig nem dolgozol? – kérdezte Átai. Átain szép irhabunda volt, felesége magyaros viseletben állt mellette. Vállamat vontam. – Én tudnék neked ott a gazdaságomban egy jó helyet, ha gondolod – mondta Átai. – A raktárosom most megy nyugdíjba. – Átai valóban írt, s nekem március közepén kellett elfoglálnom a helyemet. Érynek azt mondtam, irodába tesznek, kicsit ingerülten elengedett. Riadtan vonatoztam végig a fél megyét. Borús, esős idő volt, a vonat hideg. A sínek mentén a fákon csüggedt fácánok dideregtek. Mire leszálltam a vonatról, esett az eső. Átai azt írta, várnak. Egy hintó mellett alacsony emberke ácsorgott. – Csak nem magát várom én – mondta kicsit csalódottan. Levette a lovak hátáról a pokrócot. Föl akartam ülni mellé a bakra. – Nem, nem – mondta –, csak szépen hátra, fiatalember. Ez a hely nekem köll. – Meghúzódtam a hátsóülés sarkában, meg se szólalva, röstellkedve. A kocsis rám szólt, terítsem magamra a takarót, öt kilométert megyünk, addig bőrig ázok. Jobb szót fogadni, gondoltam, s kicsit vacogva nézegettem kifelé a pokróc résén a falura, amelyikből kifelé haladtunk Átai gazdasága felé.

(Folytatjuk)

História

Hason feküdt. Feje a küszöbhez ért, talpa a falnak nyomódott. Fakó melegítőt (valaha piros színű lehetett) és tornacipőt viselt. Az asztalon kinyitva a sportújság, mellette a szemüvege. Bizonyára a tegnapi futballmérkőzésről szóló tudósítást olvasta, s közben valamiért felállt. Talán vizet akart inni.

Jó, hogy anyád, Csátáry Anna nem láthat most, szólt hangosan a másik, húsz évvel fiatalabb Csátáry-unoka. Arra gondolt, lehet, hogy húsz év múltán – vagy még előbb – ő is így fekszik majd egy konyhában.

A mentő már elment, a halottvivők még nem jöttek.

A ritkás haj alatt a fejbőrének olyan színe volt, mint egy összerugdalt futball-labdának.

A szőke cigány cirkuszi mutatványosként bánt a labdával. Ez semmi, villogtatta lapát fogait apró bajuszkája alatt, ez semmi, kis barátaim. Látnátok Józsefet! És megláttuk. Ennek a cigánynak lecsüngő fekete bajusza volt és megszólalásig hasonlított a Gyuri cigányra, aki két éve agyonszúrt és kirabolt egy részeg kupecet Fehértó határában, de ez mégsem a Gyuri volt, hanem egy József nevű, és azt mondta róla a szőke cigány, hogy majdnem úgy futballozik, mint Puskás Öcsi. Azt hiszem, túl sokat vártunk tőle, így aztán a játéka némi csalódást okozott, ráadásul az első szereplésekor kikaptunk az eneseiektől. A szőke cigány azért jobban játszik, mondogattuk a Hódli hazafelé menet (a Hódli nevű falurészen volt a régi levante tér, most futballpálya), a következő hét közepén pedig már új csillag tűnt fel, a fiatal tanító. Csézán érkezett. Barbacsi gyerek volt, és olyan tizenegyeseket tudott rúgni, hogy már Győrben, tanítóképzős korában is megcsodálták érte a drukkerok. Előreszaladt híre szerint az ETO-ban is megélt volna. Hát lőtt tizenegyes, kettőt is a következő vasárnap; a beziek kapusa jobbra vetődött, a labda meg a bal sarok felé indult, csetlett-botlott az egyenetlen talajon, szinte vándorolt, a lapáttenyerű bezi fiú, aki hasonfekve, tehetetlenül nézte, a kisujjával is megállíthatta volna, ha eléri, a közönség kigúvadt szemmel, lélegzet-visszafojtva figyelt, majd miután a labda átevic kélt a gólvonalon, tombolni kezdett, éljen a tanító úr, kiabáltuk, mi, gyerekek is, és tótágast álltunk a Hódli gyepén.

A legkedvesebb játékosunk mégis a korban hozzánk legközelebb álló (tizenhat éves) Husvéth Laci volt. Meccs után falkában kísértük át a kocsmába, ahol a szokásos áldomásra gyülekezett a csapat legvérmesebb drukkerai gyűrűjében, boldogok voltunk, ha szólt hozzánk, vagy ha megérinthettük izadtságától csuromvizes dresszét. Szófukar volt és a bal kezét mindig a zsebében tartotta (játék közben a gatyájában, a combja fölött), mert a keze feje hiányzott. Tudtuk, felrobbant a markában egy kézigránát, amikor még a városban lakott és kézigránátokkal halászott a Rábán. Jobb centert nála elképzelni sem tudtunk. A fiatal tanító úr, két csalafinta tizenegyes között az ETO-ról mesélt neki, nálam húsz évvel idősebb unokabátyám, Dodó pedig a fülem hallatára mondta egyszer a nevelőapjának, hogy „nagy futballista lehet a fiából, őrmester úr!”.

Dodó csálhatatlan szaktekintélynek számított. Két-három hetenként látogatott haza a fővárosból, olyankor beállt a csapatba. Hatalmas, piros melegítő alakja valóságos pánikot keltett az ellenfél soraiban, különösen a kapus rettegett félelmetes erejű lövéseitől. Ha tizenegyest rúgott, ő minden csalafintaságtól mentesen megcélozta a kapu jobb, vagy bal felső sarkát, mire a labda tüzes mennykővé változott, s szinte megperzselte a kapufát. Dodó szögletéről is tudott gólt rúgni, így a mi csapatunk számára minden korner felért egy tizenegyessel. Ez idő tájt körülbelül hét éves voltam, s szörnyen büszke az unokafivéremre, Csatáry Anna nagynéném fiára. Az iskolatársaimnak mindenfélét összehazudtam róla, azt állítottam például, hogy a világháborúban tábornok volt, s arany-ezüst kitüntetéseit nagy bórzsákban hozta haza a frontról. A gyerekek akkoriban még mindent elhittek nekem, talán, mert néhai apai nagyapám „uraság” volt, s mi az ő udvarházában laktunk. A kúria öt tágas szobája megtelt a Csatáry-familia férfitagjainak rossz közérzetével; leverten jártak-keltek a csontszínű kőkockákkal kirakott folyosón, Ferenc nagybátyám hol a fejét, hol a szívét fájditotta, közben fürge ujjakkal cigarettát töltött magának, Dénes bácsi önmagába süppedt, szórakozottan felelgetett a kérdéseimre, ha a háborús élményeiről faggattam („a francia fogásban füvet ettem, gyerekem”), néha vívni tanított, olyankor a kardokat botok helyettesítették, „alapállás, vívóállás”, azután átmenet nélkül leengedte a karját, maga elé meredt, és hullani kezdett a könnye; Dodó apja, a volt „horthysta főjegyző” a malomba járt adminisztrálni (amíg a malmot el nem vették jókedélyű, vadászgató tulajdonosától), később éjjeliőr volt a karrósi állami gazdaságban és avas szalonnát hozott haza újságpapírban kéthetenként; a nyomasztó létbizonytalansággal Bálint nagybátyám törődött a legkevésbé. És neki volt szerencséje. Egy nyarat töltött nálunk (a következő esztendőkből is mindig nyáron és a karácsonyi szünetekben jött haza), csak ennyi ideig ólálkodott körülötte a kilátástalanság, ha jól emlékszem, szeptemberben már visszatérhetett a rendházába és elfoglalhatta régi katedráját. Reverendát csak a templomban és vendégségben viselt, a házban, a kertben általában térdig érő klottgatyában, lyukacsos pólóingben, harisnyatartóval rögzített régimódi fuszekliben, fekete egész cipőben járt, sétálva breviáriuma-zott, szemüvege mögül oldalát ki-ki tekingetve a válsággal terhes világra, sohasem ténlenkedett, a szellemiek után szerinte üdvös fizikai munkát végzett a portánkon, bár anyám és nagynéném háta mögötti összemosolygásai e tevékenység hasznát minduntalan megkérdőjelezték.

Csatáry Anna nagynéném boldogan főzte a vasárnapi ebédeket, Dodó ugyanis nagy „kajás” volt (tőle hallottam először a „kaja”, „pia” szavakat, amelyek ugyancsak nagyvárosiasnak vélt ízekkel tapadtak a nyelvemre), kedvenc ételéből, a meggyes és túrós rétesből egész tepsire valót vermelt be, közben folyton beszélt és harsogóan nevetett; „hát ez meg minek örül” jelent meg nagybátyáim szemében minduntalan a kimondatlan kérdés, s bár udvariasan végighallgatták, de közben viszolyogva nézték a familia többi tagjától elütő méreteit, széles gesztusait, vérpiros melegítőjét, váratlanul föl-fölcsapódó nevetésére összerezzentek, a „kaja”, „pia”-szerű szavaira fölrántották szemöldöküket, rosszalóan összenéztek, s amikor egy ebéd utáni beszélgetés közben azt találta mondani, hogy ezt az eldudvásodott országot a kommunisták fogják rendbe tenni, mindenkinek elállt a lélegzete és az egész család napokig Dodó eltévelyedésén merengett. Ez a kijelentése engem is megdöbentett. Apám elárvult íróasztala előtt ültem a kopott perzsaszőnyegen és a felnőttek lábait néztem; úgy tetszett, a cipők beszélgetnek egymással udva-

rias, bár a fojtott izgalomtól időnként vibráló hangon, az angol rádió legújabb híreit vitatták meg a különböző formájú, egyéniségű lábbelik (ebben a házban a nyilas időkben is rendszeresen hallgatták az angol rádiót, de akkor még a moszkvai adót is), Bálint nagybátyám fekete egész cipőjének megfontolt, kerekded mondatain kellemes illatú szivarfüst érződött, Dénes bácsi beroggyant, foltozott, de tükörfényes lovaglőcsizmája rezignált, félig elhalt szavakkal vett részt a beszélgetésben, Dodó apjának, az ex-főjegyzőnek 46-os bakancsa – mely fölött a térdnadrág csatjáig vastag harisnya feszült – néha hirtelen támadt haraggal, harsogva érvelt, mint gazdája szokott az éjszakába nyúló tarokkpartikon, Feri bátyám el-eltűnődő, finom kis díszekkel ékesített félcipője ritkán szólalt meg, és most, hogy Dodó vastag-talpú, harcsaszájú lábbelije éppen mellette tette meggondolatlan kijelentését, valósággal elszűr-kült a kétségbeeséstől.

Nemsokára gépállomás költözött a szomszédságunkba, anyám ugyanis följánlotta a gazdasági épületeket. Ezt apátok is megtette volna, mondta nekem, legidősebb gyermekének, aki, négyünk közül egyedül emlékeztem papára, s arra a csikorgós januári délutánra, amikor a vastag derekú akác mögött géppisztolyos nyilasoktól körülvéve örökre eltűnt a szemünk elől. Igen, megtette volna, mondtam lelkesen, mert örültem a gépállomásnak, iskola után az istállókból átalakított műhelyek körül tébláboltam harangszóig, a gépállomás vezetője kedves, értelmes ember volt, összebarátkozott a csalámmal, a gyermekeivel együtt játszottunk a kertben, kosaraikat megraktuk almával, körtevel, dióval (több száz gyümölcsfa ontotta a termést), s egy nap Dávid Ernő gépállomás-igazgató azt tanácsolta négy szemkőzt az anyámnak, hogy mindent, amit csak lehet a portán, sürgősen értékesítsen, mert közeleg a kilakoltatás napja. Neki kellene dűlőre vinnie a dolgot, magyarázta, de ő nem vállalta, tekintettel a kedves családra, a négy kisgyerekre és apjukra, akit a fasiszták gyilkoltak meg, azonban jön helyette más (őt elhelyezik Eszterházára, ahol a hercegi kastélyban kell majd traktorállomást berendeznie), aki nem lesz ilyen mimóza lélek, és könnyű szívvel elfoglalja a házat, a parkot, a gyümölcsöst, letarolja a fenyőket, kivágatja a több száz éves platánokat, a gesztenye-allét, a templomkertig nyúló diófa erdőt, Hoffer-traktorokkal tapossa szét a virágágyásokat, bukszusokat – szóval rágondolni is rossz, mivé lesz ez a kis paradicsom néhány hónap múlva.

Néhány hét múltán valóban új vezető jött a gépállomásra, bizonyos Zsanai elvtárs, akinek tuskés fekete haja, szúrós kis gomb-szeme volt, és anyámmal mindjárt foghegyről kezdett beszélni. Simléderes bőrsapkát viselt, szájából rövidszárú pipa lógott, s hangos lett a falu a szónoklataitól, melyek a kizsákmányoló kulákok átkos fondorlatait leplezték le (körülbelül ezidőtájt kezdtek engem is kuláknak csúfolni az iskolában); hamarosan énekkart is alakított a traktoristákból, ő vezényelt a pipájával, délutánonként áthallatszott hozzánk a Szódd a selymet elvtárs, a Dózsa népe bontsd ki a zászlót, meg a Rákosi elvtárs népünk ma erős vár. Napról-napra fenyegetőbben zúgott a traktoristák dala, Zsanai elvtárs is egyre harciasabban vezényelt, és minden énekkari próba után átjött anyámhoz megkérdezni, mikor lesz hajlandó végre átadni a kúriát a gépállomásnak. Ha feltűnt a kavicsos úton, mely egyenesen a házunk bejáratához vezetett, anyám kiment az előszobába, hogy ott fogadja, mert Zsanai elvtárs nem volt hajlandó beljebb jönni az „urak” közé, kezdetben egyedül érkezett panyókára vetett bekecsében, simléderes sapkájában, amit a szobában is a fején tartott, később mások is jöttek vele, új arcok, akik nemrég tűntek fel a Hangya-kocsmában tartott gyűléseken. Ko-

mor arccal álltak az ágáló Zsanai mellett, aki hártavékony gépirásos papírokat lobogtatott. Nagybátyáim ilyenkor a szomszéd szobában hallgatóztak, s miután anyám piros arccal, könnyes szemekkel visszajött, tanácsaikkal árasztották el.

De a Dodó lakodalmát még a kúriában ültük meg. Az esküvő előtt két héttel jött haza mosolytalanul, szürkén. Nagy harcsaszájú cipője borúsán ödöngött, piros melegítőjén fakó foltok jelentek meg, vidám hangja rekedtessé rozsdásodott, étvágya megcsappant. Többé sohasem megy vissza Pestre, mondta a mama, és Dodó másnap elkezdte szedni a diót, mert éppen a dióérés ideje volt. Az történt ugyanis, hogy Zsanai elvtárs kiszimatolta, hogy melyik vállalatnál dolgozik az unokabátyám, majd egy „bizottság” élén felutazott Budapestre és elintézte, hogy kitegyék a szűrét. Nézd öregem, mondta a főnöke négy szemközt, suttogva, az égvilágon semmit sem tehetek érted, ez a barom földid, a horthysta főjegyző apádra hivatkozott, tudod, hogy én szeretlek, becsüllek, Dodókám, fogalmam sincs, hogyan, kivel pótolhatlak, az atyáuristenit! A főnök verítékezett, a kezeit tördelte, az ajka szederjes volt, mint a szívbetegké, Dodó megérezte, hogy szeretné mielőbb a kapun kívül tudni, mert rettenetesen fél. Zsanai elvtárs és a „bizottság” tagjai egy demizson „micsurin-borral” szálltak vonatra és egész hazáig mozgalmi dalokat énekeltek. Dodó pedig örökre elbúcsúzott Budapesttől.

A menyasszonyt (a főtanító úr szép szőke lányát) sokan szerették volna fehér hosszú ruhában, fátýollal, mirtuszkoszorúsán látni, de Dodó kijelentette, hogy csak akkor hajlandó esküdni, ha a családtagokon kívül senki sem lesz ott a templomban. Nem bánja, mondta, tartsák a szertartást hajnalban, vagy éjfélkor, neki mindegy, de azt kijelenti, hogy ha valaki idegen odapofátlankodik, nem lesz esküvő. Őt ne bámulja senki. Ne röhögjenek rajta, hogy éppen most alapít családot, amikor „kihúzták alóla a gyékényt” és se kenyere, se reménysége. A Csatáryak értetlenül hallgatták (ők még mindig valami csodában reménykedtek), kívánságát szeszélynek minősítették és egymás között ki is fejtették rosszalló véleményüket. Még Csatáry Anna is elle ne volt a „bónás ötletnek”, holott ő, a férje szerint, mindig egy húron pendült „drágalátos fiacskájával”. De hiába volt minden ellenérzés, rábeszélő anyai szó, könnytől fátýolos menyasszony-tekintet, Dodóban ezúttal a sokat emlegetett Csatáry-csókönnyösség kerekedett felül. De nem volt következetes. Az esküvőt ugyanis kívánsága szerint szervezték meg, mégis botrányt csinált.

Akkoriban nekünk az Isten volt a szomszédunk, a kertünket a templomudvartól egy mohától zöldellő ódon kőkerítés választotta el, aminek a főkapun kívül hátsó bejárata is volt (közvetlenül apámék családi sírboltja mellett); a szigorúan megválogatott násznép most errefelé tartott a fenyők és a diófák között. A templomban a plébános úr már meggyújtotta a gyertyákat, összekulcsolt kézzel, karingben állt az eskető nagybácsi, Csatáry Bálint mellett, akinek a vállán violaszín palást pompázott. Egyszercsak Csatáry Anna felült arca jelent meg a sekrestyeajtóban: vetközzetek le, szólt fojtott hangon, ez a bolond gyerek megmakacsolta magát. Bálint nagybátyám felvonta a szemöldökét, majd hangsúlyt teremtő lassúsággal vetette le a palástot, stólát, karinget, a plébános úr pedig – egy kis mosollyal ajka körül – eloltotta a gyertyákat.

Dodó a sírbolt mellett cövekelt le. Ránézett a kriptára, melynek cement lapja alatt porladt az apám, aki száz munkaszolgálatos zsidó és egy ló teteme alól került ide, merőn nézte a fenyőfából hevenyészett keresztet, elvörösö-

dött, és egyetlen szó nélkül visszafordult... Kemény lépte alatt döngött a templomdomb, odalent a csontok összerezzenek, a gesztenyefák lombja közül madarak rebentek föl, nem nézett hátra, rohant, mint aki fél, hogy elkésik valahonnan, a rokonok megrökönyödve néztek utána, percekig némán álltak, és csak lassan tértek magukhoz, majd, miközben a síró menyasszonyt vigasztalták, egyre több ránc jelent meg a homlokukon, a szemük körül, és szavaikat a sértődöttség elfakította.

Három nap múltán megtörtént az esküvő. Csatáry Anna újra elkészítette az ünnepi vacsorát, a Csatáry-arcok – talán utoljára – felderültek, mindenkinek jó kedve támadt, Bálint nagybátyám legalább ötven viccet mesélt el az est folyamán. Dodó is sokat nevetett, és megígérte, hogy igazi labdaművészt nevel belőlem.

A következő vasárnap a dancsiakkal játszott a csapatunk. Zsanai elvtárs erre az alkalomra új felszereléssel lepte meg a játékosokat, hófehér dresszet, fényes fekete gatyákat és álomszép csukákat kaptak, a kapuk mögé pedig háló került. Zúgott az éljen, a hajrá, a hurrá, amikor a csapatunk a pályára vonult, de nekem a torkomon akadt a kiáltás. Dodó ugyanis megszokott piros melegítőjét viselte (ami már csak az emlékezetünkben piroslott), futballcsuka helyett pedig vásott tornacipő volt a lábán. Az ellenfél is vadonatúj felszerelésben feszített (Dancson is volt gépállomás) és nagy önbizalommal, fergeteges lelkesedéssel játszott. Dodó a védelemben egy mindenre elszánt bajvivő higgadtságával állta a rohamokat. Ketten, hárman támadtak rá, és ő, a híres „labdaművész” most ragyogtatta igazán tudását. Hatalmas teste meg-meg lódult, majd hirtelen megtorpant, cselcselekre halmozva két tehetetlenné nyugőzött láb között gurította oda a labdát a tanító úrnak, vagy a szőke cigánynak. A dancsiak egyre elszántabban topogtak körülötte, a kemény stoplik fölszaggatták a pálya gypét, én már nem tudtam odanézni... Végül valakinek mégiscsak sikerült a tornacipős lábhoz férkőznie. Dodó elvágódott. Fájdalomtól eltorzult arccal állt fel, de folytatta a játékot.

Körülbelül húsz perc telt el az első féldőből, amikor Húsvéth Laci leült a földre. Ép kezével kényelmesen levetette futballcsukáját és messzire elhajította. A koppanásra olyan csend támadt, hogy a közeli temető hársai között bujkáló fuvalom lélegzetét is meghallottam. Laci most a tanító úr felé fordult, aki egy elnézést kérő mozdulatot tett a bíró felé és ő is levetette a cipőjét. Utána a szőke cigány és József, a csüngő bajuszú, aki a gyilkos Gyuri cigányhoz hasonlított. A bíró szétvetett lábbal állt, úgy tetszett, teli tüdőből fújja a sípot, de hang nem hallatszott. A dancsiak egy ideig zavartan álldögáltak, majd, mintegy parancsszóra, valamennyien az alapvonalon túlra küldték a reggel még dédelgetett, agyonsuvickolt csukákat.

A mezítlásos küzdelemben három nullra győztek a mieink.

Az urna poros volt. Ahogy lefolytak róla a szenteltvíz-csöppök, barázdát vontak a porba. Az unokaöcs egy szegfűcsokorral takarta el az arcát, mert mosolyoghatnékja támadt. A szertartás kezdete óta az volt az érzése, hogy Dodó nincs jelen a saját temetésén, s most, az urnáról legördülő szenteltvíz-csöppök láttán végképp meggyőződött erről. Igen, mondta magában az éme lyítő szegfüllatban, Dodó meggondolta magát, visszafordult, s elküldte ezt a kis vacakot, az urnát, amiről még a port sem törülték le, ő meg valószínű, valamelyik Duna-parti halászcárdában fröccsözik, és harsogva nevet, ha a gyászoló gyülekezetre gondol; micsoda fej vagy, Dodó! látom, 60 éves korodra sem higgadtál „kifogástalan úriemberre”, pedig már unokáid is vannak, és

főosztályvezetőként mentél nyugdíjba pár nappal azelőtt, hogy eljátszottad azt a meghalásos komédiát a konyhátokban; „majd bolond lennék éppen most meghalni, amikor olyan szép nyugdíjat kapok”, mondd éppen a halászcserda csaposának, mert szokásodhoz híven most is a söntésben iszol ismerős és ismeretlen sportrajongók gyűrűjében, az éttermet, a fehér abrosszal letakart asztalokat nem neked találták ki, „bolond lennék”, mondd az egybegyűteknek, és mellesleg még egy kört rendelsz az egész társaságnak, „csak ezután lesz jó dolgom, alig várom, hogy az unokáimmal foglalkozhassam, a nagyobbik teljesen rám ütött, meglátják, labdaművészt nevelek belőle”; közben itt nyekergő hangon imádkozik egy celofánarcú papocska, hol van ez már a Csátáry Bálint-féle úr-papoktól, akik, úgy tetszett, nemcsak könyörögtek az Úristennek, de utasításokat is adtak neki, rengeteg ember jött ki a „temetésedre”, Dodó, egy egész kazalra való koszorút hoztak, a temető kapujánál álmos buszok várakoznak, mert vidékről is felutaztak a vállalatod munkásai, hogy elbúcsúzzanak tőled, azt hiszem, ezt a rengeteg megilletődött embert látnod kellene; az a javaslatom, hogy szertartás után ülj fel a biciklidre (tudom, csakis ezt a járművet kedveled), kerekezz ide, és legalább a koszorúkat vedd szemügyre; errefelé is akad néhány jó vendéglő, egyik régi törzshelyed, a Harcsa borozó is a közelben van, ez a kocsmá arról nevezetes, hogy jobb a halászleve, mint a Duna-parti csárdáké (aluminium éthordóban haza is szoktál vinni belőle), szóval, a koszorú-szemle után betérhetnél a Harcsába; miután a pap befejezte a szertartást, egy vállalati ember köszörülte meg a torkát és most az érdemeidről beszél, például, hogy 1950-ben segédmunkásként jöttél a céghez és lám, főosztályvezetőként vonultál nyugalomba, hogy „a szíved mindig a munkásokért dobogott”, hiszed-e Dodó, hogy Zsanai elvtárs is itt lenne, ha négy évvel ezelőtt nem végez vele orvul az agyvérzés (az utcán rogyott össze), eljött volna, mert haláláig hálás volt neked, amiért 56-ban, amikor a fölzúdult utcán összetalálkoztatok, nem csaptad nyomban a falhoz, hanem jónapot köszöntél neki és mint egy régen látott jó ismerőssel, elbeszélgettél vele; erről jut eszembe, nem tudom, említettem-e, hogy nekem is volt a Zsanai elvtárssal pár kellemes találkozásom, valamikor a hatvanas évek közepén ugyanis úgy hozta a sors, hogy jártam egy ideig a lányával, aranyos kis sznob volt, Camus-t, Sartre-t istenítette, s természetesen élt-halt az egzisztencializmusért, sok forró órát töltöttünk együtt az albérletemben, amikor a házínéni a lányánál nyaralt, egyszer a tihanyi villájukba is meghívott, ott láttam viszont az egykori tüskés hajú, tüzes nyelvű gépállomásigazgatót öreguras háziköntösben, pipa helyett szivarral a szájában, megöszült, joviális volt, atyaián leereszkedő, fiatal barátomnak szólított, és whiskyt töltött a poharamba, a „mama” viszont rögtön hideget fújt, mihelyt megtudta, hogy a tanári fizetésemen kívül nincs más „anyagi hátterem”, és egyelőre semmi reményem, hogy egyszer majd önálló lakásom legyen, hát nem furcsa?, még ezek az emlékek is idepofátlankodnak, s bizony röstellni való, de az az igazság, hogy most is a Zsanai lány combjára gondolok, ahelyett, hogy a reszkető hangú szónokra figyelnék, tudod mit, Dodó? maradj te csak a halászcserdában, temetés után benézek hozzád, és iszunk pár fröccsöt az ijedtségre.

Helyzetjelentés

*Sűrűl egyre sűrűl a lepke-havazás
teherlik tőle a fürkésző tekintet*

*Latolgatod a századvég prognózisait
megfagyni vagy megégni üdvözítőbb-e?
Malmazol ujjaiddal őrlöd az időt
őrlöd nézegetésekké nézeteidet
Inkább távlataidat számítgatnád ravaszul
mert spermabankban kamatoztatható
jövőre spekulál itt már az anyaméh is
Vagy jelet hagyhatnál legalább Nagyobbra
cserélhetnéd a hűtőszekrényt a kályhát
Esetleg kulturbunkert áshatnál a kertben
ahol pitypangok kaucsuklabdáit
pattogtatta a fűvön a tavasz s most
kavargó pelyhekből elefántcsonttornyot
épít a fehérség melyben önmaga körül
forog minden mint akasztott a kötélén
mielőtt a teljes szélcsend beáll*

Lepkék a roncstelepen

*Párban mint elhagyott roncstelepen nyáron a lepkék
cikázunk elrozsdált napjaink felett
a kerítésen be-bekukucskálnak az irigysárga napraforgók
s kibeszélik majd hogy karambolozott sorsunk
idehordott darabjai közt guberálunk
de kit érdekel a szó amikor kigyult tekintetüinktől
virágkelyhekké lázadtak a gazban heverő kerekék
Most még légy önfeledett akár a test ha betelt
holnap talán már rozsdává érdesül szárnyunkon a himpor
s összedörzsölt kezünk részvéttelen csikorogni kezd*

SZÍNHÁZI ELŐADÁSOK BUDAPESTEN

(Nádas Péter: Találkozás)

„Rendkívüli előadasként” hirdeti a Pesti Színház Nádas Péter *Találkozás* című drámáját, amelyet rendhagyó időpontban, késő esti vagy szombatonként kora délutáni órában kezdenek és szünet nélkül játszanak. S bár a színházi szokásainkban járatos néző könnyen rájön, hogy a „rendkívüli” jelző ezúttal annyit tesz, hogy stúdió jellegű bemutatóról van szó, amely jellegénél fogva szűkebb közönségre tégez kíván szólni, nincs bérletezve stb., mégsem csupán formális szempontból érzi *rendkívülinek* ezt az előadást, mely szokatlan, furcsa jelenség a Pesti Színház repertoárján. Mintha a színház, amely az immár színháztörténetinek nevezhető vígszínházi örökség letéteményese, „kísérletként”, mintegy egyetlen estére szembe akarna fordulni vagy legalábbis meg akarna szabadulni önnön tradíciójától, hogy a „mesterszínészet” helyett megpróbálkozzon a nyersebb természetességgel, az úgynevezett „dokumentumszínészettel”, aminek a *játék* helyett a *jelenlét* a kulcsszava, s ami lényegi ambíciója szerint a színpadi akció hitelét akarja helyreállítani.

A vállalkozás komolyságához nem fér kétség, a sikeréhez annál inkább. Első dolgunk így mégis az kell legyen, hogy az előadást létrehozó kis csapat művészi bátorságát elismerjük. Amit az is indokol, hogy alig néhány héttel korábban ugyanezen a színpadon egy művészi etikájában és játszási attitűdjében homlokegyenest ellenkező irányba mutató premier tanúi lehettünk: Mrožek *Tangóját*, „a legjobb darabot, amit a világháború óta Kelet-Európában írtak” (közel két évtizede a londoni Times tudósított e szavakkal a varsói ősbemutatóról), a társulat mesterszínészei afféle apropónak vették, hogy sziporkázó humoruk, ötletparádéjuk és bájos magánszámaik tűzijátékát prezentálhassák, természetesen a hamvaiba hunyt darab romjain. A *Találkozás* előadásában viszont mindvégig érezzük az interpretáció alázatát a dráma iránt, még ha ez az alázat többnyire szubjektív is marad, azaz pusztán jó szándék – igazi művészi eredmény nélkül; etikai értéke így is letagadhatatlan. Sőt, bizonyos értelemben épp a túlzott alázatban, pontosabban szólva, a túl formális alázatban rejlenek az előadás buktatói. Végsősoron elmondható, hogy Nádas se járt sokkal jobban, mint Mrožek, akit viszont nemcsak a két premier bizonyára véletlenszerű egymás-mellettsége miatt említünk itt, hanem Nádas egyik fő színházi inspirátorként is: a *Leírás* kötet egyik darabja (*Homokpad*) a varsói *Tangó* élményéből született, s *Nézőtér* címmel legutóbb kiadott színházi írásaiban is kétszer, hangsúlyosan utal erre az élményre. A rokonság a két mű, a *Találkozás* és a *Tangó* között korántsem nyilvánvaló, a közönség elől ezúttal sikerült is elrejteni, tudniillik nem a dramaturgiában és a stílusban fedezhető fel, hanem abban az írói attitűdben, mely a színházat egynek látja „az örült történelem hiányzó kerekével” (*Nézőtér*), azaz az írói valóságlátásnak éppen abban a rétegében, ahol a *Találkozás* mostani interpretációja zátonyra futott, ott, ahol a formális alázat már nem támpontot jelent, inkább bizonytalanlanná, sőt tanácstalanná tesz.

Nádas Péter drámájának novellisztikusan elmesélhető története is van. Mária szegényes kis szobájában várja a Fiatalembert. Az asszony, aki régi arisztokrata családból származik, egy gazdag zsidóhoz ment feleségül, még azokban az időkben, amikor egy ilyen házasság „az évszázad botránya” lehetett, majd a férj munkaszolgálatosként „felrobbant egy aknán”. Az államosítás idején Máriától mindent elvesznek, később férje rokonsága a döblini örökséget is el akarja tőle perelni. Mária disszidáláson töri a fejét, a dunai hajósok közt keres ehhez „pártfogót”, de végül egy

ávós szerez neki útlevelet, mellyel felszáll a vonatra, ám mielőtt a határhoz érne, letartóztatják és megverik. Három évet tölt börtönben, s ugyancsak nyomorultul, ágyarjáróként tengeti életét, amikor megismerkedik a Fiatalember apjával, aki minden reggel ugyanott halad át a téren, ahol ő. Mária a férfi szeretője lesz, majd a külföldi rokonoktól kapott csomagok miatt újra letartóztatják és újra megverik. Az ügyész, aki elé kihallgatásra viszik, ugyanez a férfi: a Fiatalember apja. A konfrontáció azonban elmarad, a férfi úgymond nem vállalja az ügyet. Mária fél évig fogságban sanylődik, többször kegyetlenül megverik, majd kiengedik. Egy ideig hiába várja a szokott időben és helyen a férfit, majd amikor később mégis eljön, az asszony szeme láttára főbe lövi magát. Mindez húsz éve történt, a Fiatalember, aki most felkeresi Máriát, akkor ötéves volt. Mária azt mondja: „Én vagyok a történet.” És a Fiatalember: „Az anyám már nem él... Én sem élek.” Mária húsz éve arra vár, hogy eljőjön hozzá a Fiatalember, s ő „átadja” neki a történetet. Utána meghalhat. A Fiatalembernek tehát nincs története. „Viselem az apám testét”, mondja, s előad egy szerelmi históriát, szeretkezését egy szőke lánnyal, ám ez az aktus valójában az apja és Mária között zajlik le. A *Találkozásban* múlt és jelen egymásra kopirozódik, Mária szavaival: „most már benne vagyunk abban a közös időben, amiről előre egyikünk se tud”.

E novellisztikus-epikus történet azonban önmagában nem lenne dráma, nem is az, nem is cselekmény, inkább egyfajta mögöttes-világ, mely mindvégig kicsit ködben marad s csak igen lassan enged ki bontakozni kontúrjait. A kontúrok kibontakozásának már több köze van a drámához, pontosabban ahhoz, amit a *Találkozás* érzéki szintjének nevezhetünk. Ez az érzékiség a szavak által valósul meg, de nem a szavakban. A Nádas-dramaturgiát rendhagyó irodalmiság jellemzi: a verbalitásnak itt látszólag nincs is köze a drámához. A szavak szintje – nevezhetnénk akár a darab fecsegő szintjének is – nem haladja meg a köznapi fordulatok, sztereotípiák felszíni kommunikációját; érdemes megfigyelni, hogy a drámai alakok, miközben meglehetősen szükséztelenségűk, milyen előszeretettel bonyolódnak bele ad hoc meditációkba a mindennapos szófordulatok képtelenségét illetően. A nyelvi kommunikáció számukra valóban hitvány, már-már felesleges dolog, pontosabban az lenne, ha a bagatelizálódott nyelv nem tartalmazna egy rejtett kódrendszert is, amit elsőre talán hajlamosak lennénk pszichológiai kifejezéssel metakommunikációnak nevezni, holott nem az. Tudniillik a kódokat maga az írói szöveg tartalmazza, s csak ritkán instrukció formájában (vagyis egy-egy színpadi cselekvéssor leírásaként), gyakrabban éppen a banális fordulatokból szövődő dialógus, ami persze a szó hagyományos értelmében nem is párbeszéd, inkább két párhuzamos monológ egymás mellett futása. Ha a párhuzamos monológból mégis dialógus lesz, abban nem szó felel a szónak, hanem érzéki impulzus az érzéki impulzusnak, ami egészen más „dramaturgia” szerint működik, mint a szóhasználat technikája. Ez utóbbi egy sztereotip társasági formára utal (a Fiatalember felkeresi apja egykori szeretőjét, hogy megtudjon valamit az apa öngyilkosságáról), ám ez a vendégség csupa feszengés, csupa viselkedési görcs, feloldódás nélkül. Az előbbi viszont, az érzéki impulzusok „adok-veszek”-je maga az elementaritás, ahol semmiféle gátlás nem működik, csupán – ahogy mondani szokás – a két test ritmusa. Csakhogy itt nem a test, inkább a gondolat erotikájáról van szó, hisz ennek az érzéki rétegnek a partitúráját a közvetlen banális nyelvi érintkezés rejtje, s a „szeretkezés”, ami Mária és a Fiatalember közt valóságosan (úgy értendő, *drámailag* valóságosan) megtörténik, közvetett aktus, amit a szöveg „fecsegő” szintje elfed. Önmagában tehát ez sem tenné drámaivá Mária és a Fiatalember találkozását.

Ha igaz, hogy a modern drámában egyébként is a verbalitás és a drámaiság szétválásának és disszonanciájának vagyunk tanúi, akkor Nádasnál ez fontos drámai rendező elvvé válik. Elsősorban nem mint dramaturgia vagy dialógusteknika (ahogy az abszurdoknál vagy éppen Mrožeknél), inkább mint a színész drámai – színpadi – létformáját megszabó koordináta. Közhelyként szoktuk emlegetni, hogy a megírt dráma csak a színpadon nyeri el végső formáját; Nádas viszont már-már úgy ír darabot, hogy közben mintegy feltételezi egy másik „darab” megszületését is, amit nem ő ír, hanem a színész (a színész által a rendező stb.), s az ő drámája valójában

ennek ikerdarabjaként ölt testet. A szöveg, akármennyire is köznapi és banális, hihetetlenül tömör, szigorúan lecsupaszított szöveg, amely minden pontján egyszerre érzéki és „fecsegő”, azaz e belső feszültség által magában hordozza annak lehetőségét, hogy a színész számára „provokációs kristály” legyen, olyasmi, amivel ha a színész valóban konfrontálódik, közelebb jut ahhoz a maghoz, lényeghez, ami ő maga, sőt ami sokkal inkább ő, mint a szerepei, akár az életben, akár a színházban játszott szerepei. Elkerülhetetlenül le kell itt írni Grotowski nevét. Nádas nem sokal drámatriliógiája megírása előtt ismerkedett meg a Grotowski-színházzal, amely azóta egyébként eredeti formájában be is szüntette működését, s a *Nézőtér* kötet pár soros feljegyzése tanúsítja a hatás jelentőségét. („Írok erről-arról, de a titkaimat Grotowski árulta el nekem.”) Grotowskit a színházban nem a szerepjátás érdekelte, hanem mintegy annak ellenkezője: az, ami a színészben az életszerepek, az életmaszk mögött van. Ezért csupaszította előadásainak szövegét „provokációs kristályokra”, amelyekkel a színészt kizökkentheti sztereotípiáiból, s így lett nála a színész belső önfeltárlása a dráma lényege. Grotowski azóta divat lett, aprópénzre váltották, iskola lett, hatása beépült más iskolák rendszerébe; ez a kérdés messzire vezetne. Nádas írói kísérlete lényegében abban áll, hogy megpróbálja ezt az önfeltárló, önelemző színészetet összetársítani egészen más karakterű színházi hagyományainkkal. A vállalkozás eleve paradox: ír egy darabot, melyet eleve „lebont”, hogy megteremtse a lehetőséget a színésznek az önfeltárlás aktusához, vagyis az írott mű mintegy lemond önmagáról és átengedi a teret annak, ami belőle születhet. A drámaiság és a verbalitás disszonanciája itt egyértelműen a színészt állítja a fókuszba, noha nyilvánvaló, hogy ebben a színházban megnő a rendezői kreativitás szerepe: utóvégre a színész nem provokálhatja önmagát. A drámát épp e paradoxon kell hogy éltesse: a színész küzdelme a szöveggel, a szövegben rejlő „provokációs kristályokkal”.

Ha a színészet felől közelítjük meg a *Találkozást*, valóban másról, sokkal radikálisabb írói vállalkozásról van szó, mint mondjuk, Mrozek *Tangójában*. Ott a létkérdések iránt nyitott fanyar játékmód, hangnem megtalálására lett volna szükség; Nádas esetében viszont a játékról való lemondásra. Csak így születhet meg ugyanis az, amit a *Találkozás* metafizikai szintjének nevezhetünk, vagy akár az irodalmi érzékiséget természetszerűleg meghaladó „metaérzékiségnek”. A tragédiának – az író műfajilag így határozza meg művét – a színész fizikumában kell megmintázódnia; Grotowski szerint ma a színészi test az egyedül lehetséges „közösségi tabu”. Nádas ennek útját bizonyos rituális modell szerint képzei el. Nem a régi ritusok naiv és külsődleges imitálásáról van szó, ami a „rituális színház” divatja idején sokakat magával ragadt; a rituális-vallási tradíció (ös)képeinek áttünése a dráma szövetén inkább a színész „kollektív tudatalattijára” apellál, arra, ami ezekből az „emlékekből” még élő rezonanciát vált ki belőle, s amit így személyes, mai tartalommal tölt meg. Mária és a Fiatalember színpadi kettősében nem nehéz felfedeznünk a keresztény Pieta-képek áttünését. De történetük nem „fejthető meg” a keresztény mitológiai utalás felől, csak épp a „génjeikben” ott van az örökség, mint ahogy nem tekinthető a még ősi avatási szertartások mai feltámasztásának sem. Mégis az, ahogy a dráma végén Mária, miután „átadta” a történetet, lemosdatja a Fiatalembert (ez egyúttal Pieta is!), befekteti abba az ágyba, amely e percig az egyetlen „érinthesetlen” pontot jelentette számára, és kezébe adja az összetört üvegpohár cserepeit, ami itt egyértelműen a saját étellel és halállal rendelkezés jelképe – mindez, ha „eretnek” módon is, de az ősi ritus körvonalait sejteti. A tragikus katarzishoz azonban a színész „hic et nunc” aktusa kell hogy megnyissa az utat, a színészé, aki leleplezi és feláldozza önnön léte töredékességét.

Amit itt elmondtunk, lényegileg mindhárom Nádas-darabra érvényes. Az író a *Takarítás* kapcsán például arról beszél, hogy amikor „a nyelv zeneiségére” hagyatkozott, „olyan szubtilis nyelvi közeget” akart teremteni, „amelyben a színész arra kényszerül, hogy egész testével, testének belső összefüggéseivel beszéljen”. Ez a *Találkozás*ra is vonatkoztatható, sőt ezt a darabot nemcsak a „zenei modell” jellemzi, mint a másik kettőt, hanem a *Találkozás* egyenesen „zene-drámának” íródott, amely a szerzői szándék szerint a korai barokk operával áll a legszorosabb rokonságban:

a zene a „tartalmilag fontos szövegrészek indításánál avagy valamilyen kiemelt jelentőségű szónál, felkiáltásnál vagy különös hangsúlynál, egy akkordot fog megütni”, mondja az instrukció, vagyis „*continuót* játszik”. Vidovszky László, aki zenét írt a drámához, társszerzőként jegyzi a *Találkozást*, ám a produkció alapján nehéz megítélni, hogyan funkcionálna a Vidovszky-zene egy olyan előadásban, amelyben a Nádas-féle színi mechanizmus valóban működik. Minden ritusban rendkívüli egységesítő ereje van a zenének, s a Vidovszkyé alkalmas lenne arra, hogy vezérlő szál legyen a dráma „metaérzéki”-rituális szintjének megszületésében, nevezetesen abban, hogy a Nádas-féle „szubtilis nyelvi közeg” és a nem kevésbé szükségesnek nevezhető szubtilis gesztusvilág egyszerre legyen „szakrális” (azaz időtlen) és „profán” (azaz az „itt és most”-hoz kötött). De ehelyett, a zene és a zenészek javára történő látszólagos-teátrális hangsúlyeltolódás ellenére is a Vidovszky-zene a jelen előadásban *kísérőzene* marad, amiből pedig egyenesen következik, hogy a „*continuók*” nem tölthetik be azt a zenei-drámai szerepet, amit a barokk operában játszottak, hanem a szó pejoratív értelmében „operások”, csináltak, mesterkélték lesznek. Az a zenei-drámai színház, amelyet Nádas feltámasztani, vagy inkább operai analógiára megteremteni vágyott, a Pesti Színházban nem született meg.

S amikor ezt megállapítjuk, már Valló Péter rendezéséről beszélünk. Valló csapdába esett. Talán egyetlen korábbi rendezésében sem éreztük ilyen nyilvánvalóan a tolmácsolt mű iránti alázatot. Ennek sokféle motívuma lehet; a legkézenfekvőbbnek az tetszik, hogy valóban operai feladatként fogta fel a *Találkozást*, jól tudva, hogy itt műfaji okokból sokkal inkább meg van kötve a rendező keze, mint a prózai színházban, tehát nem akart eredetkedni, hanem mindenekelőtt a „zenei modell” betanítására törekedett. Csakhogy így épp a lényeg került el figyelmét: az, hogy a Nádas-Vidovszky-féle dráma nem zárt és kodifikált, hanem nyitott mű. Kreatív, „társalkotói” megközelítés nélkül nem is lehet életre kelteni, mert a *Találkozás* színpadi életképessége attól függ, a színház képes-e felelni, s ha igen, hogyan felel az író kihívására. Valló úgy tesz, mintha közismert klasszikus operát rendezne, arra koncentrálna, hogy minden instrukciót, sőt ahogy mondani szokás, minden vesszőt betartson, s ez a *Találkozás*nál sokkal statikusabb szerkezetű művek esetében is tévutat jelentene, aligha születhetne belőle más, mint valamiféle merev és ünnepélyes „hommage”. Ám a Pesti Színház bemutatója ennél sokkal súlyosabb születési rendellenességben szenved: a színház megfosztja a művet nyitottságától és dinamizmusától, olyannyira, hogy az előadás láttán már-már kétségessé válik bennünk a fenti elemzés. Az, hogy a színház két vezető színésze, Ruttkai Éva és Hegedüs D. Géza, akik egészen másfajta játésmódban érzik magukat otthon, ezúttal kísérletet tesznek a bevezetőül említett „dokumentatív” színészet, az úgynevezett jelenlét-színészet alkalmazására (mert tényleg erről van szó: bizonyos, üdvösnék tartott eljárás *alkalmazásáról*), még nem jelenti, hogy a Valló által irányított darabinterpretálásuk akárcsak megpróbálkozzon a mű „metaérzéki”-rituális rétegének felfedezésével. Ehhez ugyanis arra lenne szükség, hogy észrevegyék a szövegben levő „provokációs kristályokat”, éljenek velük, vagyis hogy a rendező-színész kapcsolat ne „betanítás” és „korrigálás” legyen, hanem provokáció és teljes belső lemeztelenedés, csak ez vezethetne az emberi lényeg „itt és most” érvényes megnyilvánulásához. Utóvégre az ősi ritusok értelme is ebben rejtett, s Nádas épp a tartalmi vonatkozásban próbálkozik a rituális színház életre hívásával. Csak ilyen módon lehetne *drámai* ereje a lemosdatásnak, ami ugyan egyszerre Pieta és „avatási szertartás”, mégis legfőképp Mária és a Fiatalember mai történetének tragikus csúcspontja. Ellenkezőleg e sűrített színpadi pillanatból saját groteszk hasonmása lesz, ha nem éppen karikatúra; jellemző módon a Pesti Színház nézőterén ilyenkor mindig akadnak olyanok, akik nem tudják visszafojtani kuncogásukat.

Nem vitatható a színházi vállalkozás komolysága, mondtuk fentebb, e nézőtéri kuncogás mégis mintha elvitatná, de csak az utolsó negyedórán. Addig bizonyos szempontból sikeresnek nevezhető Valló Péter felfogása, aki felfedezi a Nádas-féle színház másik, „tradicionális” oldalát, az ibseni hagyományhoz való kötődést, s valamiféle „neoibseniánus” drámának látja és láttatja, amelyben a fiúnak

apja bűnéért kell szenvednie, s Máriát is bűnrészesség terheli. Ez az olvasat végül is lehetséges, utóvégre az író valóban kötődik e hagyományhoz, de mindjárt számos problémát vet fel. Ha ugyanis az ibseni dramaturgia felől közelítünk a drámához, akkor bántóan hiányos és elégtelen benne mind a lélektani, mind a társadalmi motiváció, fárasztóan epikus a cselekmény, monoton a dialógus, sok a felesleges csend. A néző, aki alkalmasint nem ismeri sem a darabot, sem Nádas Péter más színházi írását, természetesen elfogadja Valló olvasatát. Az első tíz-húsz percben még felcsigázza érdeklődését a színházi este szokatlansága, „avantgardizmusa”: akár jelképesnek is érezheti Jovanovics György játékerének lejtős padlójú színpadát, amely ugyanakkor – egyébként a szerzői leírásnak megfelelően – egy puritán berendezésű „naturalista” szobabelsőt ábrázol. Vagyis úgy tűnhet neki, a *hagyományos színház elmozdításáról* van szó, a megszokott-bevett formákból és technikákból való kizökkentésről, aminek később valamiféle új színházi statikát kellene legalábbis sejtetnie. Nádas Péternél, mint láttuk, nem egészen ez a tét, ő szeretné mintegy a színházat visszafordítani az életbe, hogy valóban „a rituális összelélegeztetés művésze” legyen, élő dinamizmus legyen. Valló se tud „új statikát” lelteni a *Találkozásban*, ez reménytelen is lenne; a darabban rejlő színházi kalandot viszont elsikkasztja. Így a néző, ahogy az idő múlik, egyre jobban unatkozik, bár ha odafigyel, a két színpadi figura egyre több „titkot” kifecseg, ám ezek nem elég érdekes és nem elég drámai titkok, hogy a nézőtéri figyelmet rabul ejtsék. Mígnem a rituális (fizikai) lemezteleződés – lelki lemezteleződés híján – groteszk, zavarba ejtő szint kever a komor hangulatú előadásba: a színpadi tanácstalanság átszivárog a rivaldán.

Ruttkai Éva színészi pályájának így is kivételes állomása ez az előadás. Nemcsak azt mutatja meg, hogy más hangszerelésű szerepek és játékmód iránt is van benne fogékonyság, mint amiben kibontakozott és sikereit aratta, hanem azt is, hogy ambicionálja az ismeretlenbe vezető színészi expedíciót. Azt már bajos lenne a nézőtéri zsöllyéből eldönteni, mennyire rajta múlt, mennyire a rendezőn vagy egyéb tényezőkön, hogy ezzel az expedícióval nem jut túl messzire, sőt lényegileg visszakanyarodik korábbi önmagához. Az ő „létezés-színészetének” továbbra is a *játék* a kulcsszava és nem a *jelenlét*, azaz Ruttkai, a színésznő eljátssza, hogy ő most nem színésznő és nem „a” Ruttkai Éva, hanem egy a közönséges halandók közül, akit a színpadon történetesen Máriának hívnak, de nem is ez a lényeg, hanem az a sors, ami Máriának kijutott: ezt kívánja előtűnk megjeleníteni. És meg is jeleníti. Talán nem mindig hibátlan belső logikával, talán nem lankadatlan intenzitással, de hisz a jelenlegi „ibseniánus” felfogásban nagyon sok és fárasztóan „mesélő” jellegű szövege van. Mindenesetre régi rajongóit meglepi, hogy ezt a nyersebb természetességet is meg tudja szólaltatni, magára tudja öltetni, akár egy jelmezt, amely ráadásul „jól áll” neki. Csak éppen ott válik tanácstalanná, ahol ilyen módon a dráma nem olvasható tovább. Mint ahogy Hegedüs D. Géza, egy-két megtalált hangsúlytól vagy gesztustól eltekintve, mindvégig meglehetősen zavarban van. Nehezebb a helyzete, mint Ruttkainak, mert neki „nincs története”, vagyis nincs mit eljátszania. Úgy látszik, végső kétségbeesésében a szó szoros értelmében vett „önéletrajzi” játéknak veszi a drámát, s így egyrészt külsődleges jegyek alapján megpróbálhatja imitálni magát az író, másrészt talán – vagy képzelt, vagy valószínű – lélektani motivációra is sikerül szert tennie. De semmiképpen sem tud színpadi jelentőségben Ruttkaihoz felőlni. Ebben, ha úgy tetszik, az író is „ludas”: ő alapvetően másfajta színházat képzelt magának, mint amit drámájából a Pesti Színházban kiolvastak; ahhoz viszont, amit kiolvastak, nem írt megfelelő darabot. Mindaz tehát, ami a Nádas-dramaturgiát jelentőssé teszi, itt mellékessé vált vagy teljesen elsikkadt. A színház pedig, előadva a *Találkozást*, paradox módon úgy tesz, mintha azt is bizonyítani akarná, hogy a mű nem is olyan jelentős, mint amilyen.

PANOPTIKUM

A kétfejű fenevad és a Gözfürdő kaposvári előadása

Weöres Sándor történelmi panoptikumnak nevezi *A kétfejű fenevadat*. A panoptikumfiguráknak az a tulajdonságuk, hogy olyanok, mintha élnének: hiperrealista viasmásolatok. Gesztus, ruha, mimika – minden valódi rajtuk. A póz is, amibe belemeredtek.

A kaposvári előadásban elsőként a ruhák gazdagsága ötlik szembe. Szegő György meiningeni hitelességgel rekonstruálta a történelmi öltözeteket: török kaftánt, császári páncélt, magyar mentét. Pontosak a maszkok is, a borotvált fejű Dzserdzsics agáé éppúgy, mint a pajeszos zsidó bankárfiúé. Semmi *átszabás* a korok között, nyoma sincs a kaposvári klasszikuselőadások napjaink viseletébe hajló vonalvezetésének; gyermekszínházi mesejátékokat szoktak ilyen jelmezkölcsönzői tarkaságba öltöztetni.

A díszlet – szintén Szegő munkája – hasonló módon a képeskönyvi realizmusban fogant. A pécsi városkapunak és török minaretnek egyaránt használható torony a színészekhez mérten kicsinyített arányaival megint csak a gyermekszínpad világát idézi, különösen amikor forog (hogy a forgással kiemelt álomjelenet szándékos meseszerűségét ne is említsük). A színpadkép másik fontos rekvizituma egy hatalmas, türközben csillogó denevérszárny. Ez már – átváltozóképesége folytán – tipikus kaposvári találmány: díszítő és térképző elem. (Például sátort tud imitálni.) De még így is van benne valami naiv meseszerűség. Mintha egy leporellő lapjait teregetné ki a díszlet. Mintha körbefutó könyvoldalak tablóirol elevenednének elénk a szereplők.

A panoptikumi realizmus a játékban nem jelent bábszerű merevséget. Ellenkezőleg, lélektani hitelességet jelent. Babarczy László, az előadás rendezője rájött arra – ami egyébként a darab olvasásakor erős sugallatként árad a szövegből –, hogy a történet pikareszk kalandorozatának mély pszichológiai alapjai vannak, tehát nem játszható el kabarétrefaként vagy marionettként. Az előadás ugyanis a *jelmezekről* szól. Arról, hogy hitelesen kell eljátszani a jelmezeinket, ha túl akarjuk élni a külső-belső átmaszkírozások tragikomédiáját.

Ez a fölfogás a dráma lényegének megértéséből fakad. *A kétfejű fenevad* színpadilag kemény feladvány, előadása sokféle szcenikai leleménnyel képzelhető el – nem állítom, hogy e tekintetben a kaposvári megoldás volna az optimális –, de a legbravúrosabb technika is csődöt mond, ha az értelmezés nem a rejtett *jellemből* indul ki. Abból, amit a dráma ábrázolta nagy történelmi mimikriben a valódi ént eltakaró ruhák alatt találunk.

Babarczy rendezésének a karakterek kidolgozása a fő érdeme, amiből kiderül, hogy Weöres milyen gazdagon jellemez. Az előadás egyik legszebb része – s a lényegét átvilágító mozzanata – Dzserdzsics aga öngyilkossága. Bezerédy Zoltán vérfagyasztó komolysággal (s *ezáltal* vérfagyasztó iróniával) játssza el a jellem-metamorfózis tragikomédiáját. A külsőleg tökéletes törökké átszabott, belül hithű katolikus magyarnak maradt Bonyhádi György hazafias indítekből vállalta a „renegátságot”, de renegát önmagának már nem tud árulója lenni, mert az már gyávaság volna – még akkor is, ha éppen ezáltal lehetne újra nyíltan önmaga –; inkább elfogadja a szultán küldte selyemzsinórt: a fölszólítást az öngyilkosságra. Koltai Róbert játssza az ellentétes jellemváltozatot, Pécs város török főbíráját, Ibrahim kádit, aki valójában olasz származású, magyar nemzetiségű zsidó bankár Pozsonyból, név szerint Avram

Mandelli. Koltai sztoikus nyugalommal fogadja el keverék önmagát, még csak erőfeszítést sem tesz, hogy ennek vagy annak lássék, bölcsességével jó adag élettapasztalat és szépség vegyül, ami elégnek bizonyul ahhoz, hogy alkalomadtán ügyes fortélyal kimenekítse magát az egész „török buliból”. Kétféle reagálás ugyanarra a csapdára: egy érzelmes és egy racionalis, egy ösztönös és egy tudatos, egy belülről átélő és egy kívülről rálátó.

Másfajta kettősséget revelál kettős szerepében Igó Éva. Amikor a keretjáték első jelenetében kissé nyafka kényeskedőt formál az otthonülő Evelinből, csodálkozunk is – ezt nem olvastuk bele a figurába. A magyarázatot a végén kapjuk: Evelin életidegen finomkodása, ragaszkodása az elvont erkölcsi maximákhoz *kivülállásából* fakad. Ő nem vett részt semmiben, könnyű volt tisztán őriznie magát Ambrusának – mohóbban nyúl az ajándékba kapott, hófehér hermelinköntös után, mint kicsit „bepiszkolódott” völegényéért. Az első és az utolsó jelenet közötti hasonmásszerepben, vagyis Leaként – aki jellemileg *ellenszerep* – Igó a zsidó lány érzelmi lázadásáról ad meghatározó képet. Lea a szerelem nevében vallja magát magyarnak – a színész nő némi hisztériát is vegyít az őszinte tirádába –, és a *helyzet* csúfolja meg: mire kimondja vallomását, Ambrust már továbbsodorja mellőle a történelmi sorshullámszél.

Ez alól voltaképpen csak a dráma egyetlen alakja képes kivonni magát: Báthory Susanna, akit Molnár Piroska a vonzó amazonság egészen kivételes bűbájával varázsol elénk. Az arisztokrata gőg, az egészséges erotika és a közönségesség olvad össze benne életerővé – ez a titka érzéki fölényének és annak a győzelmes hedonizmusnak, amely még a fölfordulásból, a megzavart pszichéből is kiszűri a maga élvezetét.

Meglepő – s talán a főszerep passzivitásával menthető –, hogy Máté Gábor kevésbé talál rá Bornemissza Ambrus jellemének kulcsára; szelid mosolyát és kislírásságot inkább színészi alkatából hozza, mint a szerepből.

Biztos stílusérzékkel és kellő súllyal jelöli ki Babarczy a népes szereposztás különféle csoportjainak dramaturgiai és játékfölfogásbeli helyét: valahol a jellemkarikatúra és a vaudeville határán. Jordán Tamás és Dánffy Sándor császár–szultán kettősenek magánemberi és hivatalnoki szétválását szemléletesen mutatja, hogy hatalmi jelvényeik teszik őket császárrá és szultánná – ha kibújnak belőlük, a kellék-jelképek ott maradnak, hogy továbbra is képviseljék őket. A török haditanács – „az igaz szeretőknak társalkodása” – is átélhetővé válik a bülbül szavú enyelgések alatti *metakommunikációtól*, azaz a „jegyzőkönyv” számára regisztrálhatatlan fogvicorgratásoktól (Göz István, Hunyadkúrti György, Cserna Csaba jó partnere itt Bezerédynek). A veterán szegényházi magyarok karéja – Radics Gyula, Komlós István, Papp István, Tóth Béla – éppúgy elkerüli a kabarettilízés veszélyét, mint a német hadvezérek – Csernák Árpád, Serf Egyed, Kuna Károly – az olcsó paródiát. Így végül Spindler Béla Badeni Lajos örgrófia kaján gúnnyal nyithatja rá a függőnyt a detronizált történelem *hiteles* panoptikumára.

•

„A holnap úgy látja a tegnapot, mintha a tenyerén volna” – mondja a Foszforszkáló nő Majakovszkij *Gőzfürdőjében*. Lázár Kati – aki egyáltalán nem foszforszkáló, csak egy kis lurex betétet visel egyszerű, szürke kosztümkabátján – fészket formál a tenyeréből, hogy érzékeltesse a XXI. század aggódó-féltő szeretetét a múlt esendő emberei iránt. Ez a múlt persze csak az ő számára múlt, aki 2030-ból, a Kommunizmusból jön. Számunkra a jelen.

De melyik jelen? A *Gőzfürdőt* 1930-ban mutatta be Mejerhold, tehát a kommunista jövő utópiája *akkor* mintegy évszázadnyi távolságban lebegett. Zinaida Reich Foszforszkáló nője térdnadrágos kezeslábasban, puha sisakkal és olvasztárokéhoz hasonló szemüveggel a fején egy mai sci-fi-film tudományos munkatársára emlékeztet a korabeli fényképen. Dejneka konstruktivista színpadképe pedig lépcsőrendszerével és az időgéphez épített, magasba törő ácsolatával egy rakétakilövő-hely óséhez hasonlít.

Mára megváltozott a viszonyunk mind a drámabeli jelen időhöz, mind a jövőhöz. A jelenből – nem túlságosan távoli – múlt lett, a jövő pedig közelebb került ugyan, de anélkül, hogy a benne foglalt utópia, legalábbis abban a formában, mint Majakovszkijnál, megvalósulni látszana. Már túl vagyunk a jelzett cél felé vezető út *felén*, s a Foszforeszkáló nőt már nem a tudományos fantasztikum vagy a társadalmi tökéletesség dicsfényében látjuk. A történelmi tapasztalatok diktálta szerénységen kívül a sci-fi-limonádék utáni másnaposságérzés is közrejátszik abban, hogy valami közvetlenebbet, emberibbet szeretnénk jövőutópiaként.

Vagyis a *Gőzfürdő* értelmezésének egyik kulcskérdése a Foszforeszkáló nő. Lázár Kati nem az utópikus jövőből jön, hanem – ha szabad így fogalmazni – az utópikus jelenből. Egészen egyszerű, hétköznapi ember, aki a jó előmenetelünkért kijáró, tanító néni dicsérettel s az értetlenül szemlélt jelenségek iránti elnéző jóindulattal kezel bennünket. Mint *nebulókat* illik.

Ez a fölfogás értelemszerűen kihat a drámaelemzés egészére: a *bürokratapanoptikum* ábrázolása több életszerű részletet szív magába. Azaz Gothár Péter rendezésében is erőteljesen érvényesül a „kaposvári realizmus”; az előadásban kevesebb a mejerholdi elem, a marionettszerűség, mint várnánk. Már a díszlet is – Donáth Péter és Gothár Péter közös munkája –, noha megőrzi a konstruktivista ácsolat sémáját, pontosan jelzi a helyrajzi környezetet: hivatalt, színházat, lépcsőházat; mindegyiket a maga korabeli *couleur local*jába ágyazva. A ruhák – Koppány Gizi tervei – is viselettörténeti modellek, apróbb torzító elemekkel. A színházi jegyszédőnő cigaret-tacsikkre rendszeresített kannácskájának éppúgy megvan a kisrealista hitelesítő funkciója, mint ahogy a plakátszerű ábrázolás – például a hivatali széken trónoló Diadalszkij elvtárs ablaküvegen át látható, monumentális árnyfigurája – is betölti a maga feladatát. A kettő jótékony harmóniába olvad egymással.

A jellemmel feltöltött szupermarionett – mint optimális kontamináció – a leg-tökéletesebben Bezerédy Zoltán Diadalszkij-alakításában működik. Bábszerűen ül magasított székén, lába a levegőben lóg, s ezáltal valahogy torzónak hat, mint aki *lent* el van vágva. Kulcsra járó – tipegő – mozgása, gépies beszéde a beléidegződött szójejtési hibákkal groteszk átmenetet képez ember és robot között. De Diadalszkij mechanikus létformáját nemcsak általános tipológiai megfigyelések táplálják, hanem egyéni karaktervonások is. Ez főként akkor derül ki, amikor Bezerédy a színházban ülő „alteregóját” játssza – elhagyva a szögletességeket, a bábból előbújik a jellem. (Bravúros reminiscencia: arról beszél, hogy „le kell kerekíteni”, és közben *szögletes* mozdulatot tesz a kezével.) A „valódi” Diadalszkij hétköznapi gesztusrendszerbe foglalja mindazt, amit a „színpadi” Diadalszkij a biomechanika – itt most milyen pontos a fogalom! – eszközeivel stilizáltan jelenít meg. Amint visszamegy a „szerep-be”, már ez a realista figura él tovább: az apparatcsik-bürokrata. Aki nem köznevet-ség tárgyaként „marad ki” a kommunizmusból, hanem Majakovszkij-Összesre támaszkodva, kidüllesztett mellel, miközben ránk vigyorog: hiszen mi is itt vagyunk, *vele*.

Nem sikerült ilyen egyértelműen a darab pozitív figuráinak ábrázolása. Minde-nekelőtt, persze, arról van szó, hogy a pozitív-hős-séma kevésbé érdekes, mint a ne-gatív-hős-séma. Másrészt *itt és most* kevesebb patetikus lelkesedés fér ezekbe a sze-repekbe, mint *ott és akkor*. Ennek megfelelően könnyű volna több iróniával kezelni őket. Gothár azonban – s ez drámafölfogásának egészére jellemző – nem akar fölé-nyes, külső álláspontot érvényesíteni Majakovszkij szemléletén; nyilván túl olcsónak találná. Inkább vállalja, hogy Kuna Károly Biciklisztovja, bár figurálisan kitűnő, szócséplő egyhangúságba süpped, a munkásfigurák közül csak Hunyadkúrti György-nek van az elején néhány „öntudatos” gesztusa, és Jordán Tamás Csudakovjának buzgó idealizmusa is mérsékeltebb – mondhatni fanyarabb – a lehetségesnél.

Kevésbé érthető, hogy Jordán mint Rendező miért mellőzi a malíciát, különösen abban a jelenetben, amikor Diadalszkij elvtárs tetszésére *proletkult élőképet* rögtö-nöz a tőke megdöntéséről. A székepszis, ami Jordán Rendezőjét jellemzi, a gimnaszti-kai kavalkádban – itt nyilvánvaló a mejerholdi stílus rekonstrukciója – kevésbé ve-hető észre, mintha túlzó lelkesedéssel animálná a szcénát. Ezen a ponton talán he-

lyénvaló lett volna több ironia; a jövőbe indulás operettfináléját viszont, bármennyire szellemes is önmagában, épp a drámai összefüggés egészét tekintve sokallhatjuk.

Meglepő észrevétel, hogy Majakovszkij fenegyerekeskedő darabja – nem tudom, van-e a drámairodalomban a *Gőzfürdő*n kívül *hattfelvonásos* színmű – az idő folyamán bizonyos értelemben klasszicizálódott. Virulens divat ugyan, s egyben rendezői közhely a „színház a színházban”, amikor a színpadon ülő közönség látcsővön nézi a zsöllyében ülő nézőt, aki viszont őt nézi. A tükörjáték szellemi tartalma azonban nem avult el. Az olyan figurák, mint a „neofrivol” Mezsallianszova (Csákányi Eszter), Optimisztjenko (a szerepet, a beszélő névvel feleselve, „gyomorbajosra” formáló Helyey László), a terepszínű Ivan Ivanovics (Cserna Csaba), annak ellenére, hogy ma már nem hatnak revelációként, panoptikumi elevenségükből – látásdójék bár a megfogalmazás paradoxonnak – semmit sem vesztek. Nagy kockázatot tehát aligha vállaltak a kaposváriak, amikor „egy az egyben” játszották el Majakovszkijt – Lányi Sarolta fordítását is épp csak jobban poénra hegyezve itt-ott –: a *Gőzfürdő* aktuális maradt. Nemcsak a szó napi politikai értelmében – ezzel a színház kevésbé tud mit kezdeni –, hanem az esztétikum síkján. „Vesszenek a kellék rongyok, a vacak giccs fák! Kommunista rendező, az életet alakítsd át!” – függesztik ki transzparensen a nézőtér fölé cirill betűkkel, de *magyarul* a majakovszkiji agitkát. Aztán a Foszforeszkáló nő javaslatára bevonják. Nem jelszavak kelleneek, hanem *játék*. Bármennyire nem kedveli is a szót Diadalszkij elvtárs: „cselekmény”.

TIZENHÉT A TIZENHETEDIKEN

(Filmlevél)

Szinte mindenkinek föltűnt – zsűritagnak, újságírónak, nézőnek, külföldi vendégnek –, hogy idén februárban, a XVII. Magyar Játékfilmszemlén épp annyi alkotást vetítettek, mint amennyi e valóban közkedvelt hazai fesztiválka sorszáma. Volt, aki – hivatalos minőségében – huncut mosollyal, mintegy kedvcsinálóként tudatta e tényt. Más oly komolyan közölte, mintha magvas filmesztétikai vélekedés lenne. Sokan kevesellték a tizenhetet, s kevesen bár, de még ezt is sokallták. Erős matematikusok rávilágítottak: $17 = 14$, hiszen három dokumentumfilm is szerepelt a mezőnyben (ezekről a zsűri, meglepő módon, alig vett tudomást). A külföldiek azt számoltatták nem csekély vehemenciával: mennyire tizenhét ez a tizenhét? – mert azért az egyre szaporodó koprodukciós partnereknek is „járna valami” egy részükből (a meghatározó főszereplőket tekintve közös vállalkozásban készített filmjeinket mindinkább francia, lengyel, cseh, osztrák színészek uralják. Egyébként jeles színészek). A külföldi filmszakemberek erősebben látszottak félteni a magyar filmet, mint a – legalábbis a nyilvánosság előtt megszólaló – hazaiak.

Féltésre, úgy vélem, van is ok. Lehangelő, hogy a „megbízható átlagosra” berendezkedett várákozás közepette mily mértékben válhatunk majdhogynem vakokká ítéleteinkben – illetve hogy – sajátos kényszerűségből – miként gyarapodnak a prekoncipiáltan fölé- vagy aláértékelő bírálatok, a valamely másik ellen kiélező elemzések. A zsűri ez idén szinte teljességgel terméketlen nyilvános vitája – amely a maguk mentegetődzése szerint is kevés haszonnal bírt, s legföljebb beszámoló, meditáció volt – burkoltan bár, de megmutatta: e szakadások jellemezték hetük díjosztó tevékenységét is. S hogy mindezt ne részletezzem – azaz majd konkrét művek kapcsán részletezzem –, itt csak annyit: Jeles András filmjének, az *Angyali üdvözlének* közelmúltbeli fogadtatása tanúskodott egyértelműen arról a szemléleti polémiáról, amely belátható időn belül a magyar filmművészet egészének megítélésére ki fog terjedni. Most még nem (és a Jeles-film, sokak nemtetszésére ugyan, kapott annyi díjat, amennyit meg is érdemelt).

Manapság – már több éve – az az általános nézet, hogy filmművészetünk évről évre nem jobb és nem rosszabb, mint tavaly. De talán nem lenne baj, ha ezt a „tizenhét a tizenhetediken”-t hatványnak olvasnánk. Mert idei fesztiválunk már hatványozottan mutatta a gondokat. Nem oly elriaszó mértékű a baj, mint ahogy a két szám sugallná. Mégis: hiányzik a *végigcsinált* film. Hiányzik a korábbi mintáktól elütő, *szuverén*ül új film. Hiányzik a *valamennyi szakmai részletkérdésben jeleskedő* film (hisz nem lehet a végtelenségig tromf: „... de a magyar operatőri iskola, az bezzeg!”). Hiányzik a külföldi cégekkel való együttműködést a magyar film *művészi javára fordító* film (mert anyagi szorultságunk csak magyarázat – nem mentség a tovatűnt „aranykorra”).

Hiányzik a *kiemelkedően jelentékeny* film.

Az a film, amely holdudvarába vonhatná társait is.

Mindezek alapján meggyőződéseim: a magyar film évről évre annyival rosszabb, amennyit – esetleg? valóban? – nem változik.

Tizenhét – vagy akár csak tizennégy – film (reális, bátor, tárgyilagos, nyílt és sokoldalú vizsgálódás esetén) elegendő lehetett volna arra, hogy a filmszemle mintegy vitaforumot nyisson a gondokról. Ehelyett mi történt? A megnyugtató vagy semmitmondó vélemények elhangzottak, a díjak *kiosztódtak*, s egy-két lagymatag,

kedvetlen cikk sietve múlt időbe tolta a szürkére sikeredett ünnepnapokat. Vajon lesz-e tizennyolc a tizennyolcadikon? Ha az első negyedévben megkezdett forgatási munkálatok alapján próbálunk átlagot számolni az évi termést illetően, akkor aligha. Vagyis: ha a magyar film már nem termel mennyiséget (a korábbiaknak csak felét, legföljebb kétharmadát hozza létre esztendőnként), akkor különösképp teremtenie kellene minőséget. Most se mennyiség, se minőség.

Mit láthatott, aki szorgalmasan végigülte a szemle előadásait?

A magyar filmekben

a) sűrűn szerepelnek kedves, bolond nagyapák (minden négyre jut egy);

b) felnőttéssé játszanak a gyerekek, csapatosan;

c) a felnőtteknek nem nő be a fejük lágya;

d) rendre nem járnak, csak állnak, álldogálnak a faliórák;

e) ha fölbukkan egy viszonylag fiatal külföldi színész, akkor magyar hangja Szakácsi Sándor;

f) a természeti környezet sivárrá, kietlenné lett, uralkodóan azzá (kivert kutyák, tarlott növényzet, sivatag stb.);

g) a tárgyi környezet pedig neveltségessé, egyértelműen azzá (szűkös terek, félkész állapotok, haszontalan díszítettség, kisszerűség stb.);

h) valaki(k) figyel(nek) valaki(ke)t;

i) senkinek nem sikerül elérnie kis vagy nagy célját, vagy nem azt éri el, amit akart, vagy csak elérni akart, nem is tudva, mit – de a pusztá elérni-akarási is jobb az elérni-sem-akarásnál.

Némi rosszmájúság vegyül e távolról sem teljes listába? Szeszélyesség – az bizonyosan. Az egyik úgy nyilvánvalóan kicsi, jelentéktelen, akár véletlenszerű – a másik dolog nagy horderejű. Szakácsi Sándor valóban kiváló szinkronhangjának túljátsztatás csupán akaratlanul magába sűríti aényt, hogy filmeseink mind szűkebb színészgárdával dolgoznak. Bármennyit tapsoltam is Temessy Hédi és Eperjes Károly színészi díjának, elgondolkodtam tavalyi „bajnoki címük” megvédésén... Bármennyire örvendtem a sokáig mellőzött (és sértődött) Feleki Kamill reaktiválásának, épp az ő példája bizonyította: a régóta fűtetlenül veszteglő lokomotivokat, a nagy húzóerőket, sajnos, nem lehet zökkenő nélkül a mai sínekre visszaszemafórozni... Legálább három-négy – női és férfi – szerepkörrel szólna filmrendezőink közt ma „platform”: arra nekünk ugyebár nincs senkink, épkezláb... Ne bántódjon meg a kedves és tehetséges Bogusław Linda, de Szakácsi Sándor esetleg őt is el tudná játszani, nemcsak a hangját. És kézcsók Beata Tyszkiewicznek, a kamaszkori moziszerelmem nem fátyolosodó emlékével, de senki más nem tudna titokzatosan a szemébe húzni egy kalapot...? Természetesen az alkotói szabadság a szereplőválasztásban sem korlátozható, s különféle külső megfontolások is szólhatnak egy-egy döntés mellett (Beata Tyszkiewicz és Bogusław Linda közreműködését azzal próbálom magyarázni Kovácsi János *Megteelő ember kényes feladataira* című filmjében, hogy az ő idegen személyük alkalmasabban eltávolít a jelképes történet túl egyszerű értelmezésétől, mint ahogy ezt a szükségképp ismerős magyar színészek tehetnék. A „ki játszik?” kérdése azonban fontos kérdés! Klaus Maria Brandauernek például épp annyi része lesz a *Redl ezredes* sikerében, mint amennyi a fogyatékságaiban.

A kedves-bolond nagyapák gyakori fölbukkanása sem önmagában lényeges. Páger Antal a *Higgyetek nekem* (Mihályfi László), Kölgyesi György az *Egy kicsit én, egy kicsit te* (Gyarmathy Livia), Kenderesi Tibor az *Eszterlánc* (Péterffy András) kocakán régi, tipikus figurának kölcsönöz új színeket. Hármukban az a közös, hogy egy-egy tetőpont-pillanatban róluk, a többé-kevésbé ütődöttekről derül ki, hogy mélyebb lélekkel érzik át az életet, s humánusabban képesek viselkedni, mint bárki más. A fizikum romjai alól még egyszer fölszökken a tapasztalatokból szűrt bölcsesség. A fél-felnőtt-létre kényszerülő (nyolcvankilométeres szülői sebesség közepette nevelt – vagy gázolt) gyerekek természetesen e nagyapák ellenpontjai s egyben rögtön szövetségesei is (még ha tán nem is egy filmben szerepelnek). Azt hiszem, még erősebben arról van szó, amire már egy korábbi filmlevélben utalni igyekeztem: mivel a felnőtt életetek – a harminc és ötven közötti korosztályok életútjai végigvihetetlenekké, vé-

gigjárhatatlanokká válnak filmjeinkben, a gyerekek és az idősök kitüntetett pozícióba jutottak. E keserű – és nem csupán a filmekben mutatkozó – észlelet nem nélkülből bőséges valóságalapját – az arányt azonban nehezményezem. Lassan az a benyomásunk támadhat, hogy bár tizenhétszer mentünk moziba az esztendő során, csak négy-öt filmet láttunk: egyet az 1848/49-es szabadságharc leverése utáni néma időkből, egyet valamely más történelmi korszakból (az „ötvenes évek” – átmenetileg? – viszszaeszeszorulóban), egyet a „férfi-nő veszem-adom” vig vagy kétségbeejtő régióiból (gyerekekkel és nagypapákkal, vagy hangsúlyosan nélkülük), egyet, amely dokumentum. Az ötödik – szerencse dolga.

Attérve most már magukra a filmekre, az eddig nem érintett jelenségek azokban lesznek igazán szembetűnőek. Ezúttal csak azokat a műveket fűzzük a kritika vetítő-gépébe, melyeket március végéig már be is mutattak.

A filmszemlén a legjobb rendezésért járó díjat Lugossy László vehette át. Az ítélet helyességét igazolta, hogy a *Szirmok, virágok, koszorúk* rendezője kapta a szakmai díjak egyikét is – tehát a hozzáértő, de filmvilágtól független zsűri ízlése és a pályatársak céhbeli kontrollja egyazonos volt. Ragályi Elemér hidegizzású és kitartó nézésű – néha már az unalomig türelmes – kamerája előtt Majláth Ferenc huszárfőhadnagy személyiségdrámája pereg. Újra egy abból a láncolatból, amelyet a Filmvilág 1985. 2. száma már – A történelem visszavétele cím alatt – eltéphetetlenül egybefűződőnek tekint, teljes joggal. Kár lenne megismételni Németh G. Béla racionális, tárgyilagos részlemezésének megállapításait arról, mily jól sikerült egyetlen, szűk – de diszharmonikus – család tagjainak reakcióiba fogni a szabadságharc bukása utáni első évek magatartástípusait. S Szilágyi Ákossal sincs vitám, aki ezt az általa kiváltképp becsült alkotást is Az Után hősei-nek szemszögéből nézi. Vagyis azzal a fölismeréssel-fölsimítéssel, hogy újabb történelmi filmjeink, így köztük a *Szirmok, virágok, koszorúk* is, „sohasem az Eseménnyel – tehát az 1848/49-es szabadságharccal –, hanem az Esemény Utánjával foglalkoznak és az Esemény maga is csak az Után metszetében jelenik meg. Nem csataképek, melyek az objektív történelem külső mozgalmasságát, a közösségek mozgását helyezik előtérbe, hanem csata utáni képek... Aligha választható el a történelemnek ez az érzékelésmódja attól, hogy az 1968-at követő évtized világméreteiben is az Után koraként eszmélt önmagára: kortársaink az Után és nem az Esemény korszakát élték és élik még ma is. A hetvenes és – legalábbis idáig – a nyolcvanas évek művészetét nem az Esemény foglalkoztatta, hanem az, ami utána következett, vagy az, amit az Esemény történelmi homlokzata eltakart: a mindennapiság szintjén és a személy tudatában továbbélő történelem.”

Németh G. Béla a *80 huszártól*, Sára Sándor filmjétől az Elek Judit rendezte *Mária-napig*, valamint a *Szirmok*...-ig terjedő vonulat *ismétlő* jellegére helyezi a nyomatékot. Szilágyi Ákos a *problémakiemelő*, tudatosító tendenciát sejteti lényegesebbnek. Előbbi inkább a teljes esztétikai érték e sorban rendszeres elmaradásának okaira, a nemes szándékok jobbra csak derekas, de nem kiemelkedő beteljesítésére vet fényt. Utóbbi a közös történelmi, politikai, és erkölcsi viszonyulás szükségszerűségét, a főkérdéstől nem tágitó alkotók szellemi tisztességét tartja előbbrevalónak. Mindkettejük igazát osztva magam Németh G. Béla véleményéhez húzok inkább. Mert ha zavart valami Lugossy filmjében, akkor az az – akaratlan – *ismétlő* jelleg. Akár olvasta a rendező – és forgatókönyvíró társa, Kardos István-Dobai Péter 1974-ben kiadott *Csontmólarok* című regényét, akár nem, a *Szirmok, virágok, koszorúk* csupán másodlagos ahhoz a – Dobaitól megszokott módon „filmes” eszközökkel is élő – könyvhöz képest. Ott is – noha emigrációs környezetben – „az önköltés válóságáról”, a forradalmárok pestiséről” van szó, ott is az elhajózás, vagyis később az amerikai polgárháborúban való részvétel felé mutat a végkifejlet. Dobai nyersebb, pontosabb jellemteremtő, érdekes, még vizuális felidéző szuggesztivitása is fölülmúlja a mozgóképekkel élő Lugossyét.

-5v Egyi régebbi, érdemes könyvvel egy újabb, érdemes film rovasára kívánnék elő-

hozakodni, értelmetlen versenyben futtatva őket? Korántsem. Lugossy filmjének szinte minden eleme ismerős már valahonnan. Nem átvétel történt, dehogya – ám amit a motivikus közkincstárból vettek, ahhoz „saját kincset” nem tettek hozzá. Talán csak a sötét dekorativitást, az előadás eleganciáját. Ezt sem mindig szerencsésen. Túlesztétizált, túlszép film keletkezett. A meztelen testek szerelmi görgése ugyanúgy kiszámított, mint a bolondokháza nagy műgonddal beállított és hosszasan elénk tárt, *kínszép* képsorai, hogy a sajátmagát fölgyújtó, örültjózan Majláth förtelmesen gyönyörű testmáglyájáról, majd a családtagok temetői látogatásának rideg fenségéről ne is beszéljünk. Nem csekély rendezői találatum – észérő és teremtoerő – bélyegét hordják a jelenetek. Mégis, *önmagában áll* a film. Mint benne egy szépséges, *nem járó* óra.

Valaki figyel – Lányi András mai tárgyú munkájára még rátérünk. Kovácsi említett filmjére, amelyben mégvalakibb mégfigyelmesebben figyel Legvalakibbet – a következő filmlevegőben. *A rajta tartott szem* Lugossynál is átsugározza a tetteket és lelkeket. Úgy vélem, ebben – a kritikák által eddig nem méltányolt – vonatkozásban alkotta a legmaradandóbbat a rendező. Annak kibontásában, hogy az erkölcsileg számottevő életek *valamely nézés előtt* zajlanak. Vagyis: hitben.

Majláth Ferenc a bukás után tisztí becsületszóval létrehívott, lényegében testtlen Láthatatlan Hadsereg „szeme előtt”, „szeme láttára” próbálja meg, hogy daccal bár, de belesimuljon az önkényuralom Magyarországaiba. Épp ezt az etikai és egzisztenciális eltunyulást teszi lehetetlenné, hogy valaki nézi őt. A Láthatatlan Hadsereg képviselőjében: az Ezredes.

Szépen húzott, fájdalmas ív vezet a film utolsó pillanataiig: az Újvilágba hajózó sógor-öccs, Miklós *valakit az Ezredesnek néz*. A Majláth-család higancseppként tűnik szét. Ferenc öngyilkos lett, Miklós a tengeren, Kornél gyáva behódoló, az özvegy csak anyai kötelességének él, a nagybácsi menti karrierjéből a menthetőt. Az Ezredes is csak ködalak.

Befelénzésre készítő érzet: a szabadságharc eszméit őrző Láthatatlan Hadsereg mégsem tűnt el. Igen, valaki most is néz. Ez jó nézés, szigorú nézés. Ez tekintet.

A XVII. Filmszemle legjobb alkotása a fődíjjal koszorúzott *Redl ezredes*, Szabó István kétrészes filmje volt. A rendező, aki filmeseink közt egyébként is a legihletettebb forgatókönyvíró, Dobai Péterben segéd- (vagy roham-?) csapatot is vett maga mellé: kettejük irodalmi alapszövegét, ezt az eleve képekben gondolkodó, ám epikailag-stílusosan is telített szcenáriumot kvalitásai a – főleg dialógusaiban dőcögő – forgatókönyv-átlag fölé emelték. De – ez a könyv sem volt hibátlan...

A *Redl ezredes* Szabó Istványa: a *Mephisto* Szabó Istványa. A rendező, aki a legszemélyesebb önéletrajzi elemektől indította pályáját *Almodozások kora* és *Apa* című filmjeivel, majd a későbbiekkel historikusan és látomásosan is tágitotta össze-tesztelhetetlen világát, két utolsó alkotásával emelkedett a XX. századi Európáról, illetve a modern emberlét egyetemes problémáiról gondolkodó magyar művészek sorába. E „váltásnak” az volt az ára ugyan, hogy filmjeinek roppant közeli, intim, *rokon* szférája lassan szétfoszlott, s miközben maga is közvetettebb, ítélkezőbb (s a lírizált helyett epikusabb) viszonyba került tárgyával, filmjeiben újfajta személyiségcentrikusságot kellett kimunkálnia. A belső monológokkal és kommentárokkal operáló, finom lelki analízisre törekvő ábrázolás helyébe okbejtivebb, szemlélő pszichologizálás lépett. S vele törvényszerűen: a mozaikos mese helyébe a szélesen hőmpolygetett történet.

Korábban sem tagadtam, hogy személy szerint a „korai” Szabó állt közelebb hozzám, ám a *Mephisto* gondolati és képi grandiozitása az Oscar-díj nélkül is hívévé avatott volna az „újabb” Szabónak. Percnyi unalom nélkül, a képkompozíciók sugallatosságát elragadva, a karakterábrázolás iránti nagyrabecsüléssel követtem a *Redl* kanyarulatait is. Csak hát a *Redl*: egy kisebb *Mephisto*. Megint a nagyra törő, eredendő nem is értéktelen ember életfilmje. Azé az emberé, aki – most az Osztrák-Magyar Monarchia végső évtizedeinek diszletei közepette, már recsegni-ropogni kezdő világban – képtelen röppályájának módosítására, nem tudja fölmérni, mennyi önenergiája s mit kap másoktól, s egyéni gyarlósága (megint a homoszexualitás) a nyilvános tevékenységbe is beleszól. A manapság oly sokat tárgyalt, és leggyakrab-

ban épp a századforduló tájáról eredeztetett problémakör, az identitásprobléma figyelemre méltó és színvonalas filmje jött létre így – de nem remekmű. Többek között azért nem, mert a Klaus Maria Brandauerrel a *Mephisto* forgatása után kötött művészi szövetség a forgatókönyv leglényegesebb pontjának ingatagsága miatt nem kamatozhatott eléggé a színész szerepfarmálásában. Homoszexualitásának már gyermek- és ifjúkori indíttatásai is elmosódóak, később jelei alig vannak, azok is eltussoltak – így hát amikor fiúszerepének (egy kémnek) hirtelen indulattal – önmaga iránti haraggal – hadititkokat árul el, hisztériája kimódoltnak hat; s mert e fordulópontpillanat előtti életéről és egyéniségéről nem alakulhatott ki határozott álláspontunk, öngyilkosságba zuhanató vesszőfutását is részben érdektelenül szemléljük.

A főhős jellemrajzának mérsékelt hitele nem ingatja meg az egész film történelmi és etikai komolyságát; s a kissé erőszakoltan Brandauer lényéhez szabott, „túlmodellált” történelemkép nem vonja kétségbe, hogy újabb árnyalattal lett pontosabbá a Monarchia megállíthatatlan sejtroncsolódásának diagnózisa. Mint az oly jellemző plakátokon, a sárga-fekete fényképen is: Redl arca szemálarc mögött maradt, de emlékezetünkben megmaradó arc ez így is.

Kedvszegetten konstatalhatjuk, hogy Kovács András elképzelései nyomán a két-részes *A vörös grófnő*: balsiker. Dokumentumból – másfajta dokumentum. Károlyi Mihályné emlékiratai és vallomásai lebilincselőbbek, mint a film. Báti Juli minden színészi kiválósága ellenére ő – így kell legyen – kevesebb Károlyinéként, mint Károlyi Mihályné Andrássy Katinka. Kovács az interpretációnak oly sokszoros, áttételes nehézségeivel találta magát szembe, hogy azokat valószínűleg nem is győzhette le. Ettől hol következtelen, hol erőtlen, hol fölöslegesen időző, hol a lényeg mellett elsuhanó, hol „híradós”, hol művészkedő. A magyar filmművészet történetében aligha fogják jegyezni e munkát – viszont a magyar történelem leképezésének történetében igen. Mert ilyen is van, kell legyen – Bokor Péter *Századunk* sorozata éppen úgy beletartozik, mint Sára Sándor *Pergőtűze*.

A vörös grófnő egyébként most már nem is elkészült – hanem tervezett, s remélhetőleg elkészülő részeivel jelent dilemmát. Hiszen minden gond ellenére bizonyára lehet szilárdabb ötvözetét találni történelmi dokumentumnak és művészi stilizálásnak.

Gazdag Gyula *Társasutazása* egészen sajátos történelmi film: visszalátogat a történelembe. Sikerülhet-e ez a „vissza”? Gazdag 1984 koratavaszán útítársul szegődött a COOPTOURIST társasutazásán Auschwitzet és Birkenaut fölkeresőknek. Miként viselkednek majd a résztvevők – nagyobb részben egykor maguk is e koncentrációs táborok foglyai – a ma komor múzeumként magasló épületekben, a szögesdrót határolta térségeken? Borotvaélen táncoló vállalkozás: meddig fürkészheti a kamera az emlékező arcokat, a könnyes szemeket, a rángó szájszéleket? Mérték, érzés, izlés, szemérem, tehetség dolga megadni a választ, vélhetnénk. Részben igaz – de a valóságos választ az 1944 óta eltelt idő hívta életre. Az a döbbenetes mondat például, amikor a hitközsége híveit elkísérő, s a táborban kalauzként is tevékenykedő (negyven év körüli) rabbi ezzel a figyelmeztetéssel fordult társaihoz: „*Most bemegyünk a krematóriumba, ahol dohányozni tilos.*” Füst, füst; történelem.

Tíz esztendővel ezelőtt, lengyelországi turistáskodás során, tanítványaimmal magam is jártam Auschwitzben (azaz Oświęcimben). Az emberégető kemence láttán valakiből így szakadt ki a halk döbbenet: *Ilyen kicsi?!*

Az idő elrajzolja az arányokat, évtizedek teltével súlyos életélményeknek is csak csonthéjas magva marad. A társasutazás résztvevői – általában ötven-hetven év közöttiek – sokféleképp viselkedtek (a kamera viszont úgy, hogy láthatólag senkit sem zavart, vagy feszélyezett). Volt, aki – mint *legotthonosabb* – az idegenvezető szerepét vállalta föl szívesen. Más a gyermekkorát kereste. Sokan azt bizonygatták volna, hogy mindenre ők emlékeznek a legpontosabban. A film legemlékezetesebb embere, egy hajlott hátú, alacsony, igen öreg, télikabátos bácsi fáradtságában is fűrgén, bibliai bölcsességgel arcán követte a csoportot. Egy hölgy véletlen balesete a tragédia szelét is megsuhintotta.

A filmet – noha komponált, „vágott” alkotás – az esetlegesség dramaturgiája tartja életben. Véletlenszerűek az olyan kis belső kontrasztok, amelyek az utazás

résztvevői és kísérőik között villannak. Nagyon tudatos viszont az utazásról kényszerűen, betegség miatt itthon maradt asszony emlékező vallomásának változtatása a helyszín képeivel. Gazdag e szereplője által legalább annyit mond, mint *turistái* által. Ha nem is kellő határozottsággal, de túllép a zsidóság sorsának, a borzalmas emberirtás mértékének vizsgálatán, és embernek ember által való, bármilyen indítékú fogvartatása, megalázása, kiközösítése, elpusztítása ellen emel vétőt.

Hogy ezúttal se csupán a múltnál és a félmúltnál maradjunk, végezetül Lányi András *Valaki figyel* című filmjét igyekszünk kifejteni abból az intellektuális rejtvényhálóból, amelybe a rendező alaposan belegabalyította nem érdektelen *sztorijának* epizódjait.

Furcsa film. Primer szintje az ötletszint. Az ötletek – vizuális művészetnél eléggé szokatlan módon – a nyelvből (és a játékból) vételnek. Egy titokzatos ügynökség, mely a figyellel – valaki figyelésével – bizza meg hősünket, a *Gondi és doktor Bay* nevet viseli. Értsd: gond és baj okán figyel a figyelő. Az egyik szereplő neve *Habdauver*. Ebben mélyebb értelmet ne keress – hát nem elég jópofa, hogy női fodrászok cégtáblájáról költözött le viselője? Egy fiatal művész- és értelmiségi-bokor a Nemzeti Múzeum előtt hajladozik. „Előbb az orvosokhoz megyünk, aztán a nyomda elé!” – adják ki a jelszót. Ebben nagyon mély értelmet keress: forradalmi áthallást az 1848-dik márciusból. Holott csak egy rejtvényűség szerkesztőségére céloznak – sic transit gloria mundi. Aki győzi, számlálhatja, hányféle parafrázis, szóvicc, utalás, nyelvi stikli, irodalmi bukfenc akad a filmben. Csak hát moziba nem számolgatni ülünk be, s ezek az önmagukban pihent és szellemes elmére valló poénok – egy-két kivételtől, például a Hamlet-allúziótól eltekintve – csak díszei a filmnek. Sok-sok kis rendezői névjegy – az egyetlen névjegy helyett.

A második szint a metaforikus. Itt kell *megértődjenek* olyan elemek, mint: a megfigyelt fiatal nő szociális gondozó, de éppen kirúgták, ezért takarít, és éppen ezért most gondoz szociálisan a legaktívabban (a *szociális* gondozás paradoxona, és: gond-ozás); a megfigyelt egyik gondozottja egy rejtvénymániás öregúr, aki ha akarom pozitív, ha akarom negatív figurája volt a múltnak, teljesen félreérthető és teljesen szenilis voltában tehát kiváló példakép, és az ifjabb nemzedék körében a „rejtvényezés” szó átörökítője (rejtvényezés: életünk vitele, sorsunk fejtegetése stb.); a megfigyelt gondozó másik gondozottja – egyben a volt férje – egy nem író író, aki ekként vezéralak, bálvány. Maga a megfigyelő valamely filozófiai stúdium előadója az egyetemen, de az elméletek taglalása helyett inkább relaxa-redőnyöknek tart szemináriumot: szerelésük jobban fizet. Szóval a „lézengő hős”, a hatvanas évekből idekövülve.

A szövevényes, de nem áttekinthetetlen és nem érdektelen, bár el-elmaszatolt történet pofonegyszerű fordulatokat vesz. A megfigyelő figyel a gondozónót, a gondozónó – felfigyelvén rá – gondjaiba veszi a megfigyelőt. Egyszerűbben szólva: ágyba bújnak, nem minden zaklatás és zaklatottság nélkül. Szép találkozás: a férfi neve Halász Péter (ötletszint: Péter apostol, a Genezáreti-tó halásza – a köszikla, akire *senki nem épít egyházat*; intellektuális-történeti társutalás: a magyar színházi avantgarde évtized előtti tehetséges apostolát is Halász Péternek hívták, ma New Yorkban a hírnevet szerzett Squat társulat vezetője, ha még az). A nő neve: Kincses Márta. Ha – személyiségkifejező – vezetéknevét és – valószínűleg – bibliai utalású keresztnevét veszem: van miért figyelni őt.

A harmadik szint talán ezt a terminust kaphatja: érzelmi-politikai. Lányi András – miként korábbi *Tíz év múlva* című munkájában is – nosztalgia nélkül – sőt gúnynyal –, de érzelmi azonosulást vállalva közeledik a hatvanas évek vége felé *érettségiző* korosztályhoz, ezen belül pedig a műfaját és pályáját, harmóniáját és egzisztenciáját, otthonát és családját nem találó művész-bölcsész értelmiséghez. Véleménye szerint – ezt *olvasom* ki filmjéből – ez a réteg és nemzedék azért fő önlevében, azért futkorássza át céltalanul még a gyorsan fogyatkozó harmincas éveit is, azért megy bele egy csomó balhéba, és azért hiszi néha a balhérol, hogy ügyek – mert megkötő, jobb-rosszabb tehetségüket a maga helyén kiaknázó társadalmi feladat nem jutott osztályrészükül.

A negyedik szint – nagyon vékonyka – az, amelynek az elsőt kellene tennie. A képi, filmnyelvi szint. Lányi egyszerűen nem tudja filmvászonra vinni, amit ész-széisztikus forgatókönyvében papírra vetett. Képi fantáziája szinte kimerül a lokális érzékenységben. Külső és belső – megintcsak metaforikus – helyszíneket nagyon jól választ, a Bölcsészkar épületétől egy lépcsősoron át valamely éjjeli menedékhelyig. De itt, sajnos, elfogy a tudománya. Kardos Sándor megkísérli mindvégig az elkapottság, meglesettség, belekukkantás látszatát kelteni, de ez az operatóri igyekezet keveset segít. Lányi úgy mondja a filmvászonról is a mondandóját, mintha egymást nagyon értő intellektuelek, barátok társaságában mesélne.

Valaki figyel – valaki les... Általános a rosszérzet. Megrekedt, saját dugájukba dőlt, végig nem vitt életek filmje lehetett volna ez, ha nem sziporkákra pazarolja szét fényét.

A „*végig nem vittség*”-re mint korproblémára azonban ez a mű is biztonsággal ráérez. A nevezzük ekként – *Közben*-szituációra, amely nem kecsegtet a *Ki*, a *To-vább* reményével. A korábban vázolt *Után* tragikumában, ha negatív formában is, de példázatosan ott él a *Végig*. Az az „*Után*” a jobb-e, vagy ez a „*Közben*”?

A filmszemle mezőnyének másik felét a legközelebbi alkalommal a *Végig* jegyében szeretnénk... tekinteni.

*Szonett P. Zsuzsannához
akit valójában nem így hívnak
csak nagyon szégyellném magamat előtte*

*Most a mindenséget emelem közibénk
mondjuk házunktól a házatokig légvonalban
és nincs busz és nincs taxi hogyha dől az ég
hogyha jószagú álmok rohadnak benned halkán*

*néha úgy képzelem ilyen a tenger
hol tragikus büszkeségünk egy lében hömpölyög
táskámban toll papír és téli szvetter
néhány percig még világmegváltásra készülök*

*minden mozdulatomat jól jegyezd meg
hiszen csak titkos törődésed tévhite éltet
(cipelni segít a mázsás keresztet)*

*s bár meglehet ez a módszer nagyon ódon
azt hiszem jogos ha teljes komolyságot kérek
míg időben s térben kissé elmosódom.*

A szerelem csöndje

*Kiváncsi lennék például a Hold
megújuló ünnepére amikor feldagad
immár megszokottá lett sápadtságom
s amikortól egyre keskenyebben
hát átkozottak legyetek ti az első
pillanatban született ugrándozások
ti zagyváljátok össze bohóckodásom
egyetlen értelmes szövegét
ti bolyongtok bennem ha csönd van
s azt mondjátok: ez most a
szerelem csöndje a könnyű álmoké
s azt mondjátok: látod fiú
már azt sem mondhatod el hogy
mit gondoltál róla éppen akkor.*

A MAGYAR MODERNSÉG DILEMMÁJA

Fülep Lajos irodalomeszménye

*„Amit megírnak, kitűnő, olykor
tökéletes és fölülmúlhatatlan,
páratlan a világirodalomban, de épp olyan
jellemző és értéktelétet magában rejtő
redjük nézve, s egész irodalmunkra, amit nem írnak meg”*

Fülep Lajos a századelő magyar szellemi megújulásának részese volt, a Nyugatban azonban csak 1918-ban jelent meg először. Az *Új Versek* Adyját az elsők közt fedezte fel, de mellette csupán Lesznai Annát és Gellért Oszkárt elemezte behatóan: amikor Babits Mihályról írt, a költőt is esszéi felől közelítette meg, Kaffka Margitról és Dutka Ákosról szóló recenziói pedig a Nyugat előtörténetéhez tartoznak. Nem perdöntőek ezek az adatok, s nyilván magyarázatot ad rájuk Fülep Lajos képzőművészeti és filozófiai érdeklődése, amelynek az irodalmi forradalom témaköreivel nem föltétlenül kellett találkoznia. A Nyugat és Fülep Lajos párhuzamos életrajzának ritka érintkezéseit az a vita minősíti, amelyet Ady történelmi fordulatának egyik első megértője folytatott az impresszionizmussal, a szubjektívizmussal és a minden értéket relativizáló szabadság-eszménnyel.

A Nyugat legtekintélyesebb kritikusa, Ignotus, az új rétegek nevében támadta a nép-nemzeti koncepciót és az irodalompolitikát. Amikor szociológiai problémákból indult ki, a falusi népiességet bírálta, az irodalom belső vitáiban pedig az író szabadságáért és a művészet autonómiájáért küzdött. Nem csupán taktika volt ez: az író szabadsága már fogalmilag is kizárta a konzervatív normák érzékenységet, s a művészet autonómiájának elve leválasztotta a kritikai értékelést az irodalmon kívüli kritériumokról. De mire függesztette? Ignotus, amikor teoretikus öngazdolást keresett, az impresszionizmus egyetlen megközelíthető pontjára: az Énre. Kritikai kódexét Hatvany Lajos *Én és könyvek* című gyűjteményéről szólva ekképpen foglalta össze: „Jó volna tudni, s ha tudna az ember: biztos mértékkel mérni. De nem lehet. Világ nincs a világon, csak Ének vannak, melyek magukról tudnak, annyit, amennyit... Egyéb tudás nincs. És egyéb törvény sincs, mint az Én-ek titkos és megragadhatatlan törvényszerűsége...” Ez a tiszta képlet azonban soha sem érvényesült sem az ő, sem pedig a mozgalom gyakorlati kritikájában. Mert igaz, hogy sokat idézett tétele szerint – „a művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy: tudd magad kifejezni!” –, de csak folytatásával együtt igaz és hiteles: „az, hogy valamely időben, függetlenül az időtől, ennek tartalmától, politikai és gazdasági állapotaitól, l’art pour l’art mit érzünk szépnek, az mégis csak ettől az időtől, ennek tartalmától, politikai és gazdasági állapotától függ.” S a szellemi függetlenség látszólag apolitikus elvét is hasonlóképpen értelmezi: „Aki – írja – az irodalom szabadságáért harcol, az a nemzet szabadságának is katonája.” A Nyugat forradalmának azonban nemcsak az volt a belső kérdése, hogy a konzervatív politika és erkölcs szolgálata ellen indított függetlenségi harcában vajon nem hajszolja-e az abszolút öncélúság illúzióját: az impresszionista irodalomszemléletben benne rejtett a voltaképpeni cél, a felszabadított irodalom önfeladása is. Fülep Lajos erre a második, egzisztenciális kérdésre válaszolt, amikor a Nyugat első évében (1908), de a Nyugaton kívül megírta profétikus tanulmányát, az *Új művészi stílust*-t.

Az ő kiindulópontja is az egyén, ameddig a kételkedés forradalma eljutott. De van-e út túl az atomon, az individuumon, az oszthatatlanon? Fülep Lajos azt jósolja,

hogy az egyént is fel fogjuk adni, tehát mindent feladunk, hogy minden újra a mienk lehessen. A fejlődésnek e megfordított útja – írja – „páratlan, de nem lehetetlen... A huszadik század egyik legnagyobb ténye volna, ha a maga heterogén kultúrájában mégis találna egy bázist, melyre egy egységes, hatalmas, monumentális művészet épülhetne, amely mindenkinek szólna, mert benne mindenki megtalálná magát, s amely épp úgy magán viselné... az örökkévalóság bélyegét, mint az egyiptomi vagy a görög művészet, a görög és a renaissance”. De Fülep azzal is számol, hogy ehhez az örökkévalósághoz csupán visszatérni nem lehet. „A tudálékos esztétikáknak vége – folytatja gondolatmenetét. – Amit akarunk, a művészetek belső lénye. Törvényeket nem beléjük olvasni, hanem megtalálni a művészetek belső organizmusát, amellyel életképesek.” Ezért ő az egyén tudatának feloldása helyett következetes kiteljesítésében látja a kiutat. Érthetőnek véli, hogy a megmerevedett világkép és kollektívum ellenségei az általános és abszolút stílusnál kezdik a rombolást. Magányuk azonban csak egyfelől önkéntes, másfelől „egy kilököttységnek, kiüldözöttségnek az eredménye, annak, hogy a közös művészi törekvések teljesen felbomlottak, az egyén *kénytelen* magára támaszkodni...” S mivel a természet és az élet látásában beérik a változások és a körülmények vezérlésével, csakis az alkotásban kereshetnek valami pozitívát és állandót, valamint az örökkévalóságból. Azt a feszültséget élik át felfokozottan, amely a műalkotást teremtő változó egyén és az alkotás örökkévalóságot akaró természete között minden időben jelen van. S minél inkább távolodnak a közösségtől és az általánostól, a pozitívna annál nagyobb igénye nehezedik a műre. „Mi ez, ha nem a stílus, vagy egy stílusnak az árnyéka?” – ismételhettük Fülep Lajos kérdését, elérkezvén gondolatmenetének másik kulcsfogalmához. Közismert, hogy ő a stílus fogalmát elkülöníti az írói előadás modorától. Szabó Dezsőt – többek között azért bírálja, mert fontos ugyan számára az ún. stílus, tehát az írásmód, de tisztázatlan a regény, mint stílus. „Az epikai végbemenés művészi totalitása helyett egymás után fűzött epizódok kronológiai totalitását” adja – jellemzi az *Elsodort talu* íróját, pedig „a művészet megváltó ereje csak a tökéletes formán keresztül érvényesülhet.” S szerinte a naturalizmus akkor téved, amikor élő dolgok révén akar életet vinni a műbe, s nem a művészetté váló dolgoktól várja az élet megjelenését. „A modernnek naturalizmusa önmagáért való, nem pedig a stílusért... Az impresszionizmus ezen az úton levonta a lehető legvégső konzekvenciákat, tovább menni itt már – egyelőre – nem lehet... Az utak kifelé vezetnek”.

Fülep Lajos stílusfogalma tehát azt a folyamatot nevezi meg, amely során az egyszeri élet zártsága kinyílik, majd újabb zártságot nyer és totálissá válik. Más szóval: amikor az esetleges dolgok valóságosságában megjelenik a realitás. Következésképpen Fülep Lajos művészeteszmeénye a magyar századelőn nem csupán örök törvényt sugall, hanem korhoz kötött programokat is az impresszionizmussal és énkultusszal szemben. Mert az ő realitása, amelyet a stílus hordozhat, az esetleges étellel szemben a lényegi élet foglalatja. Ezért elméletét olyan vonatkozási pontok veszik körül, amelyeket konkrét életművek kínálnak számára, s amelyek mind az „állandó, az örökkévaló és a pozitív” keresését példázzák. Ha stílusfogalma közismert, akkor azt még kevésbé kell bizonyítani, hogy elméletének ősforrása Cézanne. S az irodalomtörténész csak e Cézanne-i modell változatait sorolhatja fel, amikor Fülep Lajos íróit sorra veszi.

Fülep még nem kerül szembe a magyar modernség dilemmájával, amikor 1906-os Ady-cikkében elméletét előlegezi, hiszen azt írja le, hogyan válik „stílussá” az *Új versekben* a felgyorsult, zaklatott és vergődő magyar élet, s hogyan születik meg éppen ebből az új magyar vers. Lesznai Annáról már akkor ír, amikor felfedezheti benne a maga eszményét. „A személytelenség, az éntelenség stílusának formáló lényege” – írja róla 1918-ban, 1923-ban pedig már e költői magatartás világképi tartalmait is megfogalmazhatja: „A nagy líra a centrum közelében ered és marad, ott, hol nem az empirikus Ének, hanem... a metafizikai Ének mozgatai indulnak, hol a mindenség élete fakad...” Innen nézve nem meglepő, hogy felfedezi Mallarmét, aki „többet akart, mint az írásban a maga egyéniségének a kifejezését: az abszolút írás stílusát, mely minden gondolattól és érzéstől absztrahálva is mint művészet je-

lenik meg, ... mint az írásnak a Ding an sich-je ...” S az sem meglepő, hogy Gordon Craig gondolatai közül az „imperszonalitást” emeli ki, amit „a művészetek legmagasabb megnyilatkozási formájának” tekint. Meglepő inkább az, hogy T. S. Eliot-ról nem írt, akinek életművében pedig e költészet-eszmény elméletét és megvalósulását egyaránt megtalálhatta volna.

Fülep Lajos vonatkozási pontjai a modern magyar és világirodalomban szórva nyosak, de jól megválasztottak. Ezért a köztük sejthető összefüggés vonalai azokat a vázlatait is követhetik, amelyeket a magyar irodalom egészéről adott. Amikor hiányainkról elmélkedett, egyszerre érkezett el a népbábrázolás problémájához és a filozófiatlansághoz: A „vizsgáló és megismerő lélek híján hiányzik a magyar irodalomból a nép lelke legmélyebb rétegeinek megragadása egyfelől, s az emberi szellem legvégső kérdésének vizsgálata, a filozófia és metafizika másfelől. E két hiány kétségkívül közös forrásból fakad. Nem a »tehetség« kérdése ez ...” Pótolhatatlan vesztesége a magyar irodalomról való gondolkodásnak, hogy Fülep Lajos a maga „hanemjét” nem írta meg. Hiszen tudjuk, hogy azt a hipotézist, amely a társadalmi nézőpont hiányával magyarázza a huszadik századi magyar nagyregény elvetelését, éppen az az orosz regényirodalom kérdőjelezi meg, amely a mienkhez hasonló társadalmi közeg szülötte, s amelynek világirodalmi hatása, népisége és egyetemessége Fülep Lajos töprengését is elindította.

Hogy Fülep Lajos koncepciója valóban alternatívája volt a magyar irodalom századeleji megújulásának, azt gondolatmenetének találkozásai bizonyítják a magyar modernség más belső vitáival. Közös nevezőjük az impresszionizmus meghaladása és az Én átértelmezése. Fülep érveinek rímpárjait – érthetően – először azok felismerésében találjuk meg, akikkel „ügyei” is összekapcsolták. Közismert, hogy az *Új művészi stílus* határjelző gondolatait Lukács György 1910-es cikke erősítette fel, amely címében is jelezte, hogy az *utak elváltak*. Lukács itt nyíltan szembefordul Ignotusszal, „a magyar impresszionizmus egyik legfinomabb elméjű kritikusával”, mert az egyéniség felszabadításában felismeri a világ felolvadását a hangulataival azonosuló Énben, a művészi tartalmaktól független szabadságát pedig gondolati céltalanságnak tapasztalja, a matéria, a szilárdság, az állandóság és a forma feladásának. „Ma ismét rend után vágyunk a dolgok között – írja – ... Állandóság után vágyunk ... Értékelések után. Különböztetések után ... S a forma az értékelés, a különbségtéves és a rendteremtés principiuma.”

Az is közismert, hogy a fiatal Lukács alapgondolatainak rímpárja viszont Popper Leó oly korán folytatás nélkül maradt zseniális felismeréseiben található meg. Hadd utaljak csupán Brueghel esszéjére, amelyet Lukács is többször idéz, s amely voltaképpen a Cézanne-i eszmény kifejtése, valamint az impresszionizmus és „világ-szerű” ábrázolás szembesítése.

Fülep és Popper Cézanne-t tekintette modelljének, Lukács pedig a Nyolcak művészetében ismerte fel, hogy a magyar modernség útjai elváltak egymástól. Az irodalomból sokáig egyetlen példára hivatkozhattak: Ady Endre költészetére. S valóban, az ő életművében a pozitív – ahogy Nietzsche-cikkeiben ő emlegeti – „az Igen és az Ámen” hiányának felpanaszlása éppúgy jelen van, mint korai Én-kultuszának átértékelése. Ha a francia szimbolizmus fejlődésképe úgy írható le, mint a személyesség eltárgyasulása, egy költészet-metafizika kialakulása, akkor Ady költészete a lírai Én és személyesség megszüntetve-megőrzésének története. Ady megszólaltatja a szimbolizmus valamennyi lehetőségét, eljut a minden titokig, s szembe kell néznie önnön személyiségének eltárgyasításával is. Költészetében azonban továbbra sem a vers a cél, hanem a költői személyiség föltámadása után is az Én, de már nem csak a kisémmizettségében lázadó egyén és nem csak a társadalmi küzdelmek muszáj-Herkulese, hanem a minden foglalata. Ezt az utat a *Minden titkok verseinek* nyitányában úgy foglalja össze, mint bajvivást, melyben a világot reprezentáló Én küzdött a démonokkal, a titkokkal, Khimérával, ős-kajánnal és a Magyar ugarral. S ezt a költő akkor sem tudja feladni, amikor már csak keresi a maga közelségét, „a tükröt, a varázssosat, a megismertetőt”. Tudja, hogy a vers nem pótolja és nem helyettesíti a cselekvést. A *Minden titkok versei* után születő kötetekben előbb a

társadalmi forradalom reménye, utóbb a világháború rettenete, tehát közvetett és valóságos társadalmi élmények térítik vissza újra és újra a vers öncélúságától. A *Halottak élén* verseiben azután hiába keressük a titok-dárdákat: nagy szimbólumai eltűnnek, nyelvét kemény fegyelem alá vonja a végső menedékként őrzött és leszűrt gondolat, a dolgok és viszonylataik határozott vonalat kapnak, s a fenyegetettségben minden teher az Én és a világ azonosságának eszményére rakódik. Ady Endre is átélte tehát a modern költészet sorsát, de nem mondott le a teljességről. Egész életműve szüntelen küzdelem az Én és a világ, s a költészet és a minden egységének helyreállításáért.

Az a vita, amelyet Lukács *Az utak elváltak*-ban elkezdett, egy szakaszon Balázs Béla védelméhez vezetett. Vajon hivatkozhatott-e Lukács Balázs Bélára, amikor az impresszionista megújulás alternatíváját kereste? Hadd feleljek Angyalosi Gergely következtetéseivel, aki *A Lélek lehetőségei* (1985) című könyvében ugyancsak a magyar századelő én-felfogását tekintette át.

Balázs Béla, amikor az individuum kifejezését tartotta a korforduló fő céljának, a Nyugat írója volt, de a mozgalom vitatkozó társává vált, amikor az individuum törvényeit egy egyetemes életeszmény mérlegére tette. S ezt a vitát annál meggyőzőbbnek érezzük, minél világosabban felismerjük benne az író belső küzdelmét. Balázs Béla még el sem kezdte első szépírói kísérleteit, amikor már élete fő kérdését a művészetek létében látta. Valószínű, hogy nem csupán utólagos önértékelése emelteti ki vele az *Almodó ifjúság* visszatérő panaszát, a magány érzetét, hiszen egész művészi tevékenységét magányának feloldására tett kísérletek sorának tekinthetjük. A mű individualisan, tehát magányban teremtettt jellege és más lelkekre tett hatása mélyen lenyűgözi a fiatal Balázs Bélát. Ha kezdetben nem fogalmazta is meg, a szubjektum és objektum harmonikus eggyé olvadásának legfontosabb lehetőségét látta a mű-élményben. Azt is nagyon hamar felismerte, hogy a művészet által nyújtott kollektív élmény szavakon túli, s éppen a kimondhatatlanság az esztétikai élmény kritériuma. Szerinte a szavaknál elemibb kapcsolatot a világgal az érzékelés közvetlensége és az álom is létrehozhatja: az álom a valódi világhoz képest transzcendens birodalom, melyet a magányos lélek teremt magának, hogy elviselhesse a létet. Íme a *Tündér* című játék, a *Kékszakállú* és a mesék közös nevezője. Innen nézve a műalkotás objektivált álom, mely ugyancsak magában hordozza az egyén és a világ viszonyának paradoxitását: az ember mindenképpen szerencsétlen, mert ha az álmokat választja, végleg lemond a más lelkekhez fűző valóságos kapcsolatokról, ha viszont az utóbbiakat, akkor élete az esetlegességek homokjába fullad. S a műalkotásban a másik emberrel való egyesülés intenzív lehet ugyan, de érvényessége csak pillanatokra szól: az ember nem költözhet át örökre a mű világába.

A Nyugatos Balázs Béla megoldása – természetesen leegyszerűsítve – így hangzik: ha magányosak vagyunk a társadalomban, akkor nem lehet más utunk, mint a magány következetes vállalása. A magány vállalása azonban az ő gondolatmenetében nem vezet el a tehetetlenség felpanaszolásához, hanem éppen ellenkezőleg: annak az individuumnak a dicséretévé válik, amely képes mindent feloldani és saját világává tenni az objektív külső világból. Ez a sajátosan értelmezett individualizmus a Nyugat hőskorában legalább absztrakt szinten megteremtheti a szubjektív önkény ellensúlyát.

Az újabb irodalomtörténeti kísérletek a Nyugat hőskorának líratörténetében megkülönböztetnek egy szubjektív és egy objektív áramlatot, s az utóbbi létét – Füst Milán mellett – Babits Mihály verstípusaival bizonyítják. Hadd hivatkozzam csupán Rába György nagy Babits-monográfiájára, s hadd érveljek a költő esszéivel.

Elődei közül Babits azokkal keresi a szellemi találkozást, akik képesek voltak kitörni a nép-nemzeti irodalom külsődleges emberfelfogásából, s megsejtették a lélek, a psziché és a személyiség titkait. De ezen a nyugatos vonzalmon az ő esszéiben mindig áttetszik az a tárgyas eszmény, amely láthatólag a maga költői világának is álló csillaga. Ez a tárgyaság nem ellentét a személyességgel, hiszen átszűrte teszi a közvetlen benyomásokat és beépíti az erkölcsi emlékezetbe. Innen nézve a valódi objektivitáshoz közelebb áll az a költő, aki nyersen adja vissza magából a

benyomásokat, tehát voltaképpen megőrzi azok tárgyiasságát. Babits Mihály Aranykultuszának ez a felismerés a forrása, ami jobban átvilágítja a Petőfiről és Aranyról felvázolt kettős portréját is, mint híres társadalom-karakterológiai paradoxonja.

Babits Mihály irodalomszemlélete legalább két ponton az irodalomról való gondolkodás egyetemes történetében is betájolható. Ez a pozitivizmus és a szellemtörténet. De a középső vonatkozási pontot is megtaláljuk, ha belátjuk, hogy a szimbolizmus és impresszionizmus kritikaelméleti rendszere a századforduló vitális filozófiáiban rejtezik. Nem tudhatjuk, hogy mik voltak Babits filozófiai írásainak irodalmi indítékai, de bizonyos, hogy szellemi tájékozódása integráns volt.

Már az 1905-ös *Szagokról, illatokról* sem volt csupán szellemi kaland, hanem a világot az érzeteinkkel azonosító szemlélet megnyilatkozása és egy olyan költészet álmának lejegyzése, amely még a szavak prekonceptióinak sincs alávetve. Az 1913-as *Tudomány és művészet* platóni dialógusában az Élet győzedelmeskedik a Tudat érvei fölött, de győzelme paradox: „Ó, Tudat, nem látod-e – zárja le vitájukat az Élet –, hogy mi ketten voltaképpen egyek vagyunk?... Én magam vagyok az, aki sohasem elégszem meg magammal.” Szent Ágostont pedig Babits azért helyezi szellemi őseinek arcképcsarnokába, mert „az első belülről látott – pszichológiai – lélekrajz” megalkotóját fedezi fel benne, aki „nem a nép apostola, hanem az Intelligencia és a Bölcsélet szentje”, aki „a szabad kutatás eszméjét” hirdeti „ezer esztendővel Luther előtt” és akinek „az igazság nem tárgy, hanem élmény”.

Babits bölcséleti láthatárának a középpontjában azonban Bergson áll. Az ő szemlélettörténetében Bergsonnak ugyanaz a szerepe, amit Nietzsche töltött be Ady ösztönzői között. 1910-es tanulmányában így kezdi Bergson bemutatását: benne „a szabadítót kell látnunk, aki oly álmokat hoz vissza, melyeket rég elveszettnek hittünk, oly tájakra vezet, melyek felé már nézni sem mertünk”. Ez a felszabadító – Babits értelmezésében – egyszerre lázít mindenféle prekonceptió és a „spenceri agnoszticizmus csüggedései, a determinizmus és a gépiesség rabsága” ellen.

De Babits Bergson-kultusza éppúgy a történelem függvénye volt, mint Ady Nietzsche-élménye. Ady azzal fejezte be – vitriol-lélek – Nietzsche-méltatását, hogy „Ó, csak megteremne, aki Nietzsche után jön, az Igen és az Ámen kategórikusa”. Babits pedig nagy adaptáló tanulmánya után, 1917-ben megírta *A veszedelmes világnézetet*, amelyben megrendülten vallja be, hogy az izgalmas időelmélet és a költészetben oly termékeny intuíción – ha akaratlanul is – *értelemellenességével* a háború világméretű értelmetlenségének eltűrését készítette elő. Bergson hatását Babits egy életen át magával viszi, de megőrzi *A veszedelmes világnézet* kijózanító tudását is. Ez a kettős tudás szüli majd meg az újklasszicizmus elméletét és a humanizmus programját épp úgy, mint azok költői megvalósulásait.

Eddig Fülep Lajos antiimpresszionista koncepciójának a párhuzamait mutattuk fel, Babits Mihály azonban Fülep számára érintkezési pont: az ő kritikátörténeti összetartozásukat és különbségeiket nem csak az összehasonlító párhuzamelemzés bizonyíthatja, hanem a kapcsolattörténet is, amely a rokon gondolatokat egymás tükrében vizsgálhatja.

Fülep Lajos – a nyilvánosság előtt – két írásban elemezte Babits Mihály irodalom- és történelem-felfogását. Először 1917-ben, mikor az *Irodalmi problémákat* méltatta, másodszor pedig Babits szellemtörténet-kritikáját vitatva (1931). Az érintkezési és egyben ütközőpont mindkettőben a szubjektivizmus elutasítása és átértelmezése. Fülep az *Irodalmi problémák* gyűjteményéből a Vörösmarty-esszéket emeli ki, amelyeket kongeniális „beleolvasásoknak” tekint a frázisokat ismétlő korábbi „babrálásokkal” szemben. Az ő mérlegén ez a „beleolvasás” jogos, sőt szükséges kísérője azoknak a műveknek, amelyek történelmi létet vívtak ki maguknak. Feltétele az egyéni, illetett beleélés, amely azonban nem önkényes szubjektivizmus, mert olyan elemekkel tapad össze, amelyek *in potencia* benne voltak a műben. De az állandó átértelmezés – Fülep szerint – a történelem összetevőjeként is egyszerre foglalja magába az egyéni és az egyén feletti tudatot: „A költői mű olyan, mint az anyakirálynő, melyen az egész méhraj függ, de széjjelfejthetetlenül, egy csomóvá válva. Igaz, hogy e közösködés révén megszűnik tisztán az lenni, ami eredetileg volt, egy

kor és egy ember kifejezése, de viszont csak az ilyen műnek van igazán története, csak az ilyen teljesíti igazán küldetését – a költői magnak is meg kell hálnia és rothadnia, hogy örök életre feltámadhasson”. E gondolatmenet kritikus pontja a „kongeniális megértő szellem”, amelynek meglététől vagy hiányától függ, hogy a mű örök életre születik vagy a „beleolvasások” áldozata lesz. De kidolgozatlanul is jelzi, hogy Fülep a mű- vagy az irodalomtörténet lényegét nem a folyamat fölött, hanem a folyamatban feltételezi, amelyet a művekkel és azok értelmezéseinek láncreakciójával azonosít. Ezért joggal csodálkozik, amikor felfedezi, amikor Babits a Taine-féle módszerrel akarja bemérni a magyar irodalmat a világirodalom összefüggésében: „Úgy látszik, a legnyugatibb és legműveltebb magyaron is, amilyen Babits, kiütközik a keleti jelleg, nyugaton ad acta tett elméleteknek és módszereknek csadálatos konzerválása és komoly fölhasználása; ebben a tekintetben, úgy látszik, rokon az egyszerű olvasó, aki harminc év előtt divatos francia regények otthon ismeretlen szerzőiért lelkesedik, s a művelt szellemű és emelkedett gondolkodású író, aki filozófia és világosságot adni képes filozófia gyanánt kezeli azt, ami komikus karikatúrája minden filozófiának és szomorú okmánya a modern idők filozófiai tehetetlenségének.”

Babits, amikor megfogalmazza szellemtörténet-bírálatát, a pozitívizmus szkepticismusát már gyermekes hitnek látja, s üdvözli az új irányzat összefoglaló igényét, intellektualizmusát, s történeti nézőpontját, amely magába foglalhatja az eleven irodalom szemszögét. De éppen az intellektualizmus igénye fogalmaztatja meg vele új aggodalmait: „Nem szabadítja-e föl e módszer egészen szokatlan mértékben a tudós szubjektivitását? Nem implikál-e filozofikus hipotéziseket? Nem csábít-e fontos dolgok elhanyagolására, s jelentéktelenek túlhangsúlyozására?” Nosztalgia szülné ezeket az aggályokat a pozitívista józanság iránt? Aligha, sokkal inkább rezignált felismerés, hogy a szellemtörténet sem találta meg az örök csillagokat, s csak a változó felhőket látja.

Fülep Lajos osztja Babits aggodalmait, de úgy véli, hogy azok a modern ember tragikus helyzetéből erednek: a kételkedő, de biztonságra áhító alkotó önmarcangoló vívódásának kiáltó szavai. E konfliktus akkor éleződött ki, amikor a modern ember felismerte a történelemszemlélet két végletét – a minden korszakot önmaga mértékével mérő relativizmust és a visszatekintő kor tudatának kiterjesztését az egész múltra – s belátta, hogy választása e két véglet között mindenképpen lemondást feltételez: lemondást az egyszeri, megismételhetetlen és mással pótolhatatlan értékekről, vagy lemondást az időtől független abszolút kódexről. Fülep Lajos elismeri a konfliktus súlyosságát, sőt újabb érvekkel táplálja a modern ember önmarcangoló kételyeit: „a konfliktust megoldani az intellektualizmus szintjén nem lehet...; amit az intellektus így szétválasztott, többé nem egyesítheti”. Az ő következtetése tehát: „a biztos fundamentumig kell leásni...” Az előlről kezdett gondolkodás arra a felismerésre vezet, hogy a történelemszemléletek alapkérdése nem gondolkodási hibából ered, hanem a dolgok természetéből, s ezért a konfliktus végiggondolása a dolgok lényegének megismerési folyamata. Így jut el Fülep Lajos a hit, az akarat és a gondolat egységének tételéig. Az akarat értelmezésében Riegl *Kunstwollen* fogalmát fogadja el, tehát a korok és egyének művészetében ő sem a „tudást” – például „a látás optikai fejlődését” – tekinti döntőnek, hanem a „*nekik* fontos” indítékot, a megjelenítő szellem meghatározóját, tehát voltaképpen a világnézetet. Ebből következően hit-fogalma meggyőződés egy filozófiai igazságról, ami a gondolkodásnak nem csupán kíváncsiság feltétele, hanem *létfeltétele*, hiszen a szellem számára a megismerés teszi létezővé a világot. Ebben a gondolkodási folyamatban egyszerre van jelen a múlt és a visszatekintő saját mértéke: a maga normáiban bízó történész „minden kort saját mértékével mér, de *ahogy* a korra rátekin, vagy azzal, hogy *melyikre* tekint, önnön normájából is... megítéli. *Kettős* megítélés ez..., merőben különbözik attól, mikor csak az egyikkel mérünk”.

Fülep Lajos tehát a szellemtörténet értelmezésében ugyanúgy a szubjektum és az abszolútum ellentétének feloldását fogalmazza meg, mint Babits Vörösmarty-eszéinek kommentárjában. Aligha véletlen, hogy gondolatmenetében egyszerre törek-

szik a korok, valamint művek és befogadók viszonyának tisztázására. S következésképpen a „történelmi folyamat” felfogásában is építhet 1917-es felismeréseire. Az *Irodalmi problémák* méltatásában a művet az anyakirálynőhöz hasonlítja, melyen az értelmezések méhja függ – egy csomóvá válva vele, s ezáltal nyerve el az „örök életet”. A szellemtörténet által elismert visszatekintő tudatot pedig a gondolkodás-történet részeként fogja fel: „A szellem világának minden része is valamilyen teljesség, mely az egészet implikálja. Az alkotó kor vagy egyén a maga eszméi, normái, érték kódexe érvényét nemcsak hiszi, de akarja is, látásai alapján megteremti a maga szellemi otthonát, mely ha nem a szellem totális világa – ami senkinek sem adatott –, szerves és szükséges tagja az igazság nagy épületének, vagy – tér helyett időben nézve – a szellem sorsának. Természettudomány és szellemtudomány végső fokon azért különbözik egymástól, mert a szellemnek *sorsa*, története van...”

És Fülep Lajos tudja, hogy ez a sorsban-, történelemben létezés az ő koncepciója számára is elrendeltség. Véggököztesítése szerint tehát azon a történelmi „éjszakán”, amely az örök csillagokat kereső Babits aggodalmait szülte, az ő útjának is át kell vezetnie. Következetesebb antiszubjektivistá, mint Babits, de számol vele, hogy a „metafizikai én” irodalma és a szellemtörténet irodalomszemlélete is csak lehetősége a történelmi éjszaka leküzdésének.

„ZRÍNYITŐL ADYIG,... JÓZSEF ATTILÁIG”

Lukács György magyar tanulmányai 1945-ig

III.

A fasizmus elleni harc maga mögé rendelte azt az elméleti vitát, hogy a polgári társadalmat milyen fajta forradalmakkal lehet megdönteni és milyen átmenet-típusokkal lehet elindítani a szocialista átalakulást. A proletárdiktatúra és demokratikus diktatúra alternatívája a távolabbi jövőbe szökött és előtérbe került magának a demokráciának az ügye, hogy minél eredményesebb szövetség jöjjön létre a hitlerizmus ellen. A kommunisták a népfrontban sem mondtak le céljaikról, de reális helyzetértékeléstől vezettetve szélesebb körű együttműködést kerestek és találtak, mint amilyen egy proletárfordulathoz szükséges. A népfrontideológia az átvezető kategóriák egész sorát vetette föl és dolgozta ki, hogy a mozgalmon belül megindokolja az újszerű döntések logikáját: a politikaelméleti-történet bőséges anyagra talál e tragikus fél évtized föl-föllángoló vitáiban; tragikus fél évtized, hiszen a náci brutalitás ellen akkor kondult meg a vészharang, amikor már kezdtek megtelni a börtönök a koncepciós perek áldozataival. Az irodalomtörténet megengedheti, hogy ha figyelmen kívül nem is, de részletesebb elemzés nélkül hagyva e kategóriákat, politikai, ideológiai fogalmakat, tekintetét az eredményre vesse.

1938 januárjában jelent meg az Új Hang első száma. Főszerkesztőként Barta Sándor jegyezte (tudjuk, nem sokáig), Lukácsot a főmunkatársak között sorolta fel Balázs Béla, Bölöni György, Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Gábor Andor, Madzsar József és Vass László társaságában. A beköszöntő az 1935-től kibontakozott és politikai irányná vált antifasiszta népfront eszméit tükrözte: „Az Új Hang büszkén vállalja a magyar nemzeti forradalmi, demokratikus, szabadságszerető irodalmat örökségül, azt az irodalmat, amely Tiborc ajkán az elnyomott parasztság nyomorának és elkésredésének adott kifejezést, amely Arany János Toldijában a nép legendás fiának állított emléket, amely Petőfi Sándort, a világszabadság és a nemzeti szabadságharc lánglelkű énekesét ajándékozta az emberiségnek, amely Táncsics Mihály írásain át először szólaltatta meg a negyedik rendet, a proletáriátust, s amely Ady Endrét, a bigott és korrupt úriosztályok nagy vesszőfuttatóját adta népünknek. (...) Az Új Hang a szabadságszerető magyar szellemiség, az egész dolgozó magyarság folyóirata.”⁷⁶

Lukács a népfrontpolitika győzelemre jutását a *Blum-tézisek* megerősítéseként fogta fel és visszatért ahhoz a szövetség-elképzeléshez, amelynek lényegét a Petőfi-Ady vonal fölrajzolásával kezdte korábban kifejtetni. A népfrontideológia segítségével helyreállította ezt a kontinuitási sort: ez az ideológia lehetővé, sőt parancsolóan szükségessé tette a szövetség szélesítését a jelenre és a múltra nézve egyaránt. József Attiláról nem írt, a folyóirat első évfolyama azonban két cikket is közölt róla, ha nem is maradéktalanul, de legalább részben helyreigazítva már a korábbi tévedéseket és legalább jelezve, hogy oldódik értetlenségük és idegenkedésük. József Attila jelentőségének igazi megértésétől azonban még távol voltak.⁷⁷ Lukács általános ideológiai cikkekkkel kezdte közreműködését a lapban, ezek a német és orosz irodalom egynemely kérdéséhez kapcsolódva a demokratizmus és liberalizmus fogalomelhatárolását végezték el. Ez a fogalompár hivatott arra, hogy az antifasizmus-fasizmus alternatívájában eligazít, tájoló szerepet töltsön be és mintegy helyettesítse a korábbi, merevebb és szűkebb szövetségi kört engedélyező polgári forradalom – polgári fejlődés

kategóriakettőst, ti. most a polgári fejlődésen belül húzott választóvonalat. A demokrácia fogalmát egészítette ki és értelmezte az európai humanista hagyomány (ezen Lukács elsősorban a XVII.–XVIII. századi felvilágosodást értette, de nem zárta ki, hogy vissza lehessen nyúlni még korábbi időkbe, a reneszánsz korába is) és ezt tágitotta tovább a népiség fogalma mint a népélethez forduló, néphagyományt feldolgozó irodalom, amelyet természetesen nem formailag, hanem tartalmi elvek szerint ítelt meg. Ez a kategóriarendszer és fogalmi apparátus – melynek kialakulásáról külön tanulmányt kellene írni – vértette fel, hogy a népfrontpolitika szolgálatában főlelevenítse Petőfire és Adyra épülő magyar irodalomszemléletét és fenntartások, sőt súlyos nézeteltérések ellenére is rokonszenvező érdeklődését a népi mozgalom balszárnya iránt.

Első magyar irodalmi tanulmánya az első évfolyam hetedik számában jelent meg és Hay Gyula *Tiszazug* c. drámájáról szolt a realizmuselmélet jegyében.⁷⁸ A felmutatott elméleti tanulságok mellett gesztusértéke is volt a cikknek: az emigrációban élő magyar írók realista tagjait pártolta. A második évfolyam első számában látott napvilágot az *Ady, a magyar tragédia nagy énekese* c. tanulmánya, és ebben tárgyalta a magyar irodalmi hagyomány kérdését, Petőfi és Ady szellemi rokonságát és korszakaik eltérő jellegét.⁷⁹ A tanulmányt a szövetségkeresés időszerű feladata irányította, arra vetett hangsúlyt, ami közösen elfogadható kell legyen a Horthy-rendszerrel szembenálló különféle értelmiségi csoportosulásokban, népiek és urbánusok, marxisták és nem marxisták számára. Ezért Ady költészetének nemzeti jellegéből indult ki, s a nemzeti jelleg a dolgozó nép sorsának képviselőjével azonosította, egységteremtő módon összekapcsolva egymással a „nemzeti” és „népi” fogalmát.⁸⁰

A szövetségkeresés irányította Illyés Gyuláról szóló kritikai értekezését is.⁸¹ Már témaválasztásának hangsúlyjellegrére figyelemmel kell lennünk: Hay Gyulát közvetlen emigrációs környezetének realista írójaként méltatta, Adyval a magyar hagyományról mondta el időszerű véleményét, a jelenhez érkezve Illyéshez fordult. Illyés írói jelentőségéhez és emberi tekintélyéhez nem fért kétség, rangot adott akár egy egész problémakörnek, ha vele kapcsolatban vagy rajta keresztül fejtették ki. Mit kívánt Lukács? Szilárd szellemi baloldalt, hogy megalkuvás nélkül lehessen harcolni az ország igazi érdekeiért. Ehelyett két egymással áldatlan háborúságban lévő csoportot talált, s nem rémképet látott, amikor úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a baloldal két frakciójának viszályából a nevető harmadik, a szélső jobboldal fog hasznot húzni. Fő feladatnak az egység helyreállítását jelölte meg és ennek irányában indult el: ma már tudjuk, nem sok sikerrel. De nem kompromisszumos összebékülésre buzdított, nem langyos, középső megoldásra gondolt, hanem elvi alapokon nyugvó egységfrontot szeretett volna látni a viszálykodás helyén. Ideálja – ezen a fokon – a népi író volt, a plebejus író, ahogy Tolsztoj mutatkozott előtte minden úgynevezett ellentmondása dacára: ehhez a típushoz volt legközelebb Illyés.

Úgy látszott, nem kívülről, de fölötté áll a népi-urbánus vitának s az ő naplójegyzeteknek nevezett publicisztikai írásait boncolva, bírálva mindkét vitázó felet helyesebb meggyőződésre lehet juttatni. A könyv, amelyet kezében tartott, a *Magyarok* a Nyugat kiadásában jelent meg és Illyés azokban az években a folyóirat legtöbbet közölt költője volt, Babits jobbkeze a szerkesztésben. Ugyanakkor befolyásos személy a népi táborban, okvetlen tekintély az együttműködésre megnyerendő balszárnynon. A Szép Szó körében nem kedvelték, de nem vonták kétségbe jelentőségét. Lukács nem szeszélyes kedvében választotta ki éppen az ő könyvét: középpontúnak ítélte Illyés szerepét a mozgósításra kizsemelt írógenerációkban, a legvilágosabban látó írónak tartotta közöttük. De mindezt negatívumokkal írta körül, csupa tagadással fejezte ki, alig írt le mondatot, hogy ne bírálta volna Illyés kijelentéseit, állásfoglalását, mást sem emlegetett csak fogyatékosságokat, hiányokat. Illyés az értekezés szerint vesélyesen csúszott jobbra, nagy tévedéseket követett el, hibát hibára halmozott: ennek hangoztatását, ezt a kritikus hangot kívánta a követett ideológia belső logikája és taktikája is. De a szavak és sorok mögött Lukács mégis különleges rangot adott Illyésnek e rendkívüli kiemelés által. A plebejus demokrata irodalmat emelte ki általa: s azért bírálta, hogy olyan legyen, amilyen ideáltípusa szerint lehetne.

1939 őszétől változás következett be a lap politikai nyelvében, mivel – amint Hermann István írta – „a szovjet–német meg nem támadási szerződést követően 1939 augusztusa és 1941 júniusa között eltelt időszakban a fasizmus nyílt és direkt kritikája – taktikai okokból – nem volt lehetséges általában a szovjet sajtóban, de a fasizmus tartalmi és burkolt kritikája még lehetséges volt”.⁸² Ami, tegyük hozzá, elég zavart keltett így is az értelmiség köreiben, nemcsak az emigráció soraiban, hanem Európaszerte. A frazeológia változása annál érezhetőbb volt, minél általánosabb érvényű és nemzetközi kihatású témákat tárgyaltak a cikkek, a kisebb átmérőjű, részlegesebb tárgyköröknél kevésbé jelentkezett. Jellemző példája volt ennek Lukács *Aktualitás és menekülés előre* c. hosszú – már-már dodonai – fejtegetése a háborús irodalomról az Új Hang 1941. 3. számában.

A korábbi években könyvnyi terjedelmű tanulmányt írt a német fasizmus természetéről, ideológiájáról és gyakran már „harci iratainak”, pamfletjeinek címével irányt jelölt, értelt, agitált: *Alfred Rosenberg, a nemzeti szocializmus esztétája, a német irodalom fasiszta mítosza, A fasizmus és az irodalomelmélet Németországban, A fasiszt Goethe, A fasiszta módra meghamisított és az igazi George Büchner stb.*⁸³ Most, fél Európa náci lerochanása után, úgy írt ebben a tanulmányban a háborúról, mintha egy másik bolygóról figyelné, „hadviselő országokról” beszélt és a világért sem nevezte volna meg, kik kivel, mi és kik ellen harcolnak. Imperialista háborút emlegetett, mintha jellege azonos lett volna az első világháborúval. A fasizmus szót egyetlen egyszer sem írta le a tekervényesen kigyózó mondatokban, sőt, kijelentette: „(.) a központi kérdés a Szovjetunió kivételével mindenütt: a kapitalizmus.”⁸⁴ A tanulmány a háború és béke alternatívájára futott ki: „a szocializmus békét jelent, az imperialista kapitalizmus háborút”. Aztán befejezésül így szólt: „Mi a jelen nagy aktualitása? A szocializmus megvalósítása és megvalósítható volta. Nem a szocializmus nevéé, hanem magáé a valóságos szocializmusé.”⁸⁵ A cikk nem belföldre készült, oroszul nem jelent meg, csak magyarul és németül látott napvilágot.

A szocializmus–kapitalizmus ellentétpár közvetlen előtérbe helyezése korábban nem az eszmei szövetségkeresést jelölte legfőbb feladatnak Lukács írásában, hanem a szétválasztást és elhatárolást, az éles kritikai fogalmazást vonta maga után. Most is – noha a szövetségkeresés már nem kerülhetett le teljesen a napirendről a magyar irodalommal kapcsolatban – rögtön hűvösebb lett a hang, keményebb a bíráló szó, határozottabb és több a tagadás.⁸⁶ Lukács 1939 augusztusáig láttuk, az együttműködés sarkalatos elveire vetett hangsúlyt, a tagadva állítás formájában és tartalmában az állítást húzva alá, 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig az igenlést még határozottabb tagadások sorozatán keresztül fejezte ki, a tagadva állításból a tagadást nyomatékosítva. Korábban a bírálat arra irányult, hogy elvi alapon megszilárdított akcióegység jöjjön létre a fasizmus és a magyar reakció ellen, e második szakaszban kritikáját a magyar társadalom radikális, demokratikus átalakulásának távlatait tekintve mondta el, lényegében úgy, mintha a fasiszta háborút, Hitler németországi uralomra jutását megelőző általános európai kapitalista-imperialista társadalomszerkezet és politikai kérdéseiről lenne szó.

Ez kettős következménnyel járt. Az ebben az időszakban született tanulmányok és cikkek társadalomtudományi és publicisztikai nyelvét – és részben érvényességét – nem szűkítették le az antifasiszta harc napi, aktuális feladatai, ezért később könnyebben át lehetett őket emelni a német fasizmus leverése és a második világháború után kialakuló korszakba. Másrészt viszont 1945 után, amikor ezek az írások Magyarországon szélesebb körben ismertekké váltak és hatni kezdtek, a népfrontpolitika részleges felfüggesztésével együttjáró ridegebb szövetségi politikát sugalmazták. Így tovább folytatódott az a periodikus hullámvás, amely már a *Blum-tézisek* óta jellemezte írásait azáltal, hogy a népfrontgondolat és a velejáró demokrácia-elmélet előtérbe kerülésekor bizonyos mértékig kitágította a szövetségi gyűrűt, háttérbe szorulásakor pedig szűkebbre vonta. A háború végén észrevehette, hogy ebből a hullámvásból hátrányos interferencia is keletkezhet egy olyan időszakban, amikor az értelmiség és az írói társadalom megnyerése politikai feladat lesz. Ennek akarta elejét venni az *Írás-*

tudók teletelősége c. kötet összeállításánál a tanulmányok erős megrostálásával: jelezve, hogy nem szűkül, hanem ismét bővül a kör.

1940–1941-ben négy nagy tanulmányt szentelt a magyar szellemi progresszió gyengeségeinek bírálatára, mert úgy ítélte meg, hogy hibás eszmék rossz irányba viszik a baloldalt és károsan hatnak nemcsak a jelen, hanem a jövő teendőket illetően is. Előbb a Szép Szó irányvonalát elemezte, aztán a nemzetkarakterológiai vitákkal kapcsolatban mindenekelőtt Németh László kisebbség-konceptióját marasztalta el, majd Gáspár Zoltán demokraciaeelméletét vette éles kritikai vizsgálat alá, végül a népi mozgalom általános hibáiról írt. A négy tanulmányt a népi-urbánus megosztottság értékelése fűzte össze: Lukács ezt az egész vitát tragikusnak látta és az elmérgesedett ellentét kialakulásának eszmei tisztázását tűzte ki célul, rámutatva mindkét tábor vétkei egyoldalúságaira. Két tanulmány az urbánusokról szólt, kettő a népiekkel foglalkozott. Mégsem megbékítő vagy kiegyensúlyozó fele-fele arányban mondott ítéletet, nem az ide is egyet, oda is egyet taktikáját alkalmazta, hanem az 1920-as években elkezdődött és azóta alakuló, formálódó, új és új tartalommal megtöltött szövetség-elképzeléshez híven, annak elveit szem előtt tartva a népi mozgalom felé hajlott – nem kevesebb bíráló szóval, de az együttműködés őszintébb óhajával. Nem lehetett ebben észrevenni kirívó részrehajlást, a különbség csak alig egy mozdulatnyi volt, s nem is a tények elferdítésén alapult, hanem a plebejus demokratizmusról kialakított és szüntelenül továbbfejlődő elvei érvényesültek benne.

A népi mozgalmat élesen polarizálta, jók és rosszak csoportjára osztotta fel, a Szép Szó körét egyneműen tárgyalta, nem tett ideológiai különbséget Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, K. Havas Géza és Gáspár Zoltán között, akiknek nézeteivel vitatkozott, nem jelölt ki gondolati irányokat a folyóiratokon belül, pedig a szövetségi politika egy mozgalommal vagy csoporttal szemben mindig személyekre lebontott megkülönböztető ítéletekkel kezdődik és kiindulásul nemcsak közös célt jelöl meg, hanem a szóba-jöhető együttműködőket megpróbálja leválasztani a többiekről. Lukács föltette ugyan a kérdést, hogy a Szép Szó ideológusai vajon „Ády Endre és Károlyi Mihály, vagy Vázsonyi Vilmos követői lesznek-e a magyar sors egy eljövendő válságában”,⁸⁷ a polgári demokráciát eszményítő kört az utóbbi folytatójának könyvelte el, és ha nem sorolta is őket az ellenségek közé, szinte leírta ez a csoportot a szövetséges listán.

Nem így tett a népi mozgalommal, ott csupa taktikus szembeállással dolgozott, összekapcsolta Móricz reformerségét Zilahyval és mindjárt ellenük vetette Kovács Imre józanságát, a felállítandó népfőiskolákkal kapcsolatban a „Féja-szárny” elképzeléseit Darvassal ellensúlyozta, a „dán-megoldás” eszményítőinek Erdeit hozta ellenpéldaként stb. Kovács Imrét, Darvast és Erdeit vonta a szövetség körébe, mint olyanokat, akik ugyan nem szocialisták, de „egy haladotabb, demokratikusabb Magyarországot akarnak”.⁸⁸ Nem légbőlkapott értékelést adott a mozgalomról, már hosszú ideje – ha nem is folyamatosan – figyelemmel kísérte alakulását, és amit mondott, az mélyen összefüggött a magyar társadalom átalakulásáról, átalakíthatóságáról vallott nézeteivel. Összefüggött Révai 1938-as könyvével is, Révai méltán jegyezte meg 1945-ben ezekre az érvekre visszatekintve: „Az elvi és irodalmi elemzés és bírálat mögött politikai cél rejtőzött: útját egyengetni a velük való szövetségnek a fasiszmus ellen, a magyar demokráciáért. A magyar kommunisták voltak az egyetlenek, akik a népies mozgalom lényegét rögtön meglátták és kimondták: a népi irodalomban a parasztság jelentkezik.”⁸⁹

Révai még Szabó Zoltánt és Ortutay Gyulát is a „nagyobb demokratikus következetességet” tanúsító szárnyhoz sorolta, míg Fájával és Veres Péterrel jelölte a velük szembenálló „narodnyik” irányt.⁹⁰ Könyvében több helyen is vitázott Németh Lászlóval, de vitapartnerként nem tette középponti jelentőségűvé az érvelés menetében.⁹¹ Lukács viszont Németh Lászlót emelte ki a népi mozgalomból fő ellenfeléül, összefoglaló tanulmányában őt tette meg „a romantikus antikapitalizmus fő ideológusá”-nak, aki „idealizálja a hűbéri maradványokkal telített Magyarország kulturális jelentőségét”.⁹² A Szekfü Gyula szerkesztésében megjelent *Mi a magyar?* c. tanulmánykötetről írva is Németh *Kisebbségben* c. pamfletjét helyezte középpontba a téma körüli vitákat tárgyalva. A „mely magyar”, „hig magyar” fogalompárban egy a priori magyarság-

fogalom jelentkezésére hívta föl a figyelmet. „A sok álméllységgel előadott elmélet veleje – írta – igen sovány. Röviden az organikus fejlődés »törvényeiről« van szó, a »csinált« irodalom problematikusságáról szemben az organikkal, tehát a német és a magyar irodalomról, szemben a franciával és az angollal. Ennek az elméletnek értéke igen csekély. Nem azért, mert Németh László a régiségtárból halásztta ki, Burke polémiáiból a francia forradalom ellen, a német »történelmi iskola« írásából stb. Hanem azért, mert ez az elmélet már keletkezése idején sem volt igaz. A »csináltság« a valóságban éppoly kevésbé merev ellentéte a nemzetinek, mint a forradalom az organikus fejlődésnek. Nem is beszélünk arról, hogy a német irodalom soha többé nem volt olyan nagy és annyira mélyen és igazán német, mint amikor Lessing és Herder, Goethe és Schiller »csinálták«.”⁹³ Lukács ezután Németh magyar történelemszemléletét vette vizsgálat alá, hogy kimutassa, hogyan kapcsolta össze a Burke-től származó eszméket Szekfűnek az ún. magyar machiavellistákról (Bocskairól, Bethlenről) szóló nézeteivel és hogyan azonosította ezt a hagyományt Széchenyivel és Kemény-nyel abból a célból, „hogy megrajzolja annak a »mély magyar realistának« ábrándképét, aki majdan – kifelé machiavellisztikusan, befelé konzervatív népiességgel – megoldja Trianon összes problémáját”.⁹⁴

Hasonlóan éles hangon polemizált az urbánus oldalon Gáspár Zoltánnal, akinek történetiszemléletében és demokraciáfelfogásában annak veszélyét látta, hogy jószándékú és jóakarátú emberek is a reakció oldalára csúszhatnak. Gáspár fölvetette, hogy amikor a demokraciák és diktatúrák ellentétpárjáról van szó, nem szabad elfelejteni, hogy „ebben a képletben a demokrácia eszméje áll szemben a diktatúra valóságával”.⁹⁵ Lukács azt írta, hogy az az eszmei demokratizmus, amelyet Gáspár képvisel „kizárja a tömegek minden harcát a demokrácia kitágításáért vagy akár komoly védelméért. Ez az »eszme« egy olyan »rendezett« társadalmat jelent, amelyben a polgári demokrácia összes követelményei működésben vannak és minden párt békésen és lojálisan respektálja a demokrácia összes »játékszabályait«.”⁹⁶ A dolgozó tömegek pedig „nem egyszer ráeszmélnek arra, hogy az összes demokratikus formák kifogástalan működése semmit sem segít sorsukon”.⁹⁷ Lukács tehát azért marasztalta el Gáspár Zoltánt, mert egy népre támaszkodó, a tömegek részvételét igénylő és lehetővé tevő „igazi” demokrácia helyett a szerinte csak formális, polgári demokrácia jelszavát írja zászlajára.

Németh László „mély magyar – hig magyar” elméletét ugyan azonosította Németh egész írói és gondolkodói munkásságával, de az ekképpen azonosított Némethet nem azonosította a népi mozgalom egészével. Gáspár Zoltán nézeteit azonban a Szép Szó körének egyöntetű véleményeként fogta fel, s a könyv csak megerősítette abban, hogy a népi–urbánus vita fölszámolásában ugyan jótékony szerepet tölthetnének be az urbánus írók, ha megértenék a magyarországi parasztkérdés lényegét, de egy baloldali társadalmi fordulat esetén óvakodni kellene polgári orientációjuktól.

Lukács úgy gondolta, hogy ha Némethet sikerül leválasztani a népi mozgalomról, akkor a népiek átfogó igényű kulturális-társadalmi ideológia nélkül maradnak a részletelképzeléseikkel, különféle színezetű társadalmi reformjavaslatokkal, a Horthy-rendszer belpolitikáját elutasító ellenzékiességükkel olyan képet festenek, mint egy befejezetlenül maradt ház, amelynek hiányzik a legfelső emelete és még nem húzták fel a tetejét: a belőlük és soraikból nyert szövetségesek segítségével fölérjük építhető lesz egy marxista demokrácia-elmélet és ezáltal a kívánt mederbe lehet majd terelni lázadásukat, irányítani lehet tevékenységüket. A Szép Szónak viszont éppen az alapja hiányzott, tömegkapcsolatokkal nem rendelkezett és egy szűk intellektuel réteg kivételével gyökértelen volt a magyar társadalomban. De felülről lefelé kezdett építeni és a legfelső szintek már el is készültek: ezek lebontása pedig kemény csatát ígért, az pedig sok erőt vonhat el – nem a Hitler-ellenes antifasiszta harctól, mert ebben feltétlen szövetségesek maradnak a legélesebb bírálatok ellenére is, a náciizmus felé nincs útjuk – hanem annak a távlat-koncepciónak elfogadásától, hogy olyan polgári demokratikus forradalomra van szükség az ország életében, amely egyszermind túlmegy a polgári társadalom célkitűzésén. Nehéz eldönteni, mennyire volt indokolt Lukácsnak ez az óvakodása, még kutatásra vár a Szép Szó körében fölme-

rült demokrácia-elmélet, hogy részletes kritikai elemzést lehessen adni róla; ez ma még az újabkori magyar ideológiatörténet egyik felderítetlen területe. Föl kell majd vetni azt is, hogy az 1945 utáni ideológiai harcokban volt-e valami elvi kapcsolat ezek között az elméletek és Bibó elképzelései között, tehát mennyire maradt elszigetelt később is ez az eszmekör és mennyire vált tevékeny hatóerővé a koalíciós korszakban.

Külön helyet foglal el Lukács Új Hangba írt kritikái és elemzései között Babits-tanulmánya.⁹⁸ Külön helyet már azért is, mert nem tartozott a népi-urbánus dimenzióba, továbbá azért, mert nemcsak publicisztikáról szólt, hanem szépirodalomról, sőt költészetéről is. Lukács évtizedek óta nem írt ilyen beható tanulmányt élő magyar íróról és azután sem írt többet, beleértve ebbe Déryvel foglalkozó későbbi cikkeit is. Nem ideológiai vitáiratainak felhevült, zaklatott nyelvén szólalt meg, hanem az irodalmi szaktanulmány nyugodt, higgadt hangján adta elő mondanivalóját, a mondatok megformáltabbak voltak, racionális világosság mellett még valami lírai pátosz is átsugárzott a sorokon. Érdemes volna részletesen felkutatni a tanulmány keletkezésének körülményeit, vajon mit érzett, amikor annyi nehéz küzdelemben eltelt év után kezébe vette ifjúkori ellenfelének két könyvét. Dehogyan akart bosszút állni Babitson, hogy elégtételt vegyen a hajdan elszenvedett vereségért: inkább mélyen megindította a halálos beteg író erkölcsi tisztasága, nemes és magasrendű embersége. És magával ragadta a művek szépsége is.

Lehetetlen észre nem venni, hogy ez a kemény és kérlelhetetlen ideológus, aki a mozgalom kíméletlen belső harcaiban – ahol szó-szoros értelemben az életük volt a tét – egy-egy jelzőért, egy-egy fogalomértelmezésért a támadó és visszavonuló hadjáratok sorát vezette, most hogyan hagyta ki leterítő ütések könnyű lehetőségeit. Az esszéketben ott állt *A tömeg és a nemzet* (amely 1978-ig meg sem jelent újra): ha volt elvi különbség közte és Babits között, hát ez összefoglalta lényegét, mégsem ezt helyezte az elemzés középpontjába, hanem csak néhány – az általa megszokott vitanyelvhez képest igazán halvány – utalással érintette, hogy Babits „kétfrontos harcot vív a radikális demokrácia és a diktatúra ellen”. Hol maradt ez attól, ahogy Némethről vagy Gáspárról írt! A tanulmány célja az elismerés volt, azért íródott, hogy méltányolja az elismerje Babitsnak a kor embertelenségével való írói szembenállását. Anélkül, hogy jöttányi elvi engedményt tett volna, a hangsúly irányításával – az Illyés-tanulmányhoz hasonlóan – a bíráló és elhatároló szavak fölött is az elismerés, megbecsülés és tisztelet hangja uralkodott ezen az íráson. Módszere, stílusa, indítéka egyaránt elütött a többi, ebben az időben készült vitairatától.

Irodalmi tanulmányaival kapcsolatban elterjedt az a babona, hogy elvont filozófiai és esztétikai kategóriák között érezte magát jól és csak az ideológiai és politikai összefüggések iránt volt fogékony, de hiányzott belőle az igazi kvalitásérzék. Erre a tévképzetre rácsófol ez – a maga szövegkörnyezetében – ihletett, szép tanulmány és azt tanúsítja, hogy mélyen megrendült, ha igazi művészi nagysággal találkozott, felkavarta az esztétikai szépség, ha erről a lelki élményről nem számolt is be, hanem a magasabb általánosítások szintjén szólalt meg. Ezúttal nem rendelte alá ezt a képességét a rövidtávú ideológiateremtésnek, ezért aztán a *Jónás könyvének* elemzése nemcsak az általánosító képességet hozta működésbe, hanem arról a műelemzéshez szükséges érzékenységről is tanúbizonyságot adott, hogy finoman, árnyalatosan különböztetni tud a mű kidolgozásának különböző, egymástól eltérő hangfekvései között. A korabeli esszéisták, irodalomtörténészek – még Bóka is a *Babits emlékkönyvben* megjelent szép írásában⁹⁹ – a költemény bensőséges líráját, „ünnepi, biblikus” nyelvét elemezték. Azóta memoárokból, visszaemlékezésekből tudjuk, hogy Babits jókat mulatott egy-egy szón írás közben, fel-felnevetve olvasott föl belőle részleteket. Nos, a pátosz mellett a humort, a líra mellett az ironiát elsőnek Lukács fedezte föl és ő vonta az elemzés körébe mindkettőt. Ő hívta föl elsőnek a figyelmet arra, hogy „a költemény maga tele van humorisztikus, tragikomikus részletekkel. A szubjektív őszinte pátosz emez ellentéte az állásfoglalás következtében szükségképpen létrejövő groteszk helyzetekkel, az ellentétek kihegyezett humora adja meg ennek a költeménynek sajátos, igen egyéni költői jellegét.”¹⁰⁰

A tanulmány több költészetelmélettel, líratörténettel kapcsolatos elvi kérdést is

fölvetett, e kategóriagazdagság tekintetében csak az 1951-ben írt Becher-elemzését lehet mellé állítani a modern költészetről szóló marxista munkái közül. Költészettörténeti vonatkozásban jobb és mélyebb volt bármelyik Ady-tanulmányánál. Itt vetette föl az objektív líra elvi összefüggéseit, a költői reflexivitás kérdését, a modern lírában kifejeződő személyiségválságot, a „bezárt-Én” problémáját. Nem ítéltük meg e tanulmányt aszerint, hogy ez az utóbbi fogalom merőben politikai előítéletekkel megtöltve később valóságos slógen-né változott az évtized végén, sőt pecsété, melyet évekre szóló elhallgattatási végzésekre ütöttek rá.

A Babits-elemzés az Új Hang utolsó számában jelent meg, 1941 júniusában megszűnt a folyóirat, Lukácsot június 29-én letartóztatták, mint Moszkvában működő magyar rendőrkezet. „Es war sehr komisch” – jegyezte meg Lifsicnek lakonikusan, amikor Becher és Dimitrov közbenjárására két hónappal később kiszabadult.¹⁰¹ Csakugyan kellett hozzá valami mély humorérzék a front mindkét oldalán, hogy ne csak átélje, hanem lényegét illetően megélje az ember azt a kort. Babits és Lukács ebben találkozott össze e késői, szellemi találkozás alkalmával. 1941 nyaratól új erővel lángolt fel a fasizmus elleni ideológiai harc Lukács hadművelleti területén. *Lev Tolsztoj, a nemzeti kultúra és a fasizmus, Gorkij, az antifasiszta* hirdették sokszor már címükkel is ezt a felívelő irányt 1941-től 1945 tavaszáig írott cikkei, tanulmányai.¹⁰² De még inkább tartalmukkal, gondolataikkal. És ahogy egyre bizonyosabbá vált a hitlerizmus katonai veresége, úgy vált egyre bizonyosabbá az is, hogy végre fordítani lehet a magyar sorson, s az annyiszor elképzelt országátalakítás az utópiák mesés távolából egyre valóságosabb feladat lett.

Ennek végrehajtására kellett ideológiailag fölkészülni azokban az években. Az alapvonások 1935 óta ismeretesek voltak, a népfrontpolitikában lefektetett elvek változatlanul irányt jelöltek. 1945-ig ennek az irányvonalnak a kontinuous előrehaladásáról kell beszélnünk az egész mozgalomban. Ismeretes, hogy az ennek értelmében meghatározott demokratikus átalakulást Lukács stratégiai feladatnak tekintette, nem pusztán időlegesen hirdetett taktikának fogta föl. Ezekről a kérdésekről sok tudományos vita folyt már azóta nálunk is, és világszerte egyaránt; ma már nemcsak marxisták, hanem polgári történészek is hajlanak arra az álláspontra, hogy az ún. „hosszú átmenet” csakugyan komolyan végiggondolt és komolyan vett távlatként szerepelt a szovjet és a kelet-európai pártok politikájában és egészen 1947 második feléig érvényben maradt, amíg az élesedő hidegháború ki nem szorította az olasz és francia kommunistákat a polgári kormányból.¹⁰³

1944-ben válogatást készített az Új Hang hasábjain megjelent ideológiai-irodalmi tanulmányaiból *Írástudók felelőssége* címmel, a kis fűzött kötetet a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó adta ki. Az Ady- és Babits-tanulmány mellett a Szép Szóról és az Illyésről szóló elemzés kapott helyet benne. A népfrontideológia és a demokraci elmélet politikai megerősödését már a válogatás természete is elárulta: a népi-urbanus vita mentén haladó négy 1940–41-es vitairat közül csak egyet adott közre, később a népi mozgalommal foglalkozó elemzést is fölvetve az 1945-ös második kiadásba, de helyenként jelentősen átigazította.¹⁰⁴ A két legélesebb polémia nem jelent meg újra, nem kívánta közreadni őket a *Magyar irodalom – magyar kultúra* c. kötetben sem. Az 1944-es könyv – elvei föladása nélkül – tompítani kívánta a kritika életét, nem kirekesztésre és leválasztásra törekedett, hanem a lehetséges együttműködés alapelveinek tisztázását tűzte ki célul. Ezt szolgálta a kötethez írott tanulmány rangú és terjedelmű előszó. Ebben foglalta össze legkiegyensúlyozottabban véleményét a baloldal megosztottságáról, a skizma jellegéről és ideológiai okairól, figyelmeztetve mindkét táborra a megnövekedett történelmi felelősségre.

A magyar irodalom több évszázados társadalmi elkötelezettségére hivatkozott és emlékeztetett arra, hogy a Magyarországhoz hasonló országokban, ahol nincs és nem is volt demokratikus hagyomány, ott „az irodalom megkülönböztetett szerepet kap az eszmék igazi tisztázásában, ott alig van más szócso az igazi demokráta eszmék hirdetésére, mint az irodalom. A nagy magyar irodalom Zrínyitől Adyig, vagy akár József Attiláig jobban, mélyebben, sőt politikusabban veti fel és gyakran oldja meg a

nagy nemzeti kérdéseket, mint – nagyon gyér, nagyon rövid epizódoktól eltekintve – a magyar politikai élet. Ez az örök dicsősége és ereje a magyar irodalomnak.”¹⁰⁵ Evvel a történelmi érveléssel nemcsak megerősítette a Petőfi–Ady kontinuitás közép-ponti jelentőségét, hanem jelentősen ki is bővítette a tradíció-sort és Zrinyitől József Attiláig ívelően rajzolta föl a magyar irodalomnak azt a folytonosságát, melyből erős lehet meríteni a függetlenségért és demokráciáért vívandó harcban. József Attila nevét itt említette először ilyen összefüggésben. Ugyanakkor árnyalatosan kifejtette, hogy az ilyen ideológiailag kijelölt tradíció-vonal nem jelent kizárólagosságot, s Berzsenyi, Vörösmarty, Arany és Móricz ugyancsak megbecsülést érdemel és megbecsülést kell is, hogy kapjon az irodalmi közgondolkodásban és a kidolgozandó új tartalmú irodalomtörténetben egyaránt.¹⁰⁶

Még 1944 januárjában kis cikket írt az Igaz Szóba Adyról. „Amit szeretett és amiért harcolt: a nép demokratikus átalakulása (...) az ma is az egyedüli út a magyar haza megmentésére”¹⁰⁷ – e szavakkal fejezte be rövid elmefuttatását. És itt folytatta, 1945-ben Ady nevével és a demokrácia programjával tért haza. Tudta, küzdelmes idők várnak rá, sok nehéz harcot kell még megharcolni, de reménységgel nézett előre és bizott abban, hogy az, amit – Hegel szavát átalakítva – a történelem „cselvetésének” lehet nevezni, szertefoszlik, és ha nem is könnyebb, de tisztább lesz a jövő.

JEGYZETEK

76. Új Hang 1938. 1. sz. 3.
77. Gergely Sándor: J. A. halálára = UH 1938. 1. sz.; Tamás Aladár: J. A. életműve körül = UH 1938. 11. sz.
78. L. Gy.: Háty Gyula új drámája = UH 1938. 7. sz. 117–119.
79. L. Gy.: Ady, a magyar tragédia nagy énekese = UH 1939. 1. sz. 5–19. U. a.: *Magyar irodalom – magyar kultúra* 158–178. Az UH számát Ady halálának évfordulójára szerkesztették, a megújult Ady-kultusz jegyében. L. tanulmánya előtt, a szám élén két A.-vers állt (*Szerencsés esztendőt kívánok, Új törvényt Werbőczy*) utána három versét közölték (*Nagy lopások bűne, Sípja régi babonának, Utálatos, szerelmes náció*). Majd egyéb szépirodalmi művek között (pl. Hemingway) további két versét helyezték el (*Az halottas ünnep, Beteg századokért lakolva*).
80. Részletesebben: L. Adyról = Kenyeres Zoltán: *A lélek tényűzése* Bp. 1983. 113–124.
81. L. Gy.: *Írástudók felelőssége* = UH 1939. 5. sz. 5–13. Ua.: *Magyar irodalom – magyar kultúra* 179–195.
82. Hermann István: L. Gy. gondolatvilága Bp. 1974. 253.
83. Ezek az írások megtalálhatók az *Estétikai írások* kötetben. Ide tartozik még: L. 1933-ban keletkezett ideológia-történeti munkája: *Wie ist die faschistische Philosophie in Deutschland entstanden?* Hrsg. László Sziklai. Bp. 1982.
84. L. Gy.: *Aktualitás és menekülés előre* = *Estétikai írások* 469.
85. uo. 473.
86. Nemcsak L. írásaiban és nemcsak a kortárs irodalommal kapcsolatban. A hangsúlyváltás érezhető volt Ady megítélésében is. Az UH 1940. 9. száma kezdte el folytatásokban közölni Révai Ady-tanulmányát, mely nyomtatékosabban hangsúlyozta a fenntartásokat és mintegy takaréklángra állította az Ady-kultuszt L. 1939-es tanulmányához képest.
87. L. Gy.: *Harc vagy kapituláció?* = (UH 1940. 2. sz.) *Magyar irodalom – magyar kultúra* 218.
88. L. Gy.: *Prológ vagy epilóg?* = (UH 1941. 2. sz.) *Magyar irodalom – magyar kultúra* 246.
89. Révai József: *Marxizmus és népiesség* Bp. 1946. 7. (Az idézett Előszó dátuma: 1945. december 16.)
90. i. m. 71 és 133.
91. uo. 86–87., 93., 109–111., 117.
92. *Magyar irodalom – magyar kultúra* 240.

93. L. Gy.: *Újra és újra: mi a magyar?* = UH 1940. 7–8. sz. 13.
94. uo. 14.
95. L. Gy.: *Magyar demokrata történetírás és a modern demokráciák története* = UH 1940. 10. sz. 27.
96. uo. 30.
97. uo. 25.
98. L. Gy.: *Babits Mihály vallomásai* = UH 1941. 6. sz. 16–35. Ua.: *Magyar irodalom – magyar kultúra* 247–270.
99. Bóka László: *Az utolsó nagy mű = Babits emlékkönyv*. Szerk.: Illyés Gyula Bp. 1941. 61–67.
100. *Magyar irodalom – magyar kultúra* 263.
101. *Gelebtes Denken* 191.; L. Gy.: *Curriculum vitae*. Szerk.: Ambrus János Bp. 1982. 491.
102. Meg kell még említeni az 1941–42 telén a moszkvai evakuáció alatt Taszkentben írott, de a legutóbbi időkig kiadatlan maradt munkáját: *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* Hrsg. László Sziklai Bp. 1982.
103. Keith Kyle: *A different Eastern Europe?* = *The Listener* 18. Oct. 1984. 28.
104. *A Prológ vagy epilóg?* átigazításának néhány mozzanata: Elmaradtak a szöveget tagoló alcímek, melyek eredetileg szembeszökő szavakkal nyomatékosították a kritikát, pl.: „Németh László és a nyíltság”. A *Magyar irod. – magyar kult.* 240. oldalán az utolsó két bekezdés között hosszabb szöveg kimaradt, a 241. oldal utolsó bekezdésétől a 242. oldal utolsó bekezdéséig új szöveg került be. A Tanulmányban egyszer olvasható Hitler neve, az ebben a betoldásban fordul elő.
105. *Magyar irodalom – magyar kultúra* 272.
106. uo. 284.
107. *Esztétikai írások* 340.

„CSODÁLKOZOM, HOGY ÉLEK”

– Létszemlélet és poétikai változatok Radnóti kései lírájában –

4.

Az eddigiekben felvázolt gondolati-érzelmi átrendeződés, a valóság viszonylatai folytonos változásainak nyomait követő-kitapogató lírai készenlét a nyitja Radnóti kései versei belső állandóságának és folyamatos megújulási készségének. Sőt: innen, ebből érthető poétikai változékonysága és költői műhelyében a kiérintelt, a kor jellemző sajátosságai megragadására alkalmasnak bizonyult műfajok következetes kifejtése is. De ez a lírai készenlét nem a semmiből jött, nem spontán és nem alkalmi lírai reflexek egyszerű sorozata, hanem egy mélyen megélt és tudatosan végiggondolt emberi világkép természetes következménye. Radnóti Miklóst korszerű létszemlélete és az ehhez méltó módon felnövesztett poétai-poétikai tudása érlelte-avatta nagy költővé. Olyanná, aki kora életveszélyes körülményei, a második világháború minden korábbi történelmi konfliktust betetőző, meghaladó borzalmai között is képes volt az emberi méltóságot megőrző-főlemelő lírai beszédre, a máig is érvényes emberi költői üzenetre.

Ne legyünk azonban szemérmesek a fasizmus, a nemzeti-szocializmus néven nevezésében. Még akkor sem, ha Radnóti lírájában és művészi prózájában, esszéiben egyik terminus sem fordul elő. Erénye is ez a tartózkodás, mert szellemi küzdelemnek felülemelkedését mutatja – miként több más vonatkozásban is – a csak verbális ördögüzésen, a szólamos formulákon, és mert történelmi eredetét egyébként pontosan magán hordozó költészetében így válik világosan észlelhetővé az egyetemes, a mindenfajta embertelenséggel perlekedő szándék. Tanulmányunkban azonban – amely részlegesen elméleti kérdéseket is kell hogy érintsen – nem kerülhető el a fasizmus problémáival való szembenézés. Közismert e politikai rendszer Dimitrov adta meghatározása, mely szerint a fasizmus „a finánc-tőke legreakciósabb, legsovinisztább, legagresszívebb csoportjainak nyílt terrorista diktatúrája”. És sokat tudunk dokumentumokból, kézikönyvekből, monográfiákból a fasizmus gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetéről, elveiről és gyakorlatáról. Kevésbé vagy egyáltalában nem ismerjük viszont a fasizmus morális értékrendjét, művészetpolitikáját, a szellemi szabadságot korlátozó vagy manipuláló intézkedéseit, intézményeit és a pusztító ösztönök felcsigázásában mutatkozó eredményes leleményességét. Arra a tömegpszichológiai „elbűvölési” folyamatra gondolunk, amelyet Thomas Mann igyekezett jelképesen rögzíteni a *Mario és a varázsló* című novellájában, s amelynek járványszerű szellemi áramlását József Attila olyan döbbenetes pontossággal fogalmazta meg: „Ős patkány terjeszt kört miköztünk, / a meg nem gondolt gondolat, / belezabál amit kiföztünk, / s emberből emberbe szalad”.

Pedig a fasizmus e szellemi, ideológiai kisugárzása különböző áttételekkel legalább annyira érintette, felbolygatta és a szellemi ellenállás különböző módjaira, változataira készítette, ösztönözte a kor irodalmának, művészetének jelentős alakjait, mint e rendszerek közvetlenül politikai-történelmi cselekményei, a különböző országokkal szemben alkalmazott zsarolásai, erőfitogtató vagy éppen háborús fellépései. Eszmetörténeti és részben irodalomtörténeti kutatásaink elmaradására, hiányaira vall, hogy sok esetben csak túl általános vagy egyszerűen csak deklarativ formában vagyunk képesek egyes irányzatok vagy alkotók esztétikai-eszmei-etikai törekvéseinek jellemző vonásait megragadni. Holott éppen arra volna szükség, hogy a fasizmussal

folytatott szellemi polémiajuknak a lényeges elemeihez jussunk el konkrét formákban is, ami elválaszthatatlan a vele szemben mozgósított új gondolati felismerésektől, a kiküzdött etikai pozícióktól és a felvillantható új távlatoktól. Hiszen mindez már az utókor, a mi esztétikai-gondolati-érzelmi örökségünk is, amit jó lenne hiteles arányaiban nemcsak az eredeti, hanem a mai – részben változott – kontextusában is értelmezni és érvényesíteni.

Van persze egy általános és ezért sok mindent egybeemelő kategóriánk, az *anti-fasiszta* irodalom fogalma. Amely nemcsak azért elégtelen, problematikus megjelölés, mert inkább csak politikai-ideológiai meghatározó – s mint ilyen kisegítő gyűjtőfogalomnak megvan a maga korlátozott funkciója –, hanem azért is, mert csupán azt határozza meg, hogy *mi ellen* érlelődött meg egyéni, lelkiismereti döntésekből és szerveződött meg egymásra visszaható szellemi-társadalmi törekvések konszenzusából. Még csupán eszméletörténeti síkon maradvá is és a faszizmus provokáló, sokakat magatartás-változtatásra készítő hatását sem lebecsülve – a közös nevező a különböző töltésű humanista álláspontok aktivizálódása volt, egyszerűen szólva: a kiküzdött, megszenvedett *aktív humanizmus*. S ezen belül a csak eszmei árnyalás is természetesebb: az evangélium igazi üzenetéhez felemelkedő keresztény humanisták, a polgáriból a burzsoá helyett a citoyen erényeket vállaló baloldali polgári humanisták, a szocialista eszmék sugárzását, távlatait mozgósító szocialista humanisták, sőt a hagyományörzés gondolatát komolyan vevő és középpontba állító konzervatív szellemű alkotók csoportjainak számbavétele és elemzése. További finomítást, differenciálódást eredményeznek, ha a kor irodalmának poétikai-esztétikai törekvései és teljesítményei szerint is képesek volnánk a jelenségeket körülhatárolni, amelynek taglalásába azonban – minthogy erre a szakma egésze sincs fölkészülve – most nem kívánok belebonyolódni.

Elegendő ebben az összefüggésben csak arról szólni, hogy a faszizmus ideológiai és politikai gyakorlata a gyökerében kérdőjelezte meg azt, amit általában emberi identitásnak szoktunk nevezni. Bevallott céljai és végbevitt akciói szerint csak minden hagyományosnak nevezhető vagy éppen új távlatokba forduló szellemi, erkölcsi, bölcséleti kategóriának a szétzilálása révén érhetne volna el a maga diszkriminációs világművelői elképzeléseit. Ennek értelmében csupán a választott „űrnépeknek” biztosítottak volna – persze őket is redukáló, eltorzító, megtizedelő – hatalmat. Ez az „értékrend” és ez a „gyakorlat” támadást jelentett és jelent mindenféle nemzet és társadalmi osztály, a személyiség és az emberiség bármilyen értelmezésű és árnyalatú identitása ellen. Mert mindegyiket a létezésében kezdte ki, próbálta bomlasztani és amennyiben tehetette: fenyegette, eltiporta.

A huszadik századnak – megítélésünk értelmében – eddigi történelmi tapasztalatainkból következtetve két lényeges társadalmi problémája van, amelyeknek kiemelésében, középpontba állításában bizonyos egyetértés tapasztalható a világ különböző progresszív gondolkodói, politikusai, művészei között, legyenek bármiféle eszmerendszer reálisan töprengő képviselői. Az egyik az emberiség folyamatos integrációjának ügye. Amely jelenti egyfelől mindenfajta előítéletből származó – fajták, népek, nézetek, nemek szerinti – különbségtevés, diszkrimináció megszüntetésének, másfelől mindenfajta történelmileg kialakult értékes hagyomány – nemzetek és kultúrák szuverenitása, az éghajlati helyzetekből kialakult szokások, mentalitások érvényessége, a személyiség öntörvényűsége – megőrzésének, továbbfejlesztésének szükségességét. A másik a szociális kérdés, amely mind az egyes társadalmakon belül, mind a fejlett és elmaradott országok viszonylatában kialakította és újratermeli – általában szólva – a szegénység és gazdagság egymásnak feszülését. Mindez azt igényli, hogy folyamatos feloldódás érvényesüljön a szociális elnyomó és felhajtó erő ütközésében, hogy mind az egyes társadalmakban, mind a világon megszűnjenek az alapvető osztálykülönbségek. Nem szükséges e problémák múltjának és jövőjének részletezése és az emberiség egyéb fontos ügyeinek ezzel összefüggésben levő felemlegetése. Az ide tartozó lényeg annyi, hogy a faszizmus frontális támadásba lendült az emberi integráció lehetősége, távlata ellen, a szociális kérdést pedig igyekezett demagógiával, látzat-intézkedésekkel a felszín alá szorítani.

Ezzel kínálta fel, prezentálta a világnak – legalábbis a modern történelemben – az emberiség legnegatívabb távlatát. Eszméiben és eszközeiben pedig egyáltalában nem volt válogatós: messzebből nézve aligha elegendő azt mondani, hogy a fasizmus a nacionalista, a sovinszta indulatokat gerjesztette fel – persze ezeket is –, de hozzá kell tenni, hogy ezeken túl egy még ősbibb, a primitív korszakokba vagy akár az állati létbe is visszavezethető elementáris ösztönt támasztott fel és intézményesített: a xenofóbiát, a válogatás nélküli idegengyűlöletet. S ami legalább ilyen horderejű: érvényesítette és modern eljárásokkal a mindennapok viszonylatai között is meghonosította minden korábbi zsarnok álmát, a politika mindenhatóságának mítosztát az ebből következő összes konzekvenciákkal együtt. A politika feljogosítva érezte magát arra, hogy totálisan áthasson és ellenőrzése alá vonjon mindenfajta életszférát a különböző szellemi tevékenységektől a magánéletig.

Mit tehetett ezzel szemben az író, a költő, a független gondolkodó? Az olyan ember például, mint Thomas Mann, aki egyike volt a veszedelmet leghamarabb felismerőknek és az ellene korán szót emelőkhöz? Többek között ő fejtette ki – felfogva a fasizmus hozta szellemi-ideológiai kihívás lényegét – már egy a spanyol polgárháborúról készült és Svájcban megjelent kiadvány utószavában az alábbiakat:

„Nincs silányabb gúny, mint az, amellyel a »politikai arénába leszálló« költőt illetik. Ebben a gúnyban voltaképpen az érdek szólal meg, amely csendben és titokban szeretne működni, ellenőrzése nélkül a szellemnek, amelyől azt óhajtaná, hogy csücsüljön szépen a »szellemi«, a »kulturális téren«, s ezért cserébe megengedné neki, hogy a politikát méltóságán alulinak tartsa. Hogy a szellem éppen ezáltal az érdek kiszolgálójává, annak hamis méltósággal kifizetett cselédjévé válik; hogy ezzel az előkelő visszahúzódással az elefántcsonttoronyba még ostoba anakronizmust is követ el, nem szabad észrevennie, ma azonban majdnem lehetetlen észre nem vennie.”

„... Azt az embert, aki ma, – mint néha hallhatjuk – kijelenti: »politikával nem törődöm«, nemde nagyon izetlennek találjuk az ilyen kijelentést, az ilyen embert nemcsak önzőnek és életismeret híján levőnek érezzük, hanem ostoba önámítónak, alantának és ostobának is. Azonban nem annyira értelmi, mint inkább erkölcsi tudatlanságot árul el. Rájöttünk, hogy a politikai-társadalmi terület az egyetemes emberinek el nem választható és meg nem tagadható része, a humánus problémának, a humánus feladatnak egyik oldala, amelyet senki sem hanyagolhat el anélkül, hogy éppen emberi vonatkozásban – amelyet a politikai szférával mint lényeges és döntő vonatkozást szeretne szembeállítani – szánalmasan gyarlónak ne bizonyuljék. Ilyen, ez a lényeges, ez a döntő: az ember kérdése ma politikai vonatkozások alakjában jelenik meg életveszélyes végső komolysággal, – s éppen a költőnek, akit a természet és a sors mindenkor az emberiség legveszélyesebb őrhelyére állít, lenne megengedve, hogy megszökjön a döntés elől?”

Nem azért idéztünk éppen Thomas Manntól egy viszonylag nem rövid – két bekezdésnyi – értekezés-részletet, mert a kiinduló helyzete analóg lett volna a Radnótiéval. Ismeretes a két pálya fáziskülönbsége, más-más irányultsága, más-más műnemi törvényszerűségek közötti meghatározottsága és más-más eszmei-esztétikai elkötelezettsége, előzmény-rendszere. Meghökkenő viszont, de mélyebben belegondolva magától értetődően természetes a világtörténelem negatív távlatával szembesülő felfogásuk, magatartásuk rokonsága, párhuzamos irányú gondolati, művészi, akarat- és érzelmi logikája. Amit Thomas Mann teoretikusan is kifejtett, annak analógiája értekező megfogalmazás nélkül is mindenütt ott található Radnóti kései lírájában, utolsó hat-nyolc esztendeje költészetének egyre emelkedő ívű átlényegülésében.

Korai éveinek forradalmi illúzióktól áthatott, nyers lobogású tónusa megszakad, abbamarad, mert egyszerűen időszerűtlenné vált. Költői metamorfózisa folyamatában viszont nem tűnt el a politikum, a társadalmi létbe gyökerezettség motívuma, csak átalakult, szervesen és a művészileg adekvát mértékig fonódott bele a változó helyzetek, hangulatok, témák, poétikai formák szövetébe.

Radnóti létszemléletének különös sajátossága – amely persze korántsem egyedül az övé, legfeljebb sajátosan egyedi megformáltsága a vitathatatlan költői tulajdona – a különböző életszférák mélyebben jelentkező összefüggéseinek együttlátása,

a szubjektív hangoltság és az objektív tények, folyamatok egymásba kapcsolódásának sohasem szünetelő, sohasem kimaradó tudata. A politika mindenhatóságának mítoszával, ennek mindent maga alá gyűrni igyekvő nyomásával szemben megőrzi a különböző életszférák önállóságának és szuverénitásának, nyitottságának természetes – ahogy mondani szoktuk: örök – értékrendjét. A mindennapok, a természethez kötődés, a táj, a szerelem, az igazodásul választott haza és kétkezi világ, a szabadság, az emberhez méltó távlat igazi rangját. Mert – miként maga is megfogalmazta – akit a világ összeomlásának traumája ért, aki fordított léthelyzetbe került, „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, / az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”.

Ontológiai és történelmi helyzet olyanfajta szimbiózisa lelhető meg Radnóti kései költészetében, ami nemcsak a magyar, de a világirodalomban is ritka. Amiről ő beszél, az nem más, mint az ember végső fenyegetettsége, mint a társadalom, a történelem, az emberiség sorsának abszurd kockáztatottsága. Költő módján ezért politizál – a szó legjobb értelmében mindenütt és minden élethelyzetben: a földön és a kozmoszban, a szelíd tájban és a lágerben. Politizál a halál rávetülő árnyékával, a szerelem oldó és erőt adó lendületével, a megtámadott népek iránti szolidaritással és a „sort sor alá tapogató” alkotással. Felkiáltással fogja egybe a letarolt nemzetek közös óhaját: „Népek kiáltják sorsodat, szabadság!” A lírai én horizontja kitágul, személyes helyzetét is sokak sorsának kifejezőjévé alakítja:

Búbánattól ütötten
járkálok most naponta
hazámban száműzötten;

s oly mindegy merre, meddig,
jövök, megyek vagy ülök,
hisz ellenem sereglik
az égi csillag is.

(*Dal*)

Régóta tudjuk, hogy a halállal szemben nincs vita és azt is, hogy halál és halál között mégiscsak van különbség. Radnóti ezt is nyomatékosítja és a modern kor halálnemeinek újfajta, csak ekkor kimondható változataira döbrent rá:

Ó, régi börtönök nyugalma, szép
és régimódi szenvedés, halál,
költőhalál, fennkölt és hősi kép,
tagolt beszéd, mely hallgatót talál, –
mily messzi már. A semmiségbe lép,
ki most mozdulni mer. A kód szítál.
A valóság, mint megrepedt cserép,
nem tart már formát és csak arra vár,
hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.
Mi lesz most azzal, aki míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi *van*, – ítélni így tanít.

(*Ó, régi börtönök*)

Értékrendek ütközéséről, vitájáról elmélkedtünk. Nem függetlenül ama tényről, hogy Radnóti is felismerte ezt a képtelen átrendeződést, ezt az embereket elnyomító erkölcsi értékktasztrófát. Ezzel is politizált, ezzel a tragikusan felnagyított és pontos szellemi leltározással a *Töredék* című költeményében:

Oly korban éltem én e földön,
 mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
 az áruló, a rabló volt a hős, –
 – – – – –
 mikor ki szót emelt, az bujhatott,
 s rághatta szégyenében ökleit, –
 az ország megvadult s egy rémes végzetten
 vigyorgott vértől s mocsoktól részegen.

Nem szűnt meg politizálni a legvégső költeményekben, Bor környékén, a Läger Heidenauban, „Žagubica fölött a hegyekben” sem. A *Levél a hitveshez* nagy lélegzetű rapszódijában egyszerre van jelen a helyzet minden konkrétsága és az önmagát meg nem adó életvágy döbbenetes ereje. „A háborúba ájult Szerbiából” küldi az üzenetet a bombák „ellenére élő”, a „fogoly” vele együtt rezdülő, a verseit is értő-értékelő társ után sóvárogva. E sóvárgás és minden korábbi tapasztalat micsoda erőket mozgósít a világ egészével összefonódott lírai énben:

ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg,
 s a folytonos veszélyben, bajban élő
 vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
 nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
 a 2x2 józansága hull rám.

A szellemi ellenállás szükségességéért emelt szót Thomas Mann és még persze sokan mások. Szellemi ellenálló minden embertelenséggel szemben Radnóti Miklós: aktív humanista és ha olykor utópikusan is, már új, szocialista távlatokat kereső. S bár voltak, akik ezt egyidőben megkérdőjelezték, korábban sem lehetett vitás, de most egyértelműbben, mélyebben tudatosíthatjuk, hogy a fasizmussal szemben a fegyveres és a szellemi küzdők azonos vagy rokon hullámhosszon mozogtak. Felszabadító seregek, partizánok, költők és gondolkozók szövetségei, sőt kiegészítői voltak egymásnak. S ezt az örökséget nem feledheti sem Európa, sem a világ.

5.

Leggyakrabban – mert föltűnőek és egyedien különlegesek – az eklogáit szoktuk emlegetni, meg a töredéknek ható kisverseit, a razglednica-típusú alkotásait és azok elődeit: a lírai aforizmák kisebb-nagyobb csoportjait. Ritkábban szólunk azonban Radnóti elégiáiról és rapszódiairól, dalairól és groteszk fintorairól s a néha kivételes pillanataiban születő himnuszairól és ódáiról. Azért is talán, mert ez utóbbi műfajok hagyománya folytonosabb és az előtte járó és a kortárs poéták által rendszeresen frekvenciáltabb. Így eleinte a velük való találkozásokkor, a futólagos befogadások idején kevésbé felismerhető bennük az egyedi, a Radnótira jellemző változat.

E hagyományos jellegű műfajok közül leginkább az elégiát érdemes egy-két gondolat-fordulásnyira vallatóra fogni. Radnóti Miklós első öt kötetében szembetűnő, hogy milyen gyakori a mélabús, a borongós tónust közvetve vagy közvetlenül ígérő, előrevelítő költői cím, a sokszor pusztán vagy jelzői összetételben használt „elégia”-formula. Amelyeknek számát csak szaporítja a címből ki nem olvasható, de textusuk szerint bőséges elégiák vonulata. Viszont a költő kezdő és készülődő periódusaiban szinte egyetlen olyan vers sem lelhető, amely átlépné e műfaj hagyományos, szokványos vagy az avantgard változatban fricskásan ellenpontozó, s így már ugyancsak örököltté vált kereteit.

Akad azonban mégis egy vers, az 1936-os *Elégia*, amelynek sorai közt csirájában ott található az érett, kései Radnóti műfajt-újító-korszerűsítő, a több ezer éves elégiának új esztétikai rangot, érvényességet formáló leleménye. Pontosabban: e lelemény, e fokozatosan kiküzdött új poétikai szemlélet első mozdulata. A változó távla-

tokat pedző sor mindössze ennyi: „új szégyent ró szívembe az idő”. Ez az időképzet először persze még eléggé tömörszerű, de már alkalmas arra, hogy az *Elégia* borongását emberi-társadalmi értelemben is „fölfedje”, elégikumát tárgyiasítsa. Elegendő a versben néhány finom alluzió és egy-két változást jelző fordulat, hogy az idő-fogalom határozott kontúrokat kapjon, hogy kötődése az emberi cselekvéshez, küzdelmekhez, sőt az erőszakhoz, a háborúhoz evidens legyen. Ezért már nem elvont fájdalom, nem tárgyaltan szomorúság árad e költeményből – mint korábbi verseiben nem egyszer –, hanem valóságos történelmi konfliktusokat kísérő nyugtalanság és szorongás szólal meg benne költőien megemelt ötvözetben.

A későbbiekben ez az időképzet egyre rétegzettebb lesz, emlékekhez és a jelen időhöz egyszerre kapcsolódó, nosztalgiákat és az adott helyzettel kapcsolatos számvetést művészi egységbe foglaló. A *Meredek út* és a *Tajtékos ég* című pályát záró kötetekben legalább két tucatnyi azoknak a verseknek a száma, amelyekre az elégikus tónus a jellemző. Közöttük nem egy remekmű, megismételhetetlenül nagy költemény. Mint a hajdani lobogásokat és kőszálásokat őrző, még a háború kirobbanása előtti lelkiállapotokat és alkotói hangulatokat földidéz-búcsúztató *Páris* című vers, amelyben a francia főváros földalatti állomásai egyszerű fölsorolása is megrendítő költői hatást vált ki az emberből: „Hol vagytok ő, felzengő állomások: / CHATELET-CITÉ-St MICHEL-ODÉON! / s DENFERT-ROCHEREAU – úgy hangzol mint egy átok”. Nosztalgia rezdül e felsorolásban, sóvárgás, hogy újra lássa, hallja e metro-állomások neveit, amelyekre meglepő, ellentétező erővel csap rá a nem várt „átok” szó. De éppen ebben a feszültségben rejlik itt is és másutt is a vers elégikumának letaroló ereje. Az idő visszafordíthatatlanságáról vall a költő: egy periódus végétől, amelyet szét-szakított, a visszahozhatatlan múltba taszított a kitört háború atmoszférája. S az elégiák csúcán ott világít óriási fényű asszociációival az *A la recherche*... „A hintázó idő? a játékos idő?” – próbált kifejező címet keresni naplójegyzeteiben Radnóti az ugyancsak az időrelációkkal korszakváltást megragadni igyekvő *Ikek hava* című állomásos prózájának. A gyerekkorát körülfolyló első és a férfikorát szorongató második világháború képzetei fonódnak e lírai prózában egybe furcsa mementóval: „A történelemben ácsorogtunk – írta Radnóti –, vastagbetűs újsághírek közt játszottunk”. S a Proustra emlékeztető címben kimondatlanul is ott van, a szövegben folyton érzékelhető a történelemnek és a vastagbetűs újságcímeknek ez a hol megrettentő, hol mégis kapaszkodót adó jelenléte. De már nem ácsorgásról, nem játékról van szó, hanem műveket alkotó közösségről és az azokat szétziláló behívók röpdöséséről, harcokról, fogságról, szapora halálról. Grammatikailag és logikailag négy időszint egymásra torlódásáról: egy távolabbi és közelebbi múltból, a vershelyzet állapotát jelző jelenről és egy „majd” szócska révén jelzett jövőről. Ezek az esték és éjek úgy torlódnak egymásra és válnak szét egymástól, hogy olvasójuk, hallgatójuk tudatában önkéntelenül megképződik a „próbáló idő” fogalma, metaforája. Soha nem feledve a személyes és általános értelmű, az utolsó strófában elhangzó sor katartikus zengését: „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”. Nemcsak létszemléletének egyik sarkalatos pontja nyilvánul meg e szavakban, hanem beláthatóvá válik Radnóti műfaji újításának folyamata is: az „idő elégiáit” teremtetten meg.

Eklogáinak filológiai eredetét és fokozatosan kibontakozó vonulatát számos összefüggésben feltárta, megnevezte, elemezte a szakirodalom. Kevesebb szó esett azonban e költemények poétikai jellegéről. Radnóti valóban felfrissítette, de egyben modernizálta is az ekloga-formát, amelyből kora lírai poémáinak sajátos folytatását, egyéni változatát teremtetten meg. Már a pásztor veszélyeztetett helyen, a Pireneusokban bolyong és Radnóti képzelete nyomán párbeszédre kényszerül a bombázó repülő pilótája, új helyszínek jelennek meg, mint a költőknek fontos kávéház és a minden odazártat meggyalázó láger, frontra hurcolt barát sorsán tépődik a poéta és látéletet állít ki a kor szellemi-erkölcsi torzulásairól. S ha már minden lehetséges, akkor a lágerben Próféta látogatja a Költőt, hogy szót cseréljenek a világ többzezeves múltjáról és újra dühre ingerlő jelenéről. Hogy megfogalmazódjék „a harag teli zsákjának” feltámasztó indulata: „látni szeretném újra a bűnös / várak elestét s mint tanú szólni a kései kornak”. Az eklogákban Radnóti klasszikus metrum-

ban és nyugalommal, idillikus hangulatokat és nosztalgiákat idézve fel beszél a képtelen megpróbáltatásokról, kora abszurd helyzeteiről. Pontosan fogalmazott Pilinszky János: „eklogákban közölte azt, amit még egy Beckett is csak fejlődész stílusban merészelt”. A magyar költészetben – mert a világ egészének állapotáról és egy általánosabban jelentkező közérzet megfogalmazásáról van szó – Radnóti eklogái a lírai poémáknak azt a vonulatát folytatják, amelyet e korban József Attila kezdett el a *Külvárosi éjjel* és a *Téli éjszakával*, és amelynek továbbvitelét olyan költemények jelzik, mint Pilinszky János *Apokrifje* vagy Nagy László *Havon delelő szivárványa* és *Menyegzője*.

Ugyancsak nem szükséges részletesen jellemezni a razglednica-típusú versek már korábban megkezdett és összefüggéseiben meg részleteiben eléggé gazdagon elemzett, értelmezett poétikai áramlatát. De talán nem árt nyomatékositani azt, hogy e poétikai formával kora gyakori fragmentumszerű, eleve töredék jellegű költői kifejezésformáival is összefüggésben áll. E versek jellegéből következik, hogy egyfelől lényegi funkciójuk az a törekvés, hogy írásjeleket, nyomokat hagyjanak a kor, a történelem margóján. S ezek akkor igazán jók, hatásosak, ha minél egyszerűbb, hétköznapiabb módon, apró jelenségekhez, tájelemekhez, tárgyakhoz kötődve jelenítik meg azt, ami nem hétköznapi, ami borzalmas, ami pokoljárás, ami halál. Radnóti erre az eljárásra nemcsak reális fedezettel, hanem olykor fiktív, képzeleti eljárással is készen állt. Elegendő egy 1941. április 12-i bejegyzését idéznünk naplójából, amely Jugoszlávia lerohanásának összefüggésében készült. Tudomásunk szerint a konkrét alap itt hiányzott, de a költői képzelte a maga tárgyiasító módján pontosan képes volt felidézni azt, ami esetleg történhetett: „A szerb költő – írta – tegnap este még a könyvei között ült egy belgrádi lakásban és Rilke egyik versét próbálgatta visszaadni az anyanyelvén. Délután egy költőtársa járt nála, arról beszélgettek, hogy mindennek vége... s a végén irodalomról beszéltek. Azt, hogy »vége« nem hitték, nem búcsúztak különösebben ünnepélyesen, »vizontlátásra« mondták egymásnak, meleg mosollyal, minden nyomaték nélkül, ahogy szokták. Aztán a látogató zseblámpájával kezében hazatétovázott a koromsötét városon át, a költő »ellenőrizte« az elsötétítést, hogy a rajzszögek nem hulltak-e ki az előző este óta, a sötét papíros rendben simul-e az ablakok üvegeihez. És meggyújtotta asztalán a kis dolgozólámpát. S ma már nincs szobája, s hol a költő?”

Aki elképzelés nyomán is ilyen kvázi-pontos tudott lenni, az hogy ne lett volna lírai hitellel telített, amikor megélt, megszenvedett állapotokat kellett a papírszeletre, a bori noteszbe híradást lejegyezni. Amikor az is fontos volt, hogy „földröttünk fű a förtelmes halál”, s az is, hogy „sárral kevert vér száradt fülemen”. S emberi-költői érték a „türelem”. Amelyről az annyira szeretett költőbáty néhány évvel korábban olyan pontosan és egyetemesen szólt: „bolyog bennem a lélek, a lét türelme”. Még ha „halált virágzik”, akkor is.

A világ és benne a költő helyzetének lényeges megváltozását felismerve, Radnóti Miklós nemcsak a létszemléletét alakította át, teremtette újjá, hanem poétikai újtó is lett.

6.

Miért tette mindezt? – merül fel mindnyájunkban folyton a kérdés. Mert etikai tartása volt, adjuk könnyen és automatikusan a választ. De hát végül is az etikum vagy a morál éppen olyan tág birodalmak, mint maga az ember vagy az élet. Az etika melvik szférája volt Radnóti eligazító csillaga? Az igaz, az igazság szférája – felelhetjük e pontosító kérdésre. Úgy ahogy maga is állította: „az igazra tanú” akart lenni, amit költő másként nehezen végezhetett volna el, mint hogy maga is pokolra szállt. Vállalni és választani kellett, mert nélkülül kijelölt csillagzata, az *igaz* értelmében nem készülhetett és teljesíthetett volna ki az életmű. Ehhez az életműhöz pedig olyan tiszta ember kellett, aki az embertelenség gyűrűjében is otthonos maradt a tájban, a hazában, a szerelemben. Aki az emberi tisztesség és méltóság tárgyában alku-t sohasem ismert. Még a halálban sem.

ÚJHOLDON...

Emlékezés és tanulmány

3.

Hogy éppen én feledkezhettem meg és el erről, nem is olyan sokára? Persze, nemcsak én, sokak – köztük sokan a legnagyobbak közül – itthon és szerte Európában. Nélkülük magamról sem beszélhetek. De azért igyekszem csak magamról beszélni.

Meg persze, a magyar költészetéről. Amelynek mélytalaján, és csakis ott gyökereshettek meg a bennem érlelődő homályos sejtelmek. Hiszen eredni is belőle eredtek. Parlagaiból nem kevésbé, mint gazdag sarjadásából. Teljesítményeiből éppúgy, mint hiányaiból. Az Újhold indulásának elméleti kísérletei, az első két szám említett, egymásnak-is-ellentmondó-egymást-így-is-kiegészítő vezércikkei éppen ezeknek a közzelmúlt hagyományoknak újraelismeréséről tanúskodnak, a háborúra készülődés és a háború közben elveszett etalonok újra mértékül választásáról, de beletekintve azokba a kínos hiányokba is, amelyek a háborús torkolattűzek és bombabecsapódások fényénél egyszeriben elénkbe tűntek. A magyar irodalomban merőben új helyzetet mértünk fel: a hiányok sürgető betöltésének szüksége töltötte be ennek a jelentkező költőnemzedéknek egész lírai valóját.

Ebben talán én voltam a legnyugtalanabb kereső; s talán a legóvatlanabb is. Bár hasonló nyugtalanságot éltek át mind a többiek. Megint csak az Újhold első számában olvashattam, és olvasom most újra (ez az első szám mintha csak valószínű kódja lett volna a jelentkező legfőbb közös témáinak) Rába György versét. Az *Őszi éjszaka* szokvány-lírai cím alatt ezt:

annyit szomjaztam, annyi kútból innék
s tiltón dobog rá rossz szívem,
idegesen, mint kocsmában a vendég,
ki tudja, nem maradhat percre sem.

Magamra hagyva, szűk palackba zártan,
hánykolódtam, a tömény éjszakában,
töredeztam, fakultam és repedtem,
moszattal és algával keveredtem,
a hullámok zajától süketen, de
végre tisztán elmondhatom...

Csupa kulcs-szó és kulcs-kép. Valóban: a „nemzedék” mintha – más-más hangszínekben és fekvésekben – ugyanarról a kótáról énekelt volna. Igen, mintha „idegesen” a hosszú szomjazás után minden kútra inni jártunk volna, egyik lírai kocsmáról a másikra tántorogtunk, sehol se lelve maradást, hogy „szűk palackba” zártunkból kiszabadulva, „végre” és „tisztán” és „elmondhassuk”... Mit? Annyi volt az el nem mondott, az el nem mondhatott, a magyar költészetben bennrekedt, a belőlünk kikívánczó...

De közben már hatni kezdett közöttünk a modern költészetnek egy ezzel frontálisan szembeáramló másik hulláma, amit az „elmondás” lehetetlenségének érzése kavart föl. A költészet lázadása a költészet ellen, a hallgatás kísértése, félszázad késséssel ugyancsak a mi nemzedékünk által csapott ki először a mi partjainkra. Még-hozzá hullámverésének most már egy újabb világirodalmi fázisában: a „század bot-

rányá"-tól is felkorbálcoltan. Thomas Mann Leverkühnje és Adorno szerencsére elhamarkodott, az első pillanatban mégis mélységes hitelűnek érzett végkövetkeztetése szerint már a művészet egészére, minden humanisztikus alkotásra érvényesen. Egy általunk akkor híre-se-hallott lengyel nemzedéktársunk (azóta jó barátom), Tadeusz Rózewicz lázadása „az ellen, hogy a költészet túlélje a világvégét, mintha semmi se történt volna”, egy egész európai nemzedék indulatával találkozott.

1942-ben megjelent *Adonis siratása* című kötetem is ezzel a költészet (vagyis: önmaga) elleni lázadással indult. A pszeudo-klasszikus „*Invokáció*”, a hagyományos, sőt kihívóan archaikus ódai versidom és hangvétel koturnusán lépkedve, nem azért fohászkodik a „*Múzsához*”, hogy a dalolásra, hanem éppen azért, hogy a daltalan-ságra adjon erőt:

örökre csak
téged daloljanak, teremtés
daltalan éneke, hallgatóság.

Pilinszky és Nemes Nagy első megjelent versei, túllépve e kissé még retorikusan kifejezett anti-retorikán, már közvetlen hallgatás-közelben szólalnak meg. A mindent-elmondás „végre” megnyíló külső lehetőségeiknek és belső indításainak heves interferenciája a hallgatás kísértésével, egyedülálló feszültséget teremtett.

Ez a nálunk nagyon is új lírai feszültség, egyelőre, első jelentkezésekor, és lát-szatra, még a magyar „nyugatos” lírának az előttünk jártak által kikovácsolt fegy-verzetében jelent meg. Csak éppen: mintha szét is akarná vetni azt. Az ismert jambusoknak, a kialakult kötöttségeknek, a versmondat és a nyelvi mondat hagyomá-nyos idomulásának ércesebb és fenyegetőbb zengést adott. A vers hangzó testén úgy feszültek a sorok, mintha egy hegedűn a kulcsok végső csikorgásával szinte a megszólaltathatatlan-ságig felhangolnák a húrokat. Ennek a meghallásához jó fül kel-lett. A régi alakban megjelenő újdonság csak bizonyos érzékenység segítségével volt észlelhető. A tendenciózus – és egészen másra „érzékeny” – kritikai visszhang mel-lett, ez is eredményez(het)te a félrehallást: az epigonizmus látszatát.

Mindez megint csupán futólag érinthető itt, szaggatottan, mintegy „pizzicato”. S nem is önmagáért, inkább egy másik jelenség megint csak futó megpendítésének okából. Ez pedig az, hogy a magyar irodalom sokszorosan megtört fejlődésvonalába ágyazódva, a mi nemzedékünk a modernség egyfajta fordított útját járta be. Indulá-sakor egy (illetve: több) fajta klasszicizmusba kellett rejtenie újításait, amelyek csak – megint: különféle – kerülőutak után, a pályák delelőjén csaphattak át a már eleve magukban hordott költői tartalmak (formák) nyílt kibontakoztatásáig, hogy megújít-sák a magyar költészetet. Megelőzve a 70-es, 80-as években a több generációval utá-nukjövők immár szabadon minden irányba kiterjedő posztmodern törekvéseit.

Visszakanyarodva a kiinduláshoz (Rába idézett soraihoz): a „végre tisztán el-mondhatom” szabad jelzése, és a „tiltón dobog rá rossz szívem” megtorpanó szema-forja közötti tétovázás, a sűrű és erőszakos politikai váltások ösztönző és visszariasztó hatásaitól is felerősödve: a nemsokára bekövetkező kataklizmák során épp ez kény-szerített közülünk egyeseket (mint éppen Rábát is) a hallgatásba, másokat (mint en-gem) arra, hogy, egy ideig bizonyára magam számára is észrevehetetlenül, hamis han-gokat fogjak. Ahogy Rilke írja az *Ötödik Duinói Elégia*-ban: „... ahol a tiszta Túl-kevés észrevehetetlenül átalakul, s ama üres Tűlsokba csap át.”

Már alkatilag sem tartoztam azok közé a szerencsések közé, akik egyszer meg-találják a bennük szólaló hangot megszólaltató egyetlen hangszert, s ahhoz mindvégig hívek tudnak maradni, pontosabban: akikhez ez a hangszer mindvégig hű marad. Azokhoz tartozom, akiket önmaguk keresése többször is a másokhoz (és saját maguk-hoz) való hűtlenség gyanújába kever.

Bizonyára nem „politikai” sugallatok, még kevésbé politikai „meggondolások” vezettek még a háborús években azokra a lázas keresgélésekre, melyekben egyszerre vagy gyors egymásutánban adtam át magam a skót népköltészet „balladai homályának” és a Valéry-i tiszta költészet egészen más természetű homályának. Vagy éppoly gyors egymásutánban választottam bálványul, apám varázslatában először Byront és Baudelaire-t, ezeket az „átkozottakat”, majd sorra az előttem jártakat, Füst Milánt és Kosztolányit, Babitsot és Szabó Lőrincet. Amit kerestem, rajtuk keresztül, de rajtuk túl kerestem. Egy Babbitson túl menő klasszicizmust; Kosztolányin túl menő virtuozitást; Szabó Lőrincen túl menő „önélveboncolást”; Kassákon túl menő „formabontást”, Füst Milánon túl menő formakultuszt.

A magyar költészet „hiányairól” beszéltem, mint ihletőről. Most, már régóta, úgy vélem, ez a hiány elsősorban a végleteken mutatkozott, a végig nem vitt és végig nem vihetett kezdeményekben. Komlós Aladár, aki a század eleji költészet egyik legjobb kritikusa volt, az arról írt *egyetlen* (!) átfogó törekvésű könyv, az *Új magyar líra* (1928) írója, még egy emberöltővel később is azt írja ennek az új magyar költészetnek a javára, hogy „a végletesen absztrakt és ezoterikus Mallarmé és Valéry, valamint a téboly látomását kereső Rimbaud idegenek maradtak számunkra. (...) Költőink nem bocsátkoztak vakmerő lelki kalandokba. (...) Az első világháború után pedig költészetünk visszatér az egyszerű világossághoz, a sejtelmességtől a világos és szabatos beszédhez. A valóság visszakövetelte jogait.”

Mi, épp ellenkezőleg, ezeket az elmaradt „vakmerő lelki kísérleteket” hiányoltuk, és éreztük – ha talán más-másféle módokon és irányokban is – kényszerítő erejűnek. A „valóság” – ha már ilyen homályosan antropomorfizált alakban idézzük meg – „végre” éppen ezeket látszott „kikövetelni” magának a költészettől. Hiszen ez a „valóság” olyan „vakmerő lelki kísérleteket” végzett, amikhez foghatót talán még a modernség nagy úttörői sem végeztek a valóságon.

A politikai erőszak nemcsak politikai tilalomfákat állít az irodalom elé. A két háború közti Magyarországon nemcsak egy kommunista költő nem vallhatta nyíltan versében, hogy kommunista, nemcsak az ateista nem, hogy ateista, a legkevésbé ideológiai jellegű kísérleteinek eredményeit sem használhatta szabadon, pusztán műzsai sugallatainak erejének vagy rendhagyó végleteit sem közelíthette meg. A tételes törvény és a „szabad” kritika, a hatóság és az általa elmaradottságban tartott társadalmi közeg egy és ugyanazt a karámot vont a köré.

Párizsban szélvészként csapott meg az általam addig alig ismert (holott ekkor már voltaképpen csak utóregzéseit élő) szürrealizmus hatása. Nem annyira maga a szürrealista költészet, mint inkább poétikája és pszichológiája, vagy együtt a kettő: a szociológiája. A végigjárás nagy lehetősége. S az a felismerés, hogy az első háborút követő évtizedek francia költészetében egyszerre bontakozott ki a két szélsőség: a Valéry által képviselt végletes klasszicizmus, meg Breton és társai éppoly végletes szürrealizmusa. S a kettő, éppen mert mindkettő végigjárta a maga útját, össze is ért, egymásbacsapott. Ezt mutatta már az is, hogy az első szürrealista folyóirat, a *Littérature* első oldalain közölte Valéryt, még inkább az, hogy a szürrealizmusból kinőtt *résistance*-költészet váratlanul egy rendkívül heves poétikai-kémiai reakcióval olvasztotta egy vegyületté a Valéry-i klasszika hermetizmusát és a szürrealizmusnak az életbe való minél közvetlenebb beavatkozást célzó poétikáját. Aragon, Éluard és mások, a politika legpregnansabb formájába, a fasizmus elleni illegális harc mindennapjaiba a „tiszta költészet” kifinomult fegyvertárával „avatkoztak be”.

1947-beni ifjú kommunista költőként Párizsban írt néhány versemből csapott ki ugyanez a várakozás. Ezek a versek már nem az Újholdban jelentek meg, hanem a Lukács György, Darvas József és Ortutay Gyula nevével jelzett Forumban. E versek közül a számomra akkor legfontosabb, az *Ahhoz aki jönni fog* címűben, úgy idéztem meg ezt a fantomot, mint „aki most már *mindent* mer ami van”. Hiszen épp ez hiányzott – nem személyes bátorságként, hanem társadalmi lehetőségként –

az új magyar költészetből, ahogy fentebb vázolni próbáltam. Mai távlatból nézve tragikomikus, hogy épp az ezzel a várakozással megnyitott úton jutottam (jutottunk el többen) egy olyasfajta költészethez, amely minden eddignél kevesebbet mert és tudott megragadni abból, „ami van”.

4.

Sosem lehetek eléggé hálás Vas Istvánnak, aki – nem elnézően kinált kibúvóként, hanem belső költői empátiából eredő magyarázatként – egyedül ismerte fel esetemben az én esetem sajátos vonásait, egy 1968-ban írt cikkében. Most, e kivételes alkalommal, nem tagadhatom meg magamtól idézésének jogát. „Somlyónál – írja Vas – éppen a háborús évekre esett annak a klasszikus-bukolikus hatásnak az időszaka, mely valamivel korábban a mi nemzedékünkön is átvonult. Ez idő tájt írja kezdő korának nagyratörő művét, az *Adonis siratását*, a fajgyalázási törvény következtében öngyilkos barátja emlékére. Nagy ívű költemény, a legnehezebb görög ritmusokban – huszéves ifjú részéről méltó folytatása Milton és Shelley hasonló tárgyú verseinek. Gondolatmenetüknek mindenesetre egyenes folytatása – még csak egy célzás se árulja el, hogy ez a halál összefüggésbe hozható a háborúval, a hitlerizmussal, hogy van benne figyelemre méltó a szépség és ifjúság korai pusztulásán túl is... Pedig hát a fiatal Somlyó sem nézte páholyból a háború és a hitlerizmus őrjöngését, sőt, olyan bizarrul és gazdagon hátborzongató kalandokban részesítette sorsa, amilyeneket kevésbé emelkedett szellemű lírikus hosszú évekig tudott volna költőien kihasználni.” (Ezt és a következő idézetet l. Vas István: *Egy naiv költő*. In: Tengerek nélkül. Szépirodalmi 1978. 163–168 l.)

Természetesen, nem az elnéző iróniával nekem tulajdonított „emelkedettebb szellem” vezetett ebben. A magyar irodalom vészes átpolitizáltságából szerettem volna kiszakítani a magam költészetét, úgy éreztem, éppen az *Adonis siratásában akkor, így, a közvetlenül politikai téma érintetlenül hagyásával válik a politikai téma is igazi költői hatóerővé, és éppen ezen keresztül válhat politikai tetté is. Mint ahogy később, éppen ennek a felfogásomnak átértékelése, egy holtpontra való átfordítása lendített a közvetlenül, túlon túl is közvetlenül politizáló vers tölem oly távoli idolja előtti áldozáshoz.*

(Egyébként: még később megint ugyanez gátolt, „hosszú évekig”, abban, hogy a háború alatti „bizarrul és gazdagon hátborzongató kalandjaimat” „költőien kihasználjam”. Míg végül, „regényíróilag” legutóbb mégiscsak ki kellett „használnom”: a *Rámpát* mégiscsak meg kellett írnom, nem kis részben épp Vas István ismételt, többszöri baráti nógatására.)

Sosem lehetek eléggé hálás Vas Istvánnak, ismétlem meg, mielőtt cikkének egy további bekezdését idézném. Nem azokért az elismerő szavakért, amelyek indokoltak? vagy csak méltányosak-e?, döntsék el mások. Hanem azért, hogy *nem* annak a rövid (kb. 1949 és 1953 közötti) szerencsétlen kitérőnek a megvilágításában látja és láttatja egész költői tevékenységemet, mint akkor (s olykor még ma is) egyesek; hanem éppen fordítva, e munkásság az előtti és az utáni, sokkal hosszabb és meghatározóbb időszakainak eredményeiből igyekszik vizsgálni azt a viszonylag rövid korszakot. S hogy ebből a kiindulásból úgy látja azt, ahogy látja: „De a megrögzött idealizmus – folytatja előbb idézett cikkét – nem óv meg a csalódásoktól – sem az újabb áltatásoktól. Mi sem természetesebb, mint hogy a klasszikus ábrándok lehetetlenülése után lelkesedése újjáéledt az új korszak reményeitől és álreményeitől. A most megszólaló kórusban aligha énekelt naivabb hang az övénel, s talán éppen ezért, az ő akkori verseinek egy része őrzi a leghitelesebb dokumentumértékkel azt a feltevést, amiért lehetett lelkesedni.” Vas, az oly sokáig hallgatásra kényszerült költő, talán túlságosan is megértő, lehet. Amivel azonban hozzásegített ahhoz, hogy magam kevésbé legyek megértő akkori magamhoz. Mindenesetre: segített jobban megérteni magamat – s mi többet adhat költőnek a kritikusa?

Még egy kihagyhatatlan komponens, amelyet ugyan már e cikk elején említettem: a túlélés; a kivételes, kivételezett, érdemtelennek és talán elfogadhatatlannak is érzett túlélés élménye. S azé, hogy ezt minden személyes küzdelem nélkül értem el, „nem öltem” érte, ahogy egy sokkal későbbi versemben írom, míg mások, ugyanolyan ártatlanok, mint én, „ölni kényszerültek” értertem is. „Tiszta kézzel”, de zavart lélekkel és tisztázatlan világnézettel kerültem ki a háborúból és üldöztetésből. A „tétlenségből”, mindenestre, a „valamit tenni” kategorikus imperativusával. Ezt éreztem megnyilvánulni az újjáéledő szellemi Európa legjobbjai között is; éppen azoknak a részéről, akik Párizsban barátságukba fogadtak, akiknek távolról csodált búvköréből egyszerre csak mindennapos valóságos körébe csöppentem. S ez a kör egyszeriben egy hatalmas világmozgalom körévé szélesült. Wrocławban 1948 nyarán megalakult az értelmiségi békemozgalom, egy évre rá Párizsban a Pleyel teremben már a Béke Hívei világkongresszusa ült össze. Létrehívó és vezető egyéniségei között voltak azok is, akikkel már előbb személyes kapcsolatba kerültem, Aragon és Éluard, sőt Joliot-Curie, később, de velem még barátságosabb közelségben, Pablo Neruda; és a rám, régóta csodált (bár éppen akkor megtagadott) műveivel és az újabban megismertekkel egyaránt felkavaró hatást tett Lukács György, aki iránti hódolatomat éles nyílt vitában róttam le még otthon, 1946 nyarán. *Rue Casimir Delavigne* című prózaversemből int vissza rám egy sokszor ismételtelt megtett séta útiránya és célja:

... Ha a kertbe akarsz menni, fölfele indulsz.
S akkor is, ha Lusseyron vár, akinek kézzel
tapintható a valóság, mert szemét Bergen-Belsenben hagyta, hogy *azóta* már semmit se
lásson, s most a kezével olvas érdes táblákról,
mint az egyiptomiak, és tántorgó ujjaitól láthatóan
remeg el lelkesült ajkáig a vers...

Mert ez a mozgalom nemcsak a nagypolitika és nagyművészet alakjaival való ritka ünnepi együttléteken ragadott magával, hanem a diákmindennapok sorában és sodrában is; talán még hevesebben. A háború utáni Franciaország nagyvonalúan megnyitotta kapuit a világ minden részéből seregülő felszabadult tanulni vágyó (vagy kalandkereső – vagy helyét kereső) ifjúság előtt. Aki a nap bármelyik szakaszában – késő estig – belépett a Sorbonne mindennapossá váltan is ünnepi folyósóira, a börszínek és gondolatok szivárványában merült el, s maga is egyszerre egy színnek érezhette magát ebben a sokszínűségben. Azt érezhette, hogy immár ő is ebből a *világból* való, és *valami* ebben a világban. Külön kis felszabadulás volt számomra, hogy a hazából való kivetettség éveit után itt, idegenben, éppen ebben a *világgá* honosodott idegenben nemcsak személyiséggemmel, hanem személyiségem elidegeníthetetlen részével, nemzetiségemmel is részt vehettem, magától értetődően *magyarként* voltam része ennek a soknemzetiségű világnak. A sokfajta kis közösség, kör, csoportosulás, aminek mindenki különösebb elkötelezettség és azonosulás nélkül, egy-egy fordulóra, szinte tánclepesben és naponta változó formák közt átmenetileg tagja lehetett, az eszmék és érzületek bármilyen kusza szövevényét fonogatta is, a háború és a fasizmus elleni elemi – szinte természeti – tiltakozás szála volt mindenütt az uralkodó.

Lusseyron, akihez oly sokszor baktattam – más magyar diákokkal, barátaimmal, leginkább Köpeczi Bélával együtt – a Luxembourg felől a hosszú Avenue d'Orléans-on az Alésia felé, mindennek szinte jelképe volt. A fiatal hívő katolikus költőt az ellenállás tagjaként fogták el a németek, és Bergen Belsenben megvakították. A vak fiú annál jobban és messzebbre akart látni. Maga köré gyűjtötte a világ minden részéről jött, a világ minden elképzelhető neveltségében, hitében és kultúrájában felnőtt fiatalokat. Világgraszoló tervei voltak a minden irányú, egyetemes (*katholikosz?*) tolerancia jegyében. Lusseyron világtalanul ült annak a világnak a közepén, amit fiatalokkal zsúfolt kis szobájában épített maga köré; és világított.

Miközben tőlünk nem is messzire, Párizs egy másik sarkában, a Marshall-tervet

előkészítő külügyminiszeri tanácskozás folyt, a „kivégzettek pártjának” minisztereit – az idegen megszállás végetérte után két évvel – megint csak *idegen parancsra*, alkotmányellenesen, a hidegháború jeges szelével mintegy kisöpörték a francia kormányból.

Mindezzel, mindenekeelőtt a kezdődő hidegháború elleni küzdelem imperativuszával érkeztem haza 1948 már itthon is hidegháborús szeleket kavargató őszén. S ez az imperativusz egyelőre minden más meggondolást kiiktatott belőlem. A hidegháború ellen – minden mélyen gyökerező ellentétes érzületeim elfojtásával – ugyan-csak a hidegháború eszközeivel kezdtem küzdeni. Az általános torzulásban nem érzékelve – vagy szükségszerűnek és szükségesnek érezve „átmenetileg” – a magam torzulását.

Hogy ennek *közben mennyire* voltam tudatában? Nehéz felelni rá. Minden valószínűség szerint *kevésbé*, mint ahogy kívülről, kívált a kívültrekesztettek szemszögéből nézve, hihetőnek látszott; de, éppoly valószínűséggel, *inkább*, mint ahogy általában be szokás vallani. Annak a néhány évnek egyre rituálisabbá váló „tatárfutásában” (hogy Örkény remek jelképét kölcsönözzem), annak a számára, aki egyszer belesodródott, szinte lehetetlen volt megállni és visszavonni magát. És, ahogy Vas is látja, sokáig (vagyis e néhány évig), mindennek ellenére, láttam magam előtt valamit, egy feltevést, amiért „*lehetett*” (volna) lelkesedni, vagy inkább, amit nem kellett, végső soron, máig sem *kell* egészen megtagadni.

Szétválaszthatatlanul összefonódott ebben meggyőződés és félelem, a tudatosan vállalt öncsonkítás – éppen a sóvárgott önkítágitás jegyében. S mi minden még. Minden túl nagy lendület veszedelme, a *vis inertiae* is, amely minden felismeréssel és sejtéssel szemben tovább lendíti a szellemet, a már tévesnek bizonyult pályán is. Voltak, akik aztán a nagy felismerés pillanatát önmarcangolóan plasztikus fordulattal tudták látványossá és hathatossá tenni. Belőlem hiányzott ehhez a kellő politikai indulat.

De hát itt sokkal körülhatároltabb kérdésről van szó. Az Újholdról. Most már, amilyen röviden csak lehet.

A költészetemben kialakult későbbi fordulat mutatta még később (sokaknak talán máig is), úgy, hogy én hagytam el – méghozzá szorultságában – az Újholdat. Erre, a helyzet ilyen szemléletére mutat még Nemes Nagy Ágnes e cikk elején idézett mondata is. Holott a tények ezzel ellenkező feltevést sugallnak. S ha politika, vagy netán politikai taktika játszott benne közre, az nem az én részemről történt. Csak a közvetlenül dokumentálható tényekre szorítkozom. Már említettem, hogy *utólagos beleegyezéssel* választottak 1946 decemberében az Újhold szerkesztői közé; azt is jeleztem, hogy hasonlóképpen távollétemben és ugyancsak *előzetes értesítem nélkül* maradtam is ki a szerkesztők sorából, 1947 októberében, minden megelőző nézeteltérés, összekülönbözés vagy személyi konfliktus nélkül. Sőt, az én számomra, a legteljesebb váratlansággal. Mint azt Lengyel Balázs két, egymástól alig két hónap különbséggel hozzám intézett, egyformán baráti levele mutatja.

„Az Újholdról – írja Balázs Budapestről 1947. V. 12-i keltezésű levelében – még csak annyit, hogy most szedik ezt a számot, s a terv szerint őszől fogva 2 hónaponként akarja megjelentetni a kiadó. *Míg oda leszek, azt szeretném, és arra foglak kérni, hogy te csináljad.*” (Az általam kiemelt mondathoz magyarázatul: Lengyel Balázs a levél elején arról tudósít, hogy őszre külföldi útra készül; s ekkor még úgy volt, hogy én viszont, egyéves ösztöndíjam lejártával, az év végén hazatérek.)

Ugyanez év VII. 26-i dátummal azonban a következő sorokat vettem: „Nem tudom, megírtam-e már, hogy az Újhold átalakul. (X és Y) kisebb lázadást szítottak, melynek végül is az lett az eredménye, hogy a tervük szerinti megszüntetés helyett körülbelül úgy alakítjuk a lap irányát, ahogy én akartam (főleg az új értelmiség, népi kollégiumok stb. felé irányulna, mondjuk a Valóság irodalmi pandanjaként), s munkaközösséget alakítottunk a szerkesztési munkák elvégzésére. Így verseid fölött

ez a munkaközösség fog dönteni (ne horkanj fel ezen) s így nem tudom megmondani, hogy mindet lehozzuk-e vagy melyiket közöljük."

(Mellesleg, ezek a verseim lettek aztán az elsők, amelyek a Forumban jelentek meg; s még egyáltalán nem a „szocialista realizmus” vagy a „stilus demokratizmusa” későbbi „sematikus” jegyeit viselik magukon.)

Innen és ilymódon tudtam meg, hogy a következő számon már nem szereplek a „szerkesztésben közreműködők” között; éppen azon a számon, amelynek szerkesztését két hónappal előbb a felelős szerkesztő távolléte miatt, maga helyett, az én gondjaimra – és felelősségemre – óhajtotta bízni.

De a dolog lényege semmiképpen sem a fent jelzett, dokumentálható tényekben van, hanem a mögöttük örvénylő megfoghatatlan kavargásban. Az Újhold kezdeti egységét, úgy látszik, a rohamosan változó idők sodrában lehetetlen volt tovább fenn tartani. Ha tudtuk, ha nem, minden lépésünkből még inkább politikai mozdulat lett, mint azelőtt valaha is. Az egység több felé is megbontásra ítélt volt. Ha én egyik irányban „hagytam el” – mások – mint látható, még előbb – a másik irányban. Hiszen az Újhold, indulásakor, az is volt, amit az én második számbeli vezércikkem és szerkesztőségi tagságom képviselt, valamint Lengyel Balázs a fent idézett levélben jelzett új szerkesztői elképzelése is; s ezek inkább az én fordulatom felé mutattak, mint azoké felé, akik „kisebb lázadást szítottak”. A mi kisded „aranyidőnk” titkos savak martaléka volt, amelyek egyre jobban belemaródtak. Vigasztaló-e, ha tudjuk, ez történt és ez történik minden ifjonti egybeseregléssel, minden folyóirat-alapítással, minden közösen fellépő irodalmi iránnyal? Vigasztaló inkább az, hogy a történelem mégsem volt hozzánk olyan mostoha, hogy ez a szétválás végleges és visszavonhatatlan legyen, s hogy magát az egymásratalálás tényét és értékeit szétmorzsolja az időben. Sőt: a mi időnk és a mai idő erre érzékenyebbé vált oldataival mindinkább előhívja az Újhold hosszan lappangó lemezén a pozitív képet. „Bárhogy volt is csodás tavasz volt ez azért.” Példa erre a Jelenkor említett különszáma is. Amelynek *Előljáró beszédében* Lengyel Balázs oly találó és szép metaforával mutat rá ugyanerre:

„Az irodalom értékek szerinti alakrajza ugyanis olyan, mint a gúláé. A csúcs környékén elhelyezkedők, bármelyik oldalról jutottak is a magasba, közelebb vannak egymáshoz, mint gúlaalji társaikhoz, kik közül felkerültek. (...) A minőség bizonyos fokon túl, szilárdabb cinkosság, láthatóbb összetartozás, mint bármely elvi zászlólobogtatás.”

A művészetben – s minél mélyebbre nézünk a múltba, annál inkább – nincs enélkül világlóbb evidencia. S hogy már az Újhold e viszonylag rövid – bár résztvevői számára az élet nagy részét jelentő – történeti múltja is elég, hogy példa legyen erre, mindenképpen, és immár véglegesen, mellette szól.

Balatonboglár, 1984. június–Budapest, 1984. december

NAGY NYUGATOSOK EURÓPA- ÉS MAGYARSÁGTUDATA

Reggeltől estig magyarok vagyunk. Éjszaka még inkább, hiszen álmainkat is magyar nyelvű fogalmakkal „olvassuk le” – vagy még alvó állapotunkban vagy ébredve.

De mikor vagyunk európaiak és hogyan? Kedvelheti valaki a világos francia szellemet vagy az angol humort, mert élményét egy-egy másik nyelv, kulturális hagyomány vagy akár az étkezésig, viselkedésig terjedő nemzeti szokások váltják ki, de Európa elvont fogalom, – mindaz a nemzeti sajátosság, amit szóba hoztunk, általánosabb tapasztalathoz köthető élménynek ellentmond.

Mégis a Nyugat nagy nemzedékének néhány kiemelkedő képviselőjét izgatta, vonzotta, foglalkoztatta Európa képzete. Természetesen az Európa utáni sóvárgást nem azonosítjuk egy-egy más nemzet és művészet ígézetével, ami főként a Nyugat érdemes szálláscsinálót jellemzi. Szini Gyula vonzalmát a századvég francia irodalmának különössége fűti, Elek Artúr szenvedélye az olasz reneszánsz iránt körülhatárolt kultúrélményhez fűződik, noha érdeklődésük – a tárgykörrel egyidejűen – időben távol.

Akadnak azonban az európai művelődésnek és az egész kontinensre ható történetnek „hiteles helyei”, városok, melyeknek pusztá léte az európaiság különböző arculatainak jelképe. Párizs, Róma vagy akár Velence a századelőn a hely varázsánál is tartalmasabb európai életet jelent.

Mi váltja ki a nemzeti érzést, mely a bárdok hangszerét a század elején színre lépő Nyugatosok kezébe adja? Mindenekelőtt a hazai állapotokkal, a pislákoló társadalmi lelkiismerettel elégedetlen hazafiság. A „halálszagú, bús, magyar róna” Ady szemében a századelő Magyarországa, ahol a jobbra törő lelkekre pályvát vetnek, virága a „csorda-népek” tápláléka, és leírása a hazai környezetről a romboló és önpusztító tárgyak szimbolikus csoportképébe csap át: *Gémes-kút, malom alja, fokos, / Sivatag, lárma, durva kezek, / Vad csókok, bambák, álom-bakók, / A Tisza-parton mit keresek? (A Tisza-parton)*

A magyar életnek ilyen képe két siheder költőt a hazaszeretet beidegzett, közhelyes derűlítésével izgatott levélbeli kifakadásokra Ady ellen. Kosztolányi verseiben is dicsőíti a magyar élet állóképét, és hangjában szemernyi keserűség sincs, amikor azt vallja, *a föld is Ázsiáról álmodik. (Altöld) A Négy fal között* költője a múltat is az olajnyomatok kábulatával festi, a jelenből szerzett tapasztalatainak igazmondása azonban elégikus árnyalással vonja be portréit. *(A magyar paraszt, Az ősz honvédek)*

A nemzeti sors a fiatal Babits tudatában Kosztolányinál szociálisabban motivált. A tárgyi tény igazságának jogán a társadalom életformájáról alkotott víziója meglepően hasonló Adyéhoz, – a különbség egyéni szemléletmódjuk és alkotuk eltéréseiből ered. Ady élményében és emlékezetében a természeti vagy városi környezet meg-nő, költői beszéde lényegkifejező szimbolika, de a lényegyet elsősorban a közösség társadalmi, művelődési és politikai problémáiban érzékeli. A szenzuális realista Babits életképekben látja, velük szemlélteti a korabeli ország kifejező, eszméltető jelenségeit. A vizionárius Ady és a szenzuálisan megjelenítő Babits eltérő költői látása találkozik a patriotisztikus aggodalomban, és a két költő nem egyszer azonos lírai tárgyban ragadja meg a magyar társadalmi lét érzékeny ideggócát. *A téli Magyarország-nak a „hó alatt” alvó nemzetért, de a honi cselekvőképtelenség miatt bánkódó Ady*

magyarságképe így fedi át Babitsnak a provinciális nemtörődömséget kipécéző kritikáját: *Múl a szüret, tonnyad a róna tarja; / tanyában járja alsós és tarokk; / s az élet emléket a hó takarja. (Aestati hiems)*

„Az emberek kicsiben éltek és kicsiben haltak meg, s a magyar föld tündére az Unalom volt, amelyhez Vörösmarty hajdan verset írt.

A magyar középosztály elszokott a küzdelemtől, biztos, gondtalan hivatalokban ült, majdnem elszokott az élettől is. Az ős apátia új alakban ébredt; egy új Pató Pál-típus alakult ki. A nemzet olyan volt, mint az alvó utas országúton, némi kis pénzzel a zsebében, amelyet könnyű lesz elvenni tőle, s apró álmokkal a fejében, melyeket könnyű elfeledni...” A gyökereket kifordító társadalomkritikai regényének, a *Halálfiainak* első beharangozásául jellemzi így Babits a Pesti Napló hasábjain Kárpáti Aurél tollába mondott nyilatkozatában a századforduló felelős rétegeinek tudatvilágát.

De ebben az 1921-ben megjelent vallomásában Babits azt is hangsúlyozza, a hazai társadalomnak ez az elanyátlanodott, öntudatlan állapota „a milleneum kora” volt, és nem mulasztja el hozzátenni: „Ady előtti idő.” Más szóval: az alvó nemzeti lelkiismeret időszaka, amikor még nem harsant föl Ady ébresztője versben és prózában.

„A magyar nemzeti érzés felszínessé válásának, kiüresedésének a kiegyezés óta előrehaladó folyamata [...] mintegy tetőzött az úgynevezett nemzeti koalíció pártjainak 1906-os hatalomra kerülésével, a megelőző, 1903 óta tartó obstrukciós küzdelmekkel, különösen pedig a koalíció kormányzati tevékenységének megindulásával” – így festi az ország hivatalos közgondolkodásának eszmétörténeti helyzetét az *Új versek* megjelenését közvetlenül megelőző évekből Nyíri Kristóf. (A magyar századelő ideológiatörténetéhez. In: *A Monarchia szellemi életéről.*) Korképe egyszersmind logikai előzménye is a megvalósítatlan társadalmi lelkiismeretvizsgálat kérdésföltevéseinek, – de úgy, ahogy a jelen eszmétörténete utólag megfogalmazza: „Mit jelent az adott történelmi viszonyok között magyarnak lenni, mi alkothatja egy nem hamis, nem illuzórikus magyar nemzettudat tényleges tartalmát, a nemzeti összetartozásba, sorsközösségbe vetett hit valós lényegét?”

Nyíri Kristóf úgy ítéli meg, ezek a kérdések, de még a válaszok is a Párizsból először hazatérő Ady lírájában, tehát az *Új versek*ben tudatosodnak. De ha nem is a költészet látomásba sűrítő erejével, már a Pece partján – ott is kiváltképpen a Nagyvárad Naplóban közreadott – néhány „poétás” újságcikkében Ady a valóságos és az áhított nemzetképet összevetette egymással. Egyik prózára hangszerezett rapszodiájában, melynek hétköznapi neve publicisztika, a hazai maradiság üledékei köré gyöngyözi szikrázó indulatait. Képtelenség a haladásra, „szamojéd erkölcsök”, az „ezer éves múlt kiszínezett dicsőségének italából” kortyolgatás, íme néhány önpusztító nemzeti hiba. „Vadászunk, halászhunk, verjük a csöndes hazai kártyajátékot, s elmélkedhetünk ama bizonyos szép, ezredéves álomról” – fogalmazza meg ironikus áhító módban a maga korának szatirikus képét, hogy cikkének kódájával azonos címe is ostorcsattanással riasszon az elmaradás történelmi fenyegetettségére: *Menjünk vissza Ázsiába!* Nem sokkal később ismét számba veszi az állami lét rákfenéit; ezek a türelmetlenség, azaz a felekezeti harcok, a kivándorlás, a rossz közigazgatás és a „kaszinó”, minthogy ott intézik, kártyaasztal mellett, „az ország sorsát” (*István király országa*)

A Párizsból hazatérő Ady nem importált eszméket és intézményrendszert igyekezett tüzzel-vassal meghonosítani, hanem az ellentét erejével eszmélt a valóságos ország és Európa kiáltó különbségére. Megnyilatkozásainak fényében kiderül, hogy Európát viszonyfogalomnak tekinti. Egy politikában, közgondolkodásban, műveltségben emelkedett, megszépült Magyarország álmképe az ő Európája. Amikor először visszatér Párizsból, úgy szereti már Európát, hogy nem feledheti a jövődő Magyarországot. Melyek ennek a csúcsra húzó hazaszeretetnek a jegyei? „Aki ellensége a haladásnak, a jobbira törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem is tesz egyebet, mint a nemzeti himnusz éneklé.” (*A nacionalizmus alkonya*) Azaz a társadalmi demokratizmus, a tudomány, az oktatás és a művészetek fejlődése, a jogok nyitott egyenlősége, ahogy mindennek hiányát majd *A robbanó országban* tételelesen kifejti. Másutt az új, az igazi hazafiasságot szó szerint „az em-

beri, a populáris, a szociális hazafiasság"-gal azonosítja. (*A hazafiság revíziója*) Meggyőződésének közvetett bizonyításául fölismeri, hogy a középkori szerkezetű ország fiainak görögtűzes hazapuffogatásában Európa „a maga haladásának egyik jövőendő veszedelmét látja.” (*Jóslások Magyarországról*) Ez már Trianon megsejtése.

Egy ideje tudatosan tudjuk, hogy Adynak a demokratikus Magyarországról kifejtett vágyképehez eszmei és valamelyest még indulati töltést is a Huszadik Század körének ideológiája adott. Mégis a költő és újságíró Adynak az országról festett jövőképe, legalább 1905 és 1908 közt, abban a vonatkozásban egyéni fölfogású, hogy a legfejlettebb közéleti elvek Európájához igazodik, mert szemében végső fokon Párizs is Európa lánglelkét jelképezi. Mégsem a lírikus álmodik megnyilatkozásaiban, nem is politikai utópiákat sző, hanem történettudatából egyenesen következik ez a követelmény-rendszer. Hiszen részletesen taglalja a magyar előzményt, mint a nemzeti lét megvalósult, eszményi példáját, amikor Bethlen Gábor erdélyi tündérkertjének messze tündöklő közügyi eredményeit a századelő Kompországának vezetői elé idézi: a világnézeti türelmet, a művészi szabadságot, a nemzetiségi egyenjogúságot, a tudományok önzetlen pártolását. Magyar földön megszületett Európa ez, egy kontinensnek szóló hazai példa – századokkal korábbról. (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára*) A költészet nyelven ezt így fejezi ki: *Otthon álmodik Napfény-országról. (Hazavágyás Napfény-országból)*

De ha álom, költői vízió is lett Ady eszméiből, azért nem kevésbé formázzák a magyar társadalom feszültségeinek érzékelhető problémáit, és az a szivárvány, melyet Európa (vagy éppen Párizs) néven vetít a honi szemhatárra, a közösségi lét szinte valamennyi színét fölillantja. Babits Európa-élménye Adyhoz elgondolkodtatóan hasonlóan egy haladottabb ország ideál-képe, és csaknem ugyanannyira zaklató elégedetlenség sugallta: „Megdöbbenve ébredtem rá a magyar középosztály, az egész akkori magyar kultúra elmaradottságára. Ez a kor a magyar szellemi életnek nagy apálya volt. A magyar élet bennült a látszólag biztosban, s visszaesett a régi magyar apátiába. Arany János halála óta fajunk zsenije is kihaltak látszott. Egy kis csapatunk verődött össze az egyetemen, melyből azóta az új magyar irodalom kitünőségei nőttek ki. Kosztolányi, Juhász Gyula és mások. Ez a csapat a fiatalság egészséges és szuverén megvetésével nézett a századvég epigon, népieskedő s jelentéktelen kedveségeket hajszoló irodalmára. – Vörösmartyig tért vissza izlésével, vagy a külföldre nézett, nyugat felé, lehetőleg túl a németen, Párizsba, Albionba!...” Így tekint vissza ifjúkorára Babits 1923 karácsonyán a Pesti Naplóban.

Ebben az emlékezésben is a zsákmányoló kedvű magyarnak Európa gazdagságára, persze a szellemiekre és erkölcsiekre, vágyakozó éhsége kap hangot. Babitsot nem politikai okok, hanem intellektuális kielégítetlensége hajtja kalandozásra. Ő is ír verset, noha akkor még nem is látta, a fény városáról (*Paris*), s ugyanúgy szembeállítja a hazai viszonyokkal, mint idősebb költőtársa, de a magyar földön szűkös és szürkébb személyes élettel szemben a teljességet kibontakoztató hely ábrándképűl ecseteli. Babits Bakonya mégsem Párizs vagy Dél-Franciaország, hanem jelképes európai kultúrtájul Itália. Eljátszva a képzetet és szavával, azt mondhatnánk, velencei tükör, hiszen lagunák városának víztükrében látja visszacsillanni a nemzethalál lidércfényét (*Zrínyi Velencében*), s ahol *négytelől a nagy szigetváros kitágul*, a „kicsiben élő” magyar zarándok *minden büszke ház új szépségének* panorámájára az esendőség szorongásával tekint. (*San Giorgio Maggiore*)

Babits Európa-képe és honérzete, ellentétben a vívódó és bajvivó Adynak a kuruc dacot Nyugatra és Keletre is kimondó öntudatával, a szegény ember sóvárgása. Nem társadalmi, hanem lelki finomult ismeretszomj, annak a filozófus elmének a szabadságvágya, aki az elégedetlenség olaján ég. *Isten elménket bezárta a térbe*, panaszolja Bolyai álarcában, holott a „mindenek szerelme” hevíti. Európa körképét enciklopédikus mohósággal rajzolja meg (*Messze... messze...*), de épp ez a legyezőszerűen kibomló teljesség mutatja, képzetei közt Európa a tarka, hiánytalan élet színólmaja: *rab sorsom milyen mostoha, / hogy m i n d nem láthatom soha!* Az sem véletlen, hogy a semmi és az érzéki lét dialektikájának ellentmondására, melyet a csipőben végződő „nő”, a próbabábu alakjában egyszerre szellemi bukfencsel és fi-

lozófiai rákérdezéssel fejez ki, mint az élet határértékét, annak a városnak az idegközpontjában ébred, mely hite szerint Európa kitüntetett helye. (*Merceria*)

Az eszmék – természetük törvényei szerint – előbb-utóbb testet öltenek és történetük kerekedik, s ember meg története drámává éleződik. Ady verseiből is fokozatosan kisorvadtak a szimbólumok, viszont erősödött balladás felhangjuk. Minél későbbi egy Ady-vers, annál inkább egy párbeszéd egyik felének benyomását kelti: az egyik beszélő igazságkeresése. Víziói szintén két lábon járó tragédiává földiesednek. Az *Illés szekerén* kötettől, 1908-tól a magyar Ugar ellenpontja már nem az Európa álnevű tündérhon, hanem a mind egyértelműbben néven nevezett társadalmi bajok orvosszeréül a gyökeres átalakulás, sőt a forradalom.

Babits Európa-képzete, mint a teljesebb élet metonymiája a háború alatt változik. Ady alighanem a radikális környezethez mindinkább közel kerülve vált a szociális gondokra napról napra érzékenyebbé, de egy esztétikai-lélektani világképből kibontakozott etikának világnézeti földrengését a civilizáció pusztulásának kellett előidéznie.

Az első világháború elején nem is ütközik még össze Babits európaiságának ábrándja patriotizmusával, ahogy ezt *Magyar irodalom* című esszéje tanúsítja. Ez a fejtegetés 1917-ben, az *Irodalmi problémák*ban jelent meg, a cím alatt: 1913. Az évszám azonban legfőljebb a fogantatásra utalhat, mert a szöveg világháborús jelenségekre mutat, nevezetesen a frázisos hazafiaskodás költeményeire: „A magyar irodalom szellemének dicsőségére válik, hogy aránylagosan is oly kevés ilyenmű költeményt termelt, még a mai háború alkalmával is, például a némethez és franciához képest.” Ezt a mondatot viszont nem írhatta volna már le 1916-ban, amikor rajzani kezdtek Magyarországon is a kardcsörtető versek, melyek a következő év koratavaszán Babitsot a *Háborús anthológiák* költői filippikájának megírására ingerlik. A magyarságnak a háborúhoz fűzött érzései Przemysl elestével szenvedtek általános törést, a *Magyar irodalom* „ultima manus”-át 1915 legelejére főtételezzük.

A tanulmány – Taine művelődéstörténeti szempontjaival több-kevesebb összhangban – a irodalom nemzeti és európai értékmérőinek olyan kölcsönhatás-rendszerét ismerteti, melyen húsz év múlva *Az európai irodalom története* klasszikus bevezetője sem módosít érdemben semmit. A *Magyar irodalom* elsődleges célja a nemzeti irodalmak jellemvonásai általános feltételeinek és sajátos honi jegyeinek megtagadása. Az irodalom nemzetkarakterológiai elméletét és az alkalmazott poétika törvényeit föltárva, Babits egy paradoxonba foglalja a világirodalmi és nemzeti érték elmentésnek ítélt bélyegét. „Egy irodalom értéke nemzeti különbségével egyenes, egy irodalmi jelenség világirodalmi értéke azonban avval fordított arányban van.” Egy irodalom nemzeti „külön színe”, úgymond Babits, mellyel a világirodalmat – szerzőnk tudatában az európai literatúrát – gazdagíthatja, „műfajai”-ban ismerhető föl; ilyenek 16. századi jeremiádjaink és feddő énekeink vagy a 19. századi népszínművek: csupa másodrendű érték. Az európai rangú alkotásokon, amilyenek jelesül *Az ember tragédiáját* tartja, Babits szerint a külföldi nem fedezhet föl sajátos nemzeti bélyeget. A háború kirobbanása után európaiság és patriotizmus így közeledik az értékek elágazásának, dichotómiájának sorsához.

Hevesi András a Nyugat forradalmát majd nemzeti visszahatásnak minősíti a kilencvenes évek kozmopolitizmusára. „Ady Endre Párizsa már nem idegen díszlet, hanem tragikus kontrasztélmény, a magyar sors illusztrációja” – jelenti ki, ám Párizs helyett írhatja Európát, és Ady helyett akkor Babitsot is. (*A boulevard*) De az erkölcsi indíték Adynál mint érzelmi, Babitsnál mint világnézeti rugó az első világháború alatt is megmarad. Nyíri Kristóf idézett könyvében – Erich Hellerre utalva – kidomborítja a Monarchia etikai gondolkodóinak azt a meggyőződését, hogy az erkölcsnek csakis mint a cselekvés tényezőjének van igazi érvénye. Babits háború alatti eszmei fejlődése is ezt bizonyítja. Leibniz halálának kétszázadik évfordulóján „a békés Haladás és filozofikus közjó hazafiság”-át ünnepli alakjában, és polémikus hévvel hangoztatja, „az igazság csak egy [...] a nemzeteken fölülálló Egység, Rend és Igazság érzelmei”. (*Leibniz mint hazafi*) Már ebből az írásból kitetszik, hogy Babits, aki politika és erkölcs viszonyában nem az előbbi, hanem az utóbbit tartotta oknak és

meghatározó erőnek, a háborút is az ész és az ösztönök közti hibás választás következményének fogja föl, – ahogy ezt *Egy filozófus halálára* című poémája a vízió hatalmával szemléletessé teszi. Akárcsak Wittgenstein és Weininger, Babits is a cselekedetben látta az etika kiteljesedését, de a pragmatikus cselekvés teljes eltorzulásának idején, a háborúban épp a tevékeny háborúellenességet fogadta el a tett legetikusabb formájának. A *veszedelmes világnézet* magát a háborút minősíti már az európai civilizáció csődjének; rendre kiátkozza az ösztönök elsőbbségét hirdető gondolkodókat és írókat, függetlenül attól, hogy a központi vagy a szövetséges hatalmak állampolgárainak születtek.

A *veszedelmes világnézet* patriotizmus és európaiság ütközését a történelmi fejlődés kisiklásának fogja föl, ami, megfordítva az okoskodás irányát, azt jelenti, hogy Babits hisz olyan nemzetek fölötti értékekben, mint a haladás, az egyenlőség, az igaz és a jó. Alapeszményének a racionalizmust vallja, de azok a világnézeti hibák, melyeket osztoroz, a *citoyen* polgárosultság ellentétét rajzolják ki. 1918 novemberében Szabó Ervinnel együtt – többek nevében – megfogalmazta az *Európa Lovagjai* kiáltványát. A frazeológia Szabó Ervin képzeteitől idegen fogalmakat is tartalmaz, nem utolsósorban, ha csak metaforaként is, a Szentlélek eszméjét, s ez Babits szerzőségéről árulkodik. A költő soha még ilyen éles körvonalakkal nem látta Európa képzetében megtestesülni a társadalmi értékeket, mint e kiáltványban. Melyek ezek a közösségi értékek? Az előítéletmentes, világnézeti türelem, nemcsak az egyén, hanem „a faj, nemzet vagy osztály önzésén” is túli „erkölcsi érzés”, a nemzetek közti testvériség, melynek sarkalatos ellentéte a nemzetiségi ellentét és az elvakult nacionalizmus. „A mi hazánk: a nép maga. S a nép java egy az emberiség fogalmával.” Miután a fegyverek elhallgattak, így oldja föl a kiáltvány, és legalább a társszerzőség erejéig Babits, a haza és Európa szeretetének ellentmondását.

Nem sokkal később, 1919. február 15-én közreadott cikke, *Az igazi haza* ugyanezt a dilemmát, minthogy az ifjúsághoz szól, nemzeti szemszögből gondolja újra. Ebben a szövegében Babits valósággal realpolitikus. A vesztett háború tudatával, idegen seregek fenyegetésének árnyékában, szembekerülve a roppantnak ígérkező területconkítás rémével a nemzet fennmaradását a szellemi és lelki értelmű, az emberiség általános eszményeivel azonosított haza lételvéhez köti. *Az igazi haza* nyilvánvalóan nem internacionalista szociológiai gondolkodásról, hanem a korszerű, alkalmazott kantiánus erkölcsről tanúskodik: *Az örök béke* fordítójára egyszersmind méltatójára való fejtegetés.

A restaurációs magyar társadalomban megszólaló Babitsról akár a legfakóbb ürüggyel sem mondható többé, hogy a l'art pour l'art terjesztője. Kötetben közreadott minden negyedik verse közügyi vonatkozású. Persze az is igaz, hogy az erkölcsöt és a politikát változatlanul olyan alternatívának tekinti, melyből az előbbi hirdeti világnézete sarkpontjának. Márpedig az is igaz, hogy a politika folyvást a jelenhez kötött kérdései a válaszadót az örök ellenzéki szerepébe szorítják.

Ha Babitsnak az imént szóba hozott közügyi verseit mintegy kiemeljük kötetkörnyezetükből, a *Petőfi koszorúja*, a *gyémántszóró asszony*, a *Vers, apostolokról*, a *Kanizsai Dorottya* soraiból a tegnap önkínzó társadalmi lelkiismeretvizsgálatának s legalább ennyire harsányan a költő jelenéhez szóló kritikának gondolatmenetét olvashattuk ki. *Az igazi haza* nézeteivel összhangban, de a működő államgépezet társadalmi létében rejlő kihívásra dacosabban, szenvedélyesebben, bár a költői vízió általánosítottabb formanyelvén tágabb értelmezésben teremti meg a hazaszeretet és európaiság harmonikus egyeztetését a *Hazám!* című remeke. Képzletben a szülőházától fokozatosan Európába, aztán a kozmoszba, majd onnan bölcsőhelyéhez kanyarodik vissza „úrutazása”. *Röpülj, lelkem, röpülj túl hazámat* – csendül föl az önmegszólítás, s épp az „Európa” című tagvers látomásának napsugarában *Avignon nevetett, mint Tolna*: ez Babits „nagyobbik hazája”, megint az egyetemes és egyenlő emberi törvények szerinti haza. *Egy lélek, egy ország végül-végig*, mondja Európáról a magyar költő, honáról pedig azt: *lélekágya a szent Európának*. Ez a hitvallás a politika szókinscével szólva a népek egyenlőségének és a jogoknak demokratikus fölfogása egy erkölcsi gondolkodó képzeteivel s egy szenzuális lírikus képeivel kifejezve.

Babits európaisága és hazaszeretete olyan érzés, melyet határon inneni és határon túli morális sérelem hoz működésbe. Tiltakozik a szociális elszegényedés miatt fokozódó egyenlőtlenség ellen (*Utca, délelőtt*), de nem kisebb pátosszal mond ellent a békediktátumoknak és következményeinek, minthogy az utóbbiban a népek egyenlősége elleni vétséget lát. (*Csonka Magyarország*) Erkölcsi érzékét azonban a parancsuralmi rendszerek növekvő agresszivitása és az ennek következtében erősödő háborús veszély lázítja föl végképp. A romantikus nemzethalál fantoma rémiti (*A magyarok Istenéhez*), majd rémképe a földrajzi határokon átcsapó, apokaliptikus rettegéssé válik. (*Új mythológia*) Az írástudók árulásában már nyíltan elmélkedik a „könyv és puská” önmagát cselekvőnek kérkedő, fasiszta vitalizmusáról, és támadja az ösztönök állami szintre emelt tiszteletét s mindennemű partikularizmust.

Amennyire a *Hazám!* költőjének Európa tágabb szülőotthona, a harmincas évektől mindinkább az Óvilág közös civilizációjának lehetséges végítélete nyugtalanítja, és mi, a pusztulás kortárs tanúi, a történeti igazlítás megdöbbentő jóslatának olvassuk ma versét: *En már összeomlott városokat látok. / Vad paloták helyén csendes romhegyeket, / s betonok göggyéből törmelék sziklákat. / Szakadt drótok lógnak, mint a tavalyi gaz / s messze tereket fed a vasak selejtje: / feledt célú gépek hullamezeje az, / ahol a rozsdának nyíl virágoskertje. (Az Isten és ördög...) Az Elza pilóta című regénye a cselekmény szélesebb sodrával és az alakrajz plaszticitásával ad még félelmetesebb távlatot a történelem önpusztító működésének.*

Vajon a romantikus végzetfölfogás játszik bele Babitsnak a második világháború előestéjén írt vízióiba, vagy a költészetet eleve a léthelyzet lenyomatának fogja föl, ellentétben az értekező prózával, mely a műfaj szónoki beszédhelyzetéből következően meggyőzésül, az olvasó megmozdítására íródik? Mindenesetre Babits egyidejű esszéiben, jóllehet gondolatait képzelő erő színezi s előadását lírai pátosz hevíti, egyértelműen mutat rá, egy barbárságát immár kihívóan vállaló eszmevilág és államrend miként bontja le tervszerűen az európai civilizáció értékeit. Az *Ezüstkor* riadó a „nagyobbik haza”, a fenyegetett közös hagyomány védelmében, – „a faj sáfár-szellemé”-vel szemben, egyszersmind a jós óvása „a laboratóriumokban füstölő gázok”-tól és a „gyilkos ideológiák”-tól. Babits erkölcsudatát az európai polgárosultság mind rohamosabban pusztított intézményei és értékrendje, a történelmi tűzhalál társadalmi felelősségérzetté kristályosítja. A náciizmus könyvégetését valóságos prózai feddésben pellengérez ki (*Könyvpropaganda és könyvégetés*), és körkérdést intéz az írókhoz a Nyugatban: *Mit tehet az író a háborúval szemben?*

Másodízben értelmez újjá egy Julien Benda-szózatot, amikor az „európai nemzet” időszerű s legalább ennyire időszerűtlen megalakításáról elmélkedik. (*Nemzet és Európa*) Ő maga a különbségekben keresi a minél színesebb egységet, ahogy annak idején a *Magyar irodalom* gondolatmenetében is eszmélkedett, – Benda a közös törekvésekben fürkészi a jövő csíráját. Babits ismertetése, mely önálló továbbértelmezés is, a szívének legkedvesebb elvekül az időtlen igazság és a „megvesztegethetetlen Én” közös nevezőjében reménykedik. Mégis elfogja a kétség a lombikban történelmet készítő, naiv racionalizmussal szemben, s immár szabatosan tesz különbséget a nacionalista tömegek és a civilizáció eszményeihez hű írástudók közt, ami kora történelmének nyelvén a manipulált lumpen elemek és a Thomas Mannok ellentéte.

A nemzetek fölötti haza tündérországának szóló hálaadása irodalomtörténete. Világirodalomtörténetet ír, de a nemzetek szellemi-művészi kölcsönhatása porondjának csak Európát fogadja el. A bevezetés tanúsága szerint a szóban és írásban megnyilatkozott európai szellem krónikája Babits tollán védőbeszéd is az elfajult nacionalizmusok háborús készülődésének idején: „faji vagy törzsi irodalmak” néven a totalitárius államok jelszavaival állítja szembe a testvériségről valló, közös értékeket, a zárt – s éppen fegyverre fogott – „kollektivitás”-sal szemben, Abesszinia megtámadásával egy időben, a szabad embernek, az egyénnek az irodalomban teremtő tetteit. De Babits irodalomtörténetének ez a vezérlő eszméje bármennyire is ellentéte a fajvédő nacionalizmusok tanainak, filozófiai gyökerű és Bergson erkölcsstanán sarkall, melynek ismertetésében épp a magyar költő kárhoztatta nem sokkal korábban „a tör-

zsek és kasztok [...] bolyerkölcsét" s általában a „zárt társadalmak" közösségi imperativusát.

Világirodalom-történetével párhuzamosan a haza és Európa sorsának összeforrottságát Babits az előbbi szemszögéből nagyítja ki *A mai Vörösmartyban*. Akit ifjúkorában „a csillagok és messzeségek szerelmesé"-nek tisztelt, azt most „véresen aktuális költő"-nek méltatja, mert „küzdött a zsarnokság és diktatúra gondolatával", és a haza boldogulását az önző európai nacionalizmusok kiküszöbölésétől tette függővé. *A legnagyobb magyar* példájában azt a Széchenyit dicsőíti, akinek hitvallása volt, Babits idézte szerint: „Egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget." *A Himnusz* költője centenáriumának lezajlása után az ő alakjában azt ünnepli, aki „hazáját a nagy európai kultúrközösségben óhajtja látni." (*Kölcsy*)

Már az első világháború után nem sokkal megszorodott azoknak a magyar íróknak a száma, akiknek Európa nem álmokból, eszményekből és magasabb törvényekből kihüvelyezett vágykép, hanem tapasztalati valóság. Az avantgarde poétikája az egyetemes tudat megnyilvánulásait visszhangozta még akkor is, ha mintája afrikai folklór volt, egyes képviselői viszont világhíró tapasztalatokból alakították ki Európa-képzetüket. A kényszerűségből hajdani céhlegények országútjára lépett Kassáknak bőrébe égett a határok tapasztalata. 1921-ben mindez még elsősorban a maga művészi igazát kereső, irodalmi pörének nyersanyaga *A ló meghal a madarak kirepülnek* költői elbeszélő mozzanataiban, társadalomképpé, történeti tanulsággal telített példává csak 1924-től érlelődik, az *Egy ember életében*, a Nyugat következő évfolyamaiban. Kassák a maga európai útjának mindenekelőtt az osztályharcok nemzeti változatainak érdekességeit tolmácsolta.

Illyés és József Attila útravalóul hasonló világnézettel tarsolyukban szálltak ki a kontinensre, de Kassáktól valamelyest eltérő Európa-képről tettek tanúságot. A Kassák egyes történeteiből előtűnő Európa-kép egyik pólusán mindig a bér munkás, a csavargó vagy általában a nincstelen áll, a másik pólusán a csak nemzeti színeiben változó munkaadó. Élményének „nyersanyaga" még a világháború előtti, legalábbis, ami európai vándorlásait illeti. Illyés viszont már egy történelmi összeomlás és társadalmi világfordulások tapasztalatát keresztsszálazhatja egy irodalmi lázadás, a szürrealizmus groteszkké színező élményével. Visszatekintve ezekre a változékonyságukkal is emberformáló benyomásokra, harmincegy-néhány évesen a jövőt már „szép rög-eszmé"-nek nevezi, és a maga Európa-élményét, a bölcső óvilághoz intézett egykori szövegét csak ironikusan tudja fölleveníteni (*Óda Európához*), utóbb pedig önmagát idéző, volt lelkesedését (*Az ember jobbra váltható*) immár a háború árnyékában keserűen kiköpi. (*Avar*) József Attila személyes tapasztalatokkal fűszerezett, okos és makacs történelemlemzésének vízióihoz haláláig vissza-visszatér. De meggyőződése az európaiság létfontosságú „szerveit": jogot, egyenlőséget, a testi-lelki szabadságot emésztő „szörny-államok" elhatalmasodásának éveiben úgy indítja a civilizáció nyomainak fölfedezésére, mint valami expedícióra. A humanitás utolsó mohikánjait – *fehérek közt* az egyetlen európaiakat – ezért emeli ki a harmincas évekre pusztán földrajzi értelművé vált közösségből. (*Thomas Mann üdvözlése*)

A Nyugat nagy nemzedékének eszmevilágával összevetve mindez már változott történelmi és személyes feltételek kifejezése akkor is, ha Babits és Illyés, Kosztolányi és József Attila egyszerre pendíti meg ugyanazt a húrt. A Nyugat nagyjai – a tudatos nemzeti lelkiismeretfaggatástól a haladás eszményeinek ígehirdetéséig érkezett Ady kivételével – a teljes élet, a szépség ígézetében megtisztult ember ábrándjának álarcos erkölcsi parancsától sürgetve fordultak Európához, majd a világháborús elem-bertelenedés, a történelmi ország szétesése és az általános pauperizálódás hatására keresték – ugyancsak az erkölcs ítélőszéke előtt – magyarság és Európa együttes útját.

Ebben az esztétikai morálból terebélyesedett etikus európaiságnak a hitében Babits társa a háború utáni évektől Kosztolányi lesz.

Kosztolányit kincstáriás nemzeti színű lelkesedésétől a területvesztés vezeti el a magasabb, egyelőre tragikus magyarságérzethez. *Magyar költők sikolya Európa*

költőihez 1919-ben: amikor a lírikus Kosztolányi először állítja a fénybe Európa nevét, még egy letiport és szerencsétlen ország szószólójaként jajong a szerencsésebb rokonhoz. Eljut azonban, az expresszionizmus (Werfel) bátorítására is, az alkatától sem idegen részvét világlátásához, főként *A bús férti panaszaiban*. Ez az érzés nyitja ki a szemét a nemzeti és emberi, sőt az egyéni túli fájdalomra: a pesti népen keseregve végül kimondja: *én láttam a föld vérező szívét*.

Szellemi pengecsattogtatást kedvelő természete hajtotta, hogy fölkaroljon egy kész elméletet, a *homo aestheticus* és a *homo moralis* ellentétét. Könnyen föllobbant, szelleme gyorsan hevült, és polémikus perceiben vállalta a *homo aestheticus* pozícióját. Pedig korántsem volt a morál ellensége, és még vihart arató Ady-cikkében is az irodalmi bálványimádást támadja, és nem költőtársa alkotói létjogát. Nem is széplelek volt, hanem amatőr sztoikus. Kisebb érv, hogy elragadóan sokszínű és az emberi bölcsesség harangkondulásaival eszméltető regényében, *A véres költőben* Seneca az alakmása. *Európát* köszöntő ditirambusában csakhamar nevén szólítja az őt egyre jobban vonzó, nemzetek fölötti varázst: *lelkek kedvelőjének, könyvesnek tisztelet* Európát. De Európába vetett hite, mely a társadalmi méretű harmóniával azonos, a *Marcus Aureliusban* szólal meg. A barbár anarchiával szembeállított való élet rendje, az ösztönök alvilágával ellentétben a *szív és fő*, az őszinte belátáson alapuló értelem igazmondása: mi más ez, mint egy igazi *homo moralis* tanúvallomása az üldözött józan és, meg a kiművelt koponyák határait ostromló torz eszmék történelmi pörében?

Magyarság és Európa sorsa Kosztolányi tudatában egyidejű erkölcsi gond, de a kettő mégsem ötvöződött úgy össze, mint Babits tudatában. A hazaszeretet ékesszóló jegyei kiváltképpen Kosztolányi nyelvtisztító írásaiban ötlenek szemünkbe. Beszédes példája nyílt levele Antoine Meillet-hez, *A magyar nyelv helye a földgolyón*. Az anyanyelven kifejezett műveltségek egyenlő értéke Kosztolányi fogalomkincsében a nemzeti sajátosság föltétlen becsét, egyszersmind az emberi, a kölcsönhatások miatt is különösen az európai kultúra színeképét tarkító egyszeri értéket jelenti.

Kosztolányi halála után a Nyugat nagyjai közül Babits már egyedül hirdeti hazaszeretetet és európaiság együttes hitét. Még 1935-ben békekiáltványt fogalmazott a Népszövetséghez. Szózata a béke és kultúra fogalmával, valamint a jog és igazság uralmával azonosítja Európát. Kiáltványát kevesen írták alá, mert még barátai közül is többen céltalanul elvont gesztusnak találták. De Babits meglelte a probléma magasabb fokú kifejtésének művészi formáját, amikor megírta a *Jónás könyvét*.

A polgárosultság eszményeivel összhangzó otthon szeretetének leckéje ez a remekmű. A megtérésre buzdító Úr a tisztult társas erkölcsök követését tűzi ki célul, és ha Jónás szájjával az ösztönökre (!) hallgatókat pusztulással is fenyegeti, a kegyelem az együttélésben tevékeny közösségnek jut osztályrészül. A *Jónás könyve* nem allegória: sem epikumát formáló elemeit, sem történéseit nem oldhatjuk föl pontosan egy szabályos, kettősjelentésű szótár másik oldalának lapjai szerint. De szimbolikus utalásokban gazdag, és történetfilozófiai értelméről az új világháború hajnalán maga Babits tett írásbeli bizonyosságot: „A próféta sorsa, a szellem sorsa a világ hatalmaival szemben: lehet-e izgatóbb tárgy a mai költőnek?” Majd hozzáfűzi: „Több, mint egy éve, hogy írni kezdtem... A világ nagyot változott azóta. És mégis [...] folyton napjaink legizgatóbb problémáira kell gondolnom. A költő, úgy látszik, próféta, akár akarja, akár nem.” Babits „napjai” Európa és a magyarság végezetével vemhesek, a *Jónás könyvének* tanúságtétele együttes kiállítás a kettő közös jövődjére mellett. Ami még ezután jön, az *Ezerkilencszáznegyven*, az *Őzönvizet, kössöt, üstökös*t a halálos beteg szorongásának látnoki kitágítása hazájára, és az oktan remény képtelen álma (*Talán a vízözön*) egy lehetséges holnapról.

KARNEVÁL

Hamvas Béla sorskatalógusa

Harmincöt év a föld alatt: az eltemetett emberi test elporlad s ha kibontják a régi halottat magába záró sirt, a koporsó fedele alatt csak néhány kemény csontot s a koponyát találja a feleslegesen kíváncsiskodó. Kalapunk levéve kegyelettel emlékezünk a hajdan volt férfiúra, nőre – halottunkra, s urnába zárjuk a hamvakat, a szellem földi maradékát. *Isa pur es homu...?*

Hamvas Béla regénye, a Karnevál 1950-ben keletkezett. Élő holttest: kéziratban maradt.

Kitiltották a szellem édenkertjéből Hamvas Bélát, életművének nagy része kézírathalmokba tornyozódott, évtizedekig beavatottak, kíváncsiskodók szűk köre hiteltudta magát csak bejáratosnak Hamvas Béla szellempalotájába; nőtt, fodrosodott a legenda. Romlott, hibás vagy épp talmi Hamvas-kéziratok kerengtek kézen-közön, hívők, rajongók, felkentek Hamvas-szövegeket értelmeztek, idéztek vagy forrásként használtak – gyakran a forrás megjelölése nélkül; elemző művekre hivatkoztak, amelyeknek még címét is pontatlanul idézték, az Őt géniuszból szakfolyóirat tárgyi-lagos hangú elemzésében Őt *genezis* lett, A láthatatlan történetből *halhatatlan* történet – vasból fakarika.

Őt genezis? Lehet, hogy valaki valahol, szűk körben áhitattal már arról beszél: Hamvas Béla újragondolta, újraértelmezte a Szentírás teremtményesítését?

Hamvas Béla művei jobbára hozzáférhetetlenek: sarjad, terebélyesedik a legenda ága-boga. Szaporodnak az önjelölt Hamvas-szakértők. Nem olvashatók Hamvas Béla írásai: nincs gát, amely megállítaná a nekilóduló, méltató vagy elmarasztaló képzeletet. Elemzések már olvashatók Hamvas Béláról, égberöpítő vagy pokolra küldő vélekedések, vélemények, ítéletek, csak épp Hamvas Béla művei nem ismertek – így alakult ki a színes és felszínes torzkép: Hamvas a misztikus, Hamvas a metafizikus, Hamvas a...

Most kezünkben tartjuk a Karnevál két vaskos kötetét, a regény hét könyvének kinyomtatott szövegét. Bárki elolvashatja e Hamvas Béla által sorskatalógusnak nevezett hatalmas regényfolyamot, Bormester Mihály kalandos élettörténetét.

Regény? Bölcsélet?

Egy ember keresi önmagát és helyét a világban – időben, térben, történelemben, múltban, jövőben. Az első három könyv: Bormester Mihály ifjú és hamvas férfikora, felnőtté válásának története. Egy képlékeny, kialakulatlan, tisztázatlan világban, a múlt század végi zezugos Magyarország lápvilágában botorkál a hős és keresi a *tiszta* élet lehetőségét. Arcuk előtt álarcot tartó, arcukat álarcnak képzelő, álarcuk mögé ál arcukat rejtő alakok kavargó kavalkádjában bolyong a hős, s követjük őt valóságos és képzelt, lehetséges és remélt életének minden fájdalommal boldogságos zugába.

Aztán ránszakad a világháború, a *nagy háború*, ahogy hajdan nagyanyáink mondták.

A negyedik könyvben Bormester Mihály egyénisége megkettőződik; aszketikus, tiszta énje Oroszországon, Kínán, Tibeten keresztül az emberi szenvedés poklait megjárva keresi önmaga szellemi lényegét, másik fele, a hedonista, életélvező, a minden napokat öncélúan, de kellemesen birtokolni képes evilági énje Amerikában, Dél-Ázsiában kóborol s életében, életével tökélyre fejleszti a gazemberség művészetét. Az ötödik könyvben Bormester Mihály a történelemben utazik: ugyanazokat az embereket, az őt körülvevő világ alakjait ismeri fel a történelem megélt évezredeinek

különböző történéseiben, majd utazása a túlvilágon folytatódik, mint Dante, megjárja a túlnan minden bugyrait, emelkedik és zuhan: tisztul, fényesedik.

A hatodik könyv: 1944-ben egy koszlott óvóhely belterjes iszonyata. Nyilas terror, ostrom, pusztulás: keresztmetszet az emberiségről és emberségről a történelem mélypontján.

A hetedik könyvben 1950-et mutat a naptár, Bormester Mihály már halott. A romok közül előkerült emlékiratait, önéletrajzi feljegyzéseit egy tudós könyvtáros próbálja megfejteni: kibogozni, megérteni az emlékiratba rejtett sorskatalógust, élők és halottak lehetséges és lehetetlen életútjait, az *emberi* élet lehetőségeit 1950-ben, egy világégés után, egy világégés előtt.

Sorskatalógus?

A műhöz névmutatató tartozik; mint tudós fóliánsok végén, betűrendben sorjáznak a szereplők nevei: a regénybe rejtett életek külön-külön fellelhetők, tanulmányozhatók. Életük, haláluk tükör és példatár.

„A halált az ember nem kapja ingyen: meghalni jól és szépen érdem, erény, kitüntetés.”

Kezünkben tartjuk a Karnevál két vaskos kötetét; most mindenki megmerülhet Hamvas Béla regényfolyamának gondolatsűrű hullámaiban; nekigyürkőzhetünk a felfedezésnek.

A felfedezés öröme? A felfedezés pokla!

Regény vagy regényelméleti munka a Karnevál? Hamvas Béla megidéző ereje a magávalragadóbb vagy gondolkodói képessége, a bölcs irónia, mellyel értelmezi hőse élettörténetét? Bormester Mihály elmeséli boldog-szomorú kalandokban gazdag sorsát s az író – a történetben benne élő, elképzelt író vagy Hamvas Béla, aki kívülről, tudós elméletiróként szemléli Bormester Mihály életútját, boldogságát, szenvedéseit? – értelmezi e történetet: összerosódnak a határok történet és értelmezés, valóságos és elképzelt, lehetséges és lehetetlen között.

Realista regény a filozófus ironikus és bölcs felhangjaival?

Metafizikus világértelmezés regényes történettel körítve, illusztrálva?

Mit jelent az, hogy a főhős kétfelé válik? Szoktuk volt közhelyként szajkózni, hogy mindenkinek van egy jó és egy rossz énje, de Hamvas Béla regényében Bormester Mihály személyiségének két fele külön-külön szaladgál a világ két különböző pontján s mindkettő tenyeres-talpas, földszagúan valóságos életet él. Melyik melyik? És melyik az igazi?

Van igazi?

Hol kezdődik és mikor fejeződik be a Karnevál?

Rejtő Jenőre emlékeztető sorsfordulatok, színhelyek és szögöcsörtök s rögtön ezt követően a keleti filozófiák bölcsességén edzett eszmeifuttatások életről, halálról, evilágról, túlvilágról.

Gondosan csiszolt, már-már feleslegesen irodalmiaskodó kifejezések, szóképek, majd hirtelen szórendcserés, hiányos mondatok, ókori és keleti nyelvek töredékeiből egybeszerkesztett halandzsaszövegek, nyelvi rejtvények, az elemi nyelvi logikának ellentmondó fordulatok.

Testi, lelki perverzítások az egyik oldalon s a következőn: a tisztaság sugárzása, ragyogása.

Olykor mesterkéltnek tetsző megszerkesztettség, a regény ívének szinte matematikai pontosságú kiszámítottsága, máskor érzelmek, szenvedélyek, mesélőkedv mámoros áradása, a múlt felidézésének, lefestésének lázas izgalma.

Utazom Hamvas Béla káprázatos tarkaságú, időt és teret körémabroncsoló világában.

Lehet, harmincöt évvel ezelőtt, ha író és szerkesztő kiadásra készíthette volna elő a kéziratot, megfaragták volna itt-ott a túlírt vagy elnagyolt részleteket, arányosítottak volna néhány szerkezeti következtetlenséget, a dialógusok olykori belső csúszásait kiigazította volna a szerkesztői éberség.

Lehet; de a Karnevál életéhez, sorsához ez a múltból, tetszhalálból kényszerűen ránkmaradt gubancosság is hozzátartozik. Most már véglegesen.

Sorskatalógus – és a sors ágas-bogas, kiszámíthatatlan, zaklatott, sokszínű, meg-
lepetésekkel teli. Józan logikánk olykor kevés, hogy eligazodjunk titkokat rejtő
bugyraiban.

Sorskatalógusunk a Karnevál: választhatunk magunknak belőle kedvünkrevalót,
elutasíthatjuk, tiltakozhatunk ellene, méltathatjuk, sértheti ízlésünk, rajonghatunk
érte, bírálhatjuk világnézetünk szemszögéből, elmerülhetünk benne – tükör és pél-
datár.

Harmincöt évig a csend titka övezte; most komoly veszély fenyegeti: fölfede-
zik.

Karneváli forgatag: mindenki első akar lenni a nagy halott feltámasztásában.
Színrelépnek a titkos rajongók, akik már akkor megmondták! A lapító hívők, akik
imakönyvük lapjai közt őrizték a regény elcsent kéziratörmelékeit. A szigorú ité-
szek, akik elvi fenntartásaikat hangoztatják. Az esztétikusok, akik ízekre szedik,
most éppen hermeneutikai szempontok alapján. A mindentudók, akik Hamvas Béla
egy ennél jobb regényéről tudnak édes titkokat. A feltűnni akarók, akik túldicsérnek,
túlgyaláznak, csak hogy minél nagyobb csinnadrattával vonják magukra a figyelmet.

Bőjt után áll a bál.

De a nagy halottak maguk intézik feltámadásukat.

CSÜRÖS MIKLÓS

ILLYÉS GYULA ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN

Tüskés Tibor könyvéről

Ismét egy alapművel, régóta hiányzó s bizonyára még sokáig nélkülözhetetlen
kézikönyvvel gazdagította irodalomtörténetírásunkat Tüskés Tibor. Kodolányi János
és Nagy László életrajza után Illyés Gyuláért írta meg, ha lehet, még bonyolultabb föl-
adatot választva, még szövedékesebb csomót bontva szálaire, mint az előző esetekben.
Elég a századdal szinte egyidős életút hosszára, az oeuvre hatalmas terjedelmére,
Illyés párját ritkító műfaji sokoldalúságára, emberi, mozgalmi, szellemi kapcsolatai-
nak bonyolult, kiterjedt hálójátára, „kényes” ideológiai kérdéseket bátran és közért-
hetően elemző megnyilatkozásaira vagy a velük kapcsolatos vitákra gondolnunk, hogy
a vállalkozás nagyságával, tétjével, mondhatni kockázatával tisztába jöjjünk. Hát még
ha a szakirodalmi előzmények – főleg a biográfiaiak és a könyvészetiek – hiányos-
ságára, hézagosságára, az egymásnak nem ritkán ellentmondó adatok, följegyzések,
emlékezők gomolygó bizonytalanságára is fölfigyelünk! Tüskés a tőle megszokott
szerénységgel jelöli ki, de nem kevésbé jellemző igényességével mindjárt túl is telje-
síti célját: „Munkánk kísérlet, hogy az alkotói pálya időrendjét rögzítsük, és az olvasó
kezébe Illyés írói világában a tájékozódást könnyítő kalauzt adjunk. Hisszük, hogy
vállalkozásunkat még számos elemzés, Illyés életművéről szóló más-más szempontú
könyvek sora követi.” A *kísérlet* szót ezúttal tanácsos a legjobb értelemben vett esszé-
re fordítani, *kalauzon* pedig tartalmas életműértelmezést, higgadt, figyelmet érdemlő
szintézist érteni. Tüskés nemcsak a rendteremtő, tényeket tisztázó előzetes kutatással
könnyíti meg Illyés későbbi méltatóinak dolgát, önálló, érvényes portrét fest hősről,
az alapozáson túl a lehetséges interpretációk egyikét is kidolgozza.

Az írói életrajz sikere vagy kudarca gyakran már az anyaggyűjtés, a cédulázás,
a rendszerezés és földolgozás munkaszakaszai előtt eldől, nem kis részben függően

attól a nézőponttól, ahonnan az irodalomtörténész a hősét és tevékenységét szemléli, a perspektívától, a háttértől, amely előtt alakját megmintázza. A tárgy iránti dölyfös szeretetlenség épp úgy félresiklathatja az ábrázolást, mint az apologetikus hódolat. Tüskésnek kellőképpen finom füle van „a kétfelől duruzsoló hangok” meghallásához, de szuverén magatartását velük – s közvetve az illyési életművel – szemben már évtizedekkel ezelőtt kialakította s azóta is sikerrel védelmezi. Nemhiába építette bele a monográfiába az *Új versekről*, a *Fekete-tehérről*, az *Illyés színházáról* szóló korábbi kritikái időtállóan érzett tételait, a nagyszabású, az irodalom körén túlmutató jelenség iránti tisztelt és szeretet az életműfölmérésben is kritikai tárgyilagossággal, érvelő ítélkezéssel párosul. Jellemző módon már a hatvanas években óvott attól, hogy „a világra, a világ megváltoztatására, a munka, az emberi cselekvés hasznára irányuló”, „a közösség és az idő metszsvonalaihoz igazodó” illyési költészetet szembeállítsák például Weöres Sándor más típusú, a személyiség gondjain töprengő, „az egyén és a tér” koordinátarendszeréhez kapcsolódó költői kérdéseivel és válaszaival.

A látszatellentételt elfogadó, helytelen premisszákon alapuló gondolkodásmódot az új Illyés-portréban úgy kerüli ki, hogy még nyomatékosabban hangsúlyozza az életmű egyetemes érdekűségét, univerzális elkötelezettségét: „szintézisteremtő, összegező erejében” látja nagysága titkát, „abban, hogy képes megragadni az egyén, a magyarság, és általában a mai ember létkérdéseit, sorsproblémáit”. A nép, a nemzet, a nemzetiesség kategóriáiban gondolkodó értelmiségi ebben a fölfogásban szétválaszthatatlanul egybeforr a halál, a betegség, az öregedés, az emberi nyomorúság, a történelmi erőszak és áldozat „időtlen” gondjain tűnődő európeérrel, ha tetszik, világpolgárral. Világosan, de egyszerűsítés nélkül magyarázza meg patriotizmus és internacionalizmus kapcsolatát az életműben, föltárja és megérteti Illyésnek Trianonnal, a felvidéki és az erdélyi magyarság sorsával kapcsolatos álláspontját. Jól megválasztott, alkalmanként vezérmotívumszerű ismétléssel fölerősített idézetei a fogalomtisztázó intellektust állítják reflektorfénybe, aki inkább vállal hálátlan vitákat, mintsem hogy belenyugodjék bármiféle igazságtalanságba, méltánytalanságba, embertelenségbe; aki nem fogadja el, hogy a kisebbségi sérelmek föltárását irredentizmusnak, a nemzeti nyelv, a hagyományok, a kulturális etnikum megbecsülését „völkisch” eltévelyedésnek, a patriotizmust nacionalizmusnak minősítsék s ilyenként bánjanak vele. A társadalmi, ha kell politikai szerepvállalást egységben láttatja az irodalmival. Olyan nézeteket vitatva, amelyek az illyési mű újító, kísérletező jellegét vonják kétségbe, e művészet más típusú, de ugyan-csak korszerű vonásait emeli ki, tárgyiasságát, gondolatosságát, a groteszkben is otthonos humorát, műfajokat összeolvasztó formai leleményességét. S nem utolsósorban a világművészet aktuális kérdéseinek a hazai valóságot, a kelet-európai és a magyar viszonyokat szem előtt tartó megválaszolását: „Éppen a helyi problémáknak, a »provinciális» helyzeteknek kegyetlen, éles ábrázolása, az itteni jellegzetességek átélése tehet modernné egy irodalmat: emelhet a nemzeti közösség tudatába s szerezhet nemzetközi, világirodalmi visszhangot.”

Tüskés nem szól részletesen módszertani kérdésekről, nem szögezi le irodalomelméleti alapelveit, nem csatlakozik látványos nyilatkozattal egyetlen tudományos irányzathoz vagy iskolához sem. Pedig ezek az elvek, metodikai döntések „benne vannak” könyvében, csak éppen nem tematizálódnak, nem különülnek el az íróról és művészetéről szóló részekről, hanem eggyé válnak velük, föloldódnak bennük. A kortárs monográfus nagy mértékben rá van utalva a tárgyalta szerző vallomásaira, nyilatkozataira, emlékezéseire, Illyés prózájának legnagyobb része ráadásul önéletrajzi fogantatású. Tüskés fölfedezi, hogy az író emlékei – nem is olyan ritkán – eltérnek egymástól, sőt ellentmondanak egymásnak, ugyanazon élmény (a rácegresi iskola, a dombóvári főjegyző-nagybátya alakja, a népi írókkal való együttműködés és viták korszaka) különféle fénytörésben jelenik meg aszerint, mikor, milyen apropóból idéződik föl. Az emlékezet hullámmása, pontosabban a tényeket alakító, korrigáló, értelmező beavatkozása maga is beépül a könyv törzsanyagába, Illyés alkotásának, művészetének markáns jegyeként. A precíz életrajzszerűségnél fontosabb a lényegre kiemelő kreativitás, Tüskés szemében erény, hogy „Illyés vállalja az emlékezőképesség összerakó játékát, s a mozaikra tört múlt anyagából – az ábrázoló irodalom eszközeivel –

a puszta tényeknél előbb és hűségesebb képet alkot". – Hasonlóképpen meglátolt koncepció jegyében foglal állást a műfajok egymáshoz mérésakor, értékrendjük vázolásakor. Az írói teljesítmény egységéből indul ki, „a természetes szimbiózisból és kölcsönhatásból, amely művei között megvan". Regisztrálja az azonos élményből táplálkozó, de eltérő műfajú alkotásokat vagy a különböző műfajokra valló jegyek találkozását egyazon műben. „Az ő szépprózájában – írja az *Ebéd a kastélyban* szerzőjéről – epikus elemek és esszéisztikus megoldások (s hozzávehetjük még: személyesség és drámaiság, lírai közvetlenség és jelenetezett, párbeszédes részek) keverednek egymással." A poétikai felosztásnál, besorolásnál előbbrevaló az egységes „írói akarat", a közölni kívánt gondolat szabatos és érzékletes, világos és eredeti megfogalmazása. Ehhez képest nem lepődünk meg, ha vizsgálódása tengelyébe Illyés gondolkodói munkásságát állítja, s ennek a monumentális összteljesítménynek részelemeiként tárgyalja a szépprózai, az esszéirői, a lírai és a drámai műveket. Sugallva mintegy, hogy a lángelme üzenete gazdagabb, mint az egyes alkotásoké külön-külön vagy akár együtt, a példa teljességéhez a kötetekben tárolt, elolvasható örökségen kívül a magatartás, az emberség dolgában való eligazítás is hozzátartozik.

Szembenéz a tanulmány szerzője az úgynevezett „kényes" kérdésekkel, netán fanyalgó vélekedésekkel is, amelyeket néha írásban, leginkább azonban szóban szoktak Illyés kapcsán emlegetni, terjeszteni. A magánélet intimitásairól természetesen a költőhöz illő szeméremmel beszél (gyakran a Molnár Edit által válogatott fényképekre bízva fontos információk közlését), de korántsem az elhallgatás, a kendőzés szándékával: módszerére jó példa tapintatnak és tárgyilagosságnak az az elegyítése, amelyről a Flórával és József Attilával való kapcsolat ismertetése tanúskodik. Szerét ejti a dogmatikus marxistákkal és a polgári liberálisokkal a harmincas években folytatott viták magyarázatának, céloz az *Egy mondat a zsarnokságról* c. nevezetes versre, megírja, hogy a *Szellem és erőszak* néven összegyűjtött esszék a hetvenes évek második felében Magyarországon nem kerültek könyvkiadói forgalomba. Másfelől Illyés bírálói gyakran egy szellemi attitűdbe kötnek bele, a hajlékonyságot, a rugalmasságot, az alkalmazkodóképességet tartják benne túlzott mértékűnek, ezért tapasztják nevéhez – ha művészetről, esztétikai elvekről és gyakorlatról van szó – az „eklektikus" jelzőt, vagy nevezik „taktikusnak", politikai magatartására, kapcsolataira utalva. Ami az első vádat illeti, Tüskés sokoldalúan művelt, minden régi és új hatásra fogékony művészt ábrázol, aki azonban nem összeollózza és egymásra halmozza ismereteit, hanem asszimilálja, újjáteremti, eredetivé varázsolja őket. Költő-mintaképei között ott találjuk Balassit, Csokonait, Petőfit, Aranyt, Adyt, Babitsot, prózáját Kosztolányi stílusművészetére inspirálja, drámaiban Katona, sőt Teleki László koncepcióit gondolja tovább; de legalább ennyi köze van Villonhoz, Molière-hez, Jammes-hoz és Gionóhoz, Duhamelhez, Renard-hoz, Gide-hez, érintkezik a francia avantgarde-dal, az orosz, a cseh, a szlovák, a kínai irodalommal. Hasonló dialektika nyomja rá az egyéniség pecsétjét az utazásairól szóló krónikára: a franciaországi, a szovjetunióbeli, az amerikai, a belgiumi (és sokáig sorolhatnánk a példákat) utaknál nem kevésbé vonzza a hazai „mozgó világ", a szülőföld, az ország életének alakulása; a külföldi tapasztalatszerzésre semmivel sem érez sürgetőbb igényt, mint az otthon földjének anteuszi érintésére. Tüskés megint a tények találó csoportosításával győz meg róla, hogy ez az élet- és izlésforma éppen ellentétes mindenféle sznobizmussal és eklektizmussal, a közelire és a távolira, a miénkre és a másokéra, a hagyományosra és a modernre egyaránt az érték egyetemes mércéjét alkalmazza.

S hogy állunk végül a lavirozó, a „taktikus" Illyéssel, „aggályos, rossz napokra tároló, paraszti előrelátásával", amely – Sötér István szavait idézzük – „sohasem adja ki magát teljesen s mindig takargat valami bizonyítékot és tartalékot"? Részt vesz a Zilahy-villában 1935-ben rendezett találkozón, ahol az Új Szellemi Frontot propagáló házigazda íróvendégei Gömbös Gyulával próbálnak szót érteni – de kiknek a társaságában, milyen vádiratpontokkal fölérő érveket, adatokat húzva elő tarsolyából! Az ötvenes évek visszasságain kesergő Csoóri Sándort lebeszéli a „pajzstalan nyíltságról": „Írj inkább szerelmes verseket", – tanácsolja –, miközben Eluard Szabadság c. költeményének az eredetinelél szuggesztívabb párdarabját írja meg és zárja

íróasztalfiókjába. A Rákosi 60. születésnapjára kiadott emlékkönyvben 1926-os élményeket elevenít föl, és szükségesnek tartja, éppen itt, kinyilvánítani: „Én nem voltam kommunista párttag, sem illegálisan, sem (...) nyíltan”. Petőfi elszánt hívének ismernie kellett a mártíromság, a látványos önfeláldozás, az életet is kockára vető vakmerés csábítását. A Tüskés bemutatta illyési magatartásmodell egyik legaktuálisabb, mai követésre legnyomatékosabban buzdító vonása a „megőrző gondosság”, a „cél tudatos türelem”, amelynek – bárhogy nevezzük – lényege: „a pontos helyzetfelmérés, az egyéni cselekvés és a közösségi cselekvés mozgásterének helyes érzékelése. (...) ez az érzékelő képesség volt az, amellyel mindig föl tudta mérni tettvágyának határait és a társadalom kínálta lehetőségeket”. Nehezen képzelhető, hogy e nélkül a reálpolitikai érzékenység, finom helyzetfölismerés, „taktikusság” nélkül társadalmi-nemzeti-irodalmi öröksége méltóképpen folytatható lenne akár napjainkban, akár a közeli jövőben.

Mint minden bonyolult tárgyú, komplex kérdéseket taglaló értekezéssel, a Tüskésével szemben is lehetne, főleg részletkérdéseket illetően, kifogásokat támasztani, eltérő véleményeket felsorakoztatni. Talán alábecsüli kissé a párizsi évek, az avantgardekorszak jelentőségét, önértékét a később megszilárduló nemzetiköltő-szerep, a hagyományokra épülő, realista jellegű, tárgyi-as-tárgyilagó irodalomfölfogás aspektusából; túlságosan sommásnak érezzük a két háború közötti magyar társadalomtudományi gondolkodás mélyre süllyedéséről szóló elmarasztalást; egészen friss tapasztalatok alapján kérdőjelezhetnénk meg azt a tézist, amely szerint „a népi-urbánus vitát 1945-ben lezárta a történelem”; arra is idézhetők ellenpéldák, hogy a hatvanas évek közepétől (a *Dölt vitorlák* után) a kritikák hangja megváltozik, „az elismerés az általános”: gondolkunk csak a *Hajszálgyökök* Kiss Ferenc földolgozta polemikus fogadtatására. De a vitakedv szítását, a továbbgondolásra sarkalló kihívást Tüskés monográfiájának nemhogy gyöngéjeként: egyik legvonzóbb karakterisztikumaként tartjuk számon. Nyíltsága, őszintesége emberi közelségbe hozza az olvasóhoz a kortárs klasszikust, egy-egy keresetlen bíráló szavára, tisztelettel teljes kételyére, különvéleményére is szükség van, hogy a „kézmeleget”, amelyet a Kölcseyvel, Vörösmartyival, Petőfivel parolázó, bibliai életkort megélő Madarász József közvetített Illyéshez, mindazoknak továbbadhassa, „akik az ő jobbját illethették”, ha nem is a testi valóságban, de legalább spirituális értelemben, egy jelképes szekta szellemi beavatottjaiként.

Somlyó György:

RÁMPA

Somlyó második regénye (az első az emlékeztető Arnyjáték volt 1977-ben) a tudatfolyam-irodalom jeles darabja prózánkban. Ennek az epikai fordultnak, amely ismeretesen a század elején játszódott le, a világ-irodalomban Proust, Joyce voltak a kezdeményezői, fontos francia és angol-amerikai előzmények (Flaubert, Henry James) után. A magyar prózában, függetlenül a világirodalmi összefüggésektől és hatásoktól, Krúdy Gyula sejtette meg először ezt a narratív lehetőséget, Déry több művében kísérletezett vele, az újabb magyar epika pedig már természetes hagyományként kezeli. Annak idején a tudatfolyam-technika azért jelenthetett meg, mert a régebbi, mindentudó elbeszélőhelyzet elégtelennek bizonyult a mikroszkopikus tudatfolyamatok megisme-

rési szándékának felerősödésével egyidőben (fontos összefüggés jelenik meg itt a századelő pszichológiai forradalmával is), illetve azzal a történelmi-szociológiai és individuál-lélektani tapasztalattal, hogy a lineáris időfogalom elvont, valóságidegen fikciójával szemben létezik egy belsőleges, nem-lineáris szerveződésű időképzet az emberi lényben. Ennek teoretikus konzekvenciáit Henri Bergson vonta le emlékeztető bölcseletében, melynek irodalmi, művészeti kisugárzása is jelentős volt, valamint a modern fizika és természettudomány filozofikus érdeklődésű, szenvedélyes nagyjai, Einsteintől Weizsäckerig.

Poétikai tekintetben a tudatfolyam-technika a múlt s a jövő jelenbeli pillanatban történő egyidejű, szinkron ábrázolását jelent, más esetben, vagy éppen az előbbivel kombinálódva, egyetlen, szűk határok közt mozgó időszelvet végtelenített, teljes intenzitásban mutakozó leírását, bizonyos verti-

kális teljességet. Mindebből következik a szöveg testének, arányainak, szorosabban vett poétikai arculatának átalakulása: a töredezettség, a mondatroncsolás irányába. Főleg a szintaxis arányai és természete változik meg, az eredeti, archaikus epikai hőmpolygésnek és nagy lélegzetnek kis törésegységeken keresztül újra megvalósuló, új változatát hozza ez a technika, melyet érzékletes pontossággal nevez a szakirodalom folyamnak. Hogy mindez mennyiben, hol, mikor és miért vált a 20. századi civilizációnak szinte kritikai realista lenyomatává, annak részletezése nem tartozik recenzióknak feladatkörébe.

Az összefoglaló utalást viszont az indokolta, hogy Somlyó minden tekintetben ehhez a hagyományhoz kapcsolódik; technikái, eljárásai a tudatfolyam időkezelését folytatják, mondattana a töredékességtől (beékelekések, megszakítások, ellentétpontozó ritmusok) a nyújtott, nagy lélegzetű, hosszú vagy körmondatig terjed. Itt is egyetlen pillanat (pontosabban egyetlen fél nap, 1944. november 28-ának reggele-délelőtti) kimerevítése, jelenidejű közös nevezője a regény ideje. A színhely pedig a Józsefvárosi pályaudvar peronja, rajta a cimdó rámpával, amelynek szimbolikus és nagyon is materiális értelme az, hogy élet és halál térelváltástója; akik túlmennek rajta, azok a halálvagonok foglyai lesznek, akik innen maradnak, azok vagy ideiglenesen, vagy esetleg véglegesen az élet foglyai. Somlyó regényének témája: elfogadja-e a svéd-magyar egyeztető és igazoló bizottság az elbeszélő-hős hamis svéd útlevelét, vagy sem. Ez a téma mindenesetre egyik magyarázatvariánsát adja annak, miért is került előtérbe az epikai ábrázolásban az időhatárokat összemossó, első monológra épülő technika. Az egyes ember nem rendelkezvén legtermészetesebb birtokával – életével –, végső kiszolgáltatottságában a pusztá érzékelés és animális-pszichés tapasztalás szintjén látja magát s a világot, mely ráció előtti, „civilizációs eredményeket” negligáló szemlélet. Ez a látásmód azonban a század metafizikai botrányának következménye, nem individuális, hanem állami-kollektív önkény „terméke”, egy történelmi létállapot tükré. Ez a gondolatmenet uralja teljes egészében a Rámpa szövegét, néma ítéletként a korszak fölött, melyben az emberi szabadság létminimuma sem adatott meg. Ilyen értelemben Somlyó könyvének szemlélete a másfél, két

évtizeddel ezelőtt Magyarországon oly jelentősnek mutakozó spanyol-francia író, Jorge Semprun A nagy utazás c. regényével tart rokonságot. Somlyó is az összeméri sors végállapotát konstatálja a sajátjában, nem csak a zsidó sorsot. Ily módon nem egyszerűen „antifasiszta regény”, hanem általános emberi paradigma. Akkor is így van ez, ha Sempruntól eltérően a Rámpa írója prózájában is elsődlegesen lírikus alkat, s ez a tény mélyen átjárja a könyv hangvételt, szerkesztésmódját és mondandóját.

A történet fő ideje az említett délelőtt, illetve ama novemberi nap, mely egyben az egyes szám első személyben beszélő író születésnapja: megmenekülése így újjászületés is. Az egyes szám első *belül* átképzéletes, önmegszólító illetve harmadik személyű beszéd is van. A másik, titkosan, rejtetten és nem az események középpontjában álló *hős* (ezúttal nem poétikai, hanem első, sőt archaikus értelemben) Raoul Wallenberg, aki szmokingos, selyemszás jelenséggént áll a pályaudvari pokol közepén, ellenőrizendő a magyar hatóságnak álcázott pribékeket: az ő aláírásával ellátott svéd mentesítő útleveleket figyelembe veszik-e; az elbeszélőnél azonban – mint annyi sorstársánál akkor – hamisított Wallenberg-útlevél van. Ennek ellenére elfogadja a követségi tanácsos, hitelesnek tekintvén azt (mint annyi más esetben is). Hősünk tehát megmenekül a deportálástól és a haláltól, de e nap történetétől, koncentrált lét-helyzetétől soha többé.

A könyv két legmesteribb részlete közül az első: Wallenberg testi megjelenésének kiáltó ellentéte a környezőkkel és a szenvedőkkel. Mondhatni a régi, épp sírbaszálló Európa hősi protagonistája ő, életvivő az alvilágban. (Ennyiben a Rámpa mementó és monumentum is, vagy akár *hommage à Wallenberg*). A másik igen szuggesztív részlet a szerelmi epizód, közepén a sebtében lezajló deflorációs kísérlettel, a megszakadó, rebbenékeny, egzaltált randevúval, amelynek mélyebb értelmét és magyarázatát a szintén üldözött Györgyi későbbi halálában (fertőzőes agyvelőgyulladás) kapjuk meg. Somlyó a zsidó lány halálában a nyilas-pokolból való szabadulás sajátos-drámai útját ábrázolja, *mert* nem rákényszerített, nem idegen, hanem „természetes”. A könyv fontos, szemléleti ereje és ereje az, hogy ilyen létállapotban, végső egzisztenciális helyzetben az egyes emberek reakcióit megítélhe-

tetlennek minősíti, egy bizonyos határon túl a reflexek (a morál s a hagyomány reflexei) felmondják-felmondhatják a szolgálatot, és e fölött *nincs többé* emberi ítélet. Hogy a konvenciónak ez a káosza lehetségessé vált a történelemben, mintegy precedensként, az botrány.

A Rámpa lényeges alkotóelemei azok az esszéisztikus szakaszok, betétek, melyek részben a tudatfolyam-technikának mindig is velejárói voltak (az ábrázoló epikának a reflexivitás felé elmozdulása jegyében), amelyek itt viszont az utólagos, de egyidejűsített filozófiai-antropológiai megértés, értelmezés: a feldolgozhatatlan feldolgozás, kínos-gyötrelmes művelését testesítik meg. A Rámpa jelentősége közelítéseiben áll; olyan témát választott, melynek nincs végső megoldása (ahogyan a fasizmus „végső megoldása” is szadista, habár végleg sosem felfogható illúzióknak bizonyult). Együttel rámutat az újabb próza egyik legfontosabb formálásbeli, világszemléleti vonására, törekvésére: a regényírás, a prózában való beszéd egyre inkább sajátos és szükségképpen művészi keretben történő megismerés lesz, irodalmi filozoféma, olyan irodalom, amely nem tehet mást, mint átvállalja a filozófia sokszor válságossá tanácstalanodott szerepét. A regény emez új kalandjához szép és értékes hozzájárulás Somlyó György. (*Szép-irodalmi*, 1984.)

BALASSA PÉTER

Tamás Menyhért:

ESŐRÁCSOK

*„Édes hazám mit vétettem,
Hogy én benned nem élhettem?
Mások élnek oly kedvesen,
S én bujdosom keservesen...”*

Megszoktuk, Tamás Menyhért műveiben nem a külső cselekmény fontos (az csak keret), hanem a belső, a lélekben (a lelkekben) lejátszódó történés. Igaz ez legújabb kisregénye esetében is: az emberek tudatában, emlékezetében feltólnak a múlt eseményei, a megélt élet, a történelem; ezáltal sikerül egyetlen virradatváró éjszakába sűrítienie egy történelem sodrába került maroknyi nép, a Bácskába áttelepülő bukovinai székelyek megrázóan tragikus sorsát. Az író nem dramatizál, csak tárgyilagosan

leír, de műve éppen ezzel a ténszerűséggel válik drámai feszültségűvé. Tényekből, apró mozaikokból, belső monológokból építkezik, mégis történelmileg is helytálló képet nyújt: „ha tényekből sarjztatott a mű – írja az *Esőrácsok* befejező soraiban – az utólagos Egész sem másíthat hitelességén...”

Az áttelepülés legszorongóbb, legszívemarkolóbb óráit idézi meg az író, 1941 júniusának várakozásteli virrasztó éjszakáját. Az áttelepülőket szállító vonat a kosnai határállomáson vesztegel, magyar mozdonyra vár, az eső ömlik, mintha dézsából öntenék, és a vagonablakok sűrű esőrácsain keresztül felsejlik az emberek lelkében az elhagyott szülőföld képe az emlékek gazdag tárházával, melyet mint úti poggyászt magukkal cipelnek: az ismerős táj, a Szucsáva folyóval, a Rákovai patakkal, a hadikfalvi Magyaros tető, a fogadjisteni Rákonci erdő, az istensegítsi Cseretető, a jözseffalvai Csonka tormok, az andrásfalvi Árendások stb. És előttük a számukra ismeretlen, idegen táj, a bizonytalan jövő homálybavesző reménye: „innen vagyunk, még nem OTT – fogalmazza meg az esperes mindnyájuk kétségét –, csak innen, azt se tudjuk, hogy jövővel vagy jövőtlen...”

Tamás Menyhért számára nemcsak téma a bukovinai székelyek élete, sorskérdés is. Bukovinában született, szülei ott voltak vele együtt az esőrácsos vonaton az áttelepülők között. „Kettős bölcsőhelyem / Bukovina Bácska / egyike múltamat / másika jövődöm ássa” – vallja egyik versében. Sorsa egybefonódik az áttelepült bukovinaiak sorsával, ennek tudata, tudatos vállalása alakította ki, határozta meg emberi és írói látását. Először lírával jelentkezett, s már versei szorosan kapcsolódtak mind témában, mind formában a székely népelethez, a székely folklórhoz; saját élményvilágán, kötődésein keresztül, különösen szülei, családja sorsa itt és most foglalkoztatta. Három verskötet után e témából írta első nagyszerű kisregényét, a *Vigyázó madárt*, majd egy mai témájú könyv, a *Holtág* után, ismét ide fordult vissza, leásva mostmár a gyökerekig.

A bukovinai székelyek (történetüket újabban Albert Gábor szociográfikusan is feldolgozta), a mádэфalvi veszedelm idején, Mária Terézia korában, menekültek Bukovinába, az újabb generációk számára ez lett a szülőföld, ide kötötte őket a jó-

ban, rosszban közös sors; mert „az Isten a megmondhatója, a Bukovináig s az onnét továbbfutó székelyek, régtől, legviseltebben Mádéfalva óta, legbelül hajnali riadalomban élnek, ágyúlövéses a kertkapu csattanása, harangosan szól: AZ ÉLŐKET HÍVOM, A HOLTAKAT SIRATOM kondulással jár házról házra, az andrásfalvi harang jajdulásával...” Tamás Menyhért mesterien oldotta meg a legnehezebb feladatot: négy évtized előtti eseményeket úgy örökölt meg, keltett újra életre, hogy (látszólag) nem vett tudomást a folytatásról, a később történetekről; mindent úgy próbált megírni, hogy „véletlenül se” igazítson hősei „tapasztalásán, eseményekhez homályosult látásukon” – saját szavait idézve: „akkor se igazítsak, ha csupán saját sorsukra; szűkös horizontokra látnak...” Az író nem közvetlen élményekre épít (egyéves lehetett ama esőrácsos éjszakán), azt a kollektív élményanyagot dolgozza fel, mely az áttelepültekben halmozódott fel, tovább élt; ezért tud tárgyilagos lenni, de a sorsközösség, a családi kötelék, mely e maroknyi néphez fűzi, liraivá oldja hangját, együtt érez, gondolkodik ő is hőseivel.

Az átköltözők a vagonokban, a nyirkos szalmán beszélgetnek, elmélkednek, töprengenek, saját sorsukat latolgatják. Az esőrácsos homályban visszagondolnak a készülődésre, a tétozáásra, a Tatros völgyéből jött csángó emberre, aki „még értett magyarul, mindegyre azt mondogatta: ne induljunk útnak, jól ismeri azt az országot, ahová készülünk; Magyarországon kétféle ember lakik, úr és szolga, s ti ott sosem lesztek urak”. Másrésről a nyomasztó kisebbségi sors: „mi soha semmit nem bízunk az árnyék erejére – elmélkedik Dávid Gáspár –, mégis bármint történt a világ folyása, minket ért a büntetés... mióta uralmat cserélt Bukovina, megint minket ér... az emberekben kicserélődött a szeretet, gyanakvóvá, ellenségeskedővé tette őket a kiesztelt felbujtás”. A felfordult világban bűnnek számított beszélni: „ha román szót vittem haza – emlékezik vissza Balbina –, magyar pofon várt, ha magyar szót vittem az iskolába, román pofon várt”. Hazatelepülésre csábítottak a magyar hatóságok részéről felelőtlen ígéretések: „mi lesz sorsa e csipetnyi népnek?” – töpreng az esperes – „igazán megtanulhattuk volna, hogy a mi sokat szenvedett, sok megpróbáltatást megért népünket könnyű feltüzelné”.

Tamás Menyhért veretes székely nyelvét, gazdag nyelvi fantáziáját már korábbi műveiben (különösen a *Vigyázó madárban*) megcsodálhattuk. Az *Esőrácsokban* tovább tömörít, balladás egyszerűsége törekszik, az egész regény tulajdonképpen egyetlen mondat, az író nem használ pontot. Az események, a különböző síkok így egybefolyznak, látomásossá, álomszerűvé válnak. A mű ezáltal közelebb kerül a vershez, mint a prózához, sajátosan megszerkesztett ritmikus próza, vagy ahogy maga az író találóan mondja: „a fiatal Németh László által is keresett, időmértéken és ütemen túllépő harmadik ritmus, amely a szórend és az „egyenrangú tömbök egymásmellé hengerítéséből” építkezik; nő prózai költemény-prózába.”

Tamás Menyhért későn jelentkezett az irodalomban, amikor első verskötete (*Szövegségben a fákkal*, 1974) megjelent, közel járt a dantei „életút feléhez”, a harmincötödik évhez; éretten, teljes fegyverzetben ismertük meg, azóta konokul járja a maga törte utat, egyre tömörebben, kiérleltében építkezik; hű maradt az önsorsát is meghatározó sorskérdéseket ébren őrző témakörhöz, ezt fejleszti tovább, ebből nem lép ki, de itt igazán otthon van. Az *Esőrácsokban* eddigi művészete csúcspontjára jutott, türelmetlenül várjuk újabb kötetét.

KISPÉTER ANDRÁS

Szapudi András:

AZ IVADÉK

Szapudi András új kötete igen karcsú könyv, pedig két kisregényt tartalmaz. Két, egymástól élményanyagban kevésbé, feldolgozásban inkább különböző kisregényt. A kulcsot ezekhez könnyen megjelölhetjük az előzékenyen tájékoztató fülszöveg életrajzi adataiban: a szerző Győr mellől származik, ma is a Dunántúlon él, ráadásul megélhetését az újságírás nyújtja. A háború előtt születettek nemzedékéhez tartozik, ahhoz, amelynek látványos bevonulása az irodalomba elmaradt, amelynek tagjai nagy döccenőkkel és bizonytalan hagyományok birtokában lelték meg helyüket, ha meglették, sokan közülük erős késéssel. A jelek szerint Szapudi András is az utóbbiak közé tartozik, ha ez a kötete már a harmadik is. Ami

persze nem jelent minősítést, se jó, se rossz értelemben.

Az *ivadék* hőse sem más, mint ennek a nemzedéknek egy boldogtalan képviselője. A megkésztettség jellemzi mind személyes élete zavaros és nyomasztó emlékeinek tisztázásában, mind azoknak a gyökereknek és hatásoknak fölismerésében, melyek a világban való helyét meghatározták. Kiss Benjámin harmincöt éves szakmunkás, aki egy bizonytalan eredetű, sorvasztó betegség elől hazamenekül a falujába. Látszólag kiegyensúlyozott életet él, ha révbe nem is jutott: munkásszálláson lakik, de viszonylag jól keres, s hiányérzeit nem egzisztenciális kielégületlenségek okozzák. Saját megfogalmazásában önön csenevész volta, az erős parasztöskkhöz méltatlan gyengesége. „... Mióta az eszemet tudom, csakis nagyapa lapáttenyerét, oszloplábát, bikanyakát, tölgyderekat szeretném megörökölni”. Falusi környezetben a fizikai erőnek, a testi rátermettségnek kétségkívül igen nagy jelentősége van. Kiss Benjáminnak, a csenevész ivadéknak mégsem csak a testi alkalmatlanság a baja. Még ha ő makacsul, hosszú időn át így is érzi. Az imént idézett mondat folytatása is jelzi ezt: „Olyan unoka szeretnék lenni, akiben a házak előtt üldögélő öregasszonyoknak is kedvük telik; akire azt mondják, szakasztott az öregapja.” Noha itt még mindig csak a „lapáttenyér” és a „bikanyak” utáni nosztalgia munkál, a kisregény többi emlékképéből tudható, hogy másról van szó. Kiss Benjáminnál megszakadt a nemzedék folyamatossága, felborult a falu addigi értékrendje, olyan zavarok álltak elő, amelyek ellen egy gyermek védtelen volt. Sok tekintetben megsínylették ezt a felnőttek is, de a gyermeknek sem belátás, sem gyűlölet, de még az időérzés sem nyújthatott védelmet. A gyermekre rázuhantak azok a hatások, amelyeket a történelem az adott helyen és pillanatban produkált – s ezek egy életre, de legalábbis évtizedekre megzavarták. Az egyéni sors a regényhős esetében csak tovább élezi az ellentmondásokat. A nagyvőru, italos nagyapa háborgató meséi a Piavéről, a Hanság régi legendái vagy a folyóba fultakról szóló falusi mesék véres szépsége adja a háttérrel ahhoz a gyerekkori jelenhez, amelyben a dolgok bizonytalanul elmozdultak helyükről. A cingár kisfiú, akinek apja ott veszett a Donnál s akinek reménytelen példaképe az őserő nagyapa, váratlanul még kitzá-

tottá is válik. A nagyapa vitézségeért kapott öt holdja kulákká teszi őket, s a gyermek, aki eddig a régi értékek szempontjából érezhette semminek magát, most egy másfajta értékrend szenvedő kitzáztottja is lesz. Kisebrendűségi érzése itt gyökerezik, megtévezve az ötvenes évek sokféle kettősségével, a nyíltan hazudó tanítókkal, a tegnapi imatanulást követő indulóénekléssel, a másfajta világot sugalló filmekkel, az anyakocát is lefoglaló végrehajtókkal és azután a szobordöntéshez kapcsolódó, önmagukban szintén zavarbaejtő eseményekkel. A kamaszfiú, aki suta imádattal azonosult a háborús filmek rettenthetetlen mártírjaival – gúnyolt kulákcsemeté letére is –, 56 őszén elszavalhatja a Talpra magyar-t, kései és félresikerült elégtételként, hiszen ott is csak a legtöbb sérelmet elszenvedett nagyapa unokájaként szerepel, miközben legbuzgóbb gyötrőjének-csúfolójának familiája az ünneplés középpontjában áll. A továbbiakban, fiatalemberként a könyv hőse szerelemre, igazi emberi érzelmekre való alkalmatlanságát bizonyítja be, gyáván, ostobán, sőt kegyetlenül viselkedik két esetben is, amikor talán megmenthette volna a vállalt szerelem.

Az *ivadék* tehát egy reális életút hiteles leírása, helyenként a falusi ízek-szagok, figurák élveztesen pontos rajzával. Legfeljebb a jelennel nem tud sokat kezdeni a szerző, megoldásai itt halványabbak, s ami a summázatot illeti, azt rábizza az olvasóra és – az időre.

A *Csontjaink esőben* az előzőnél még rövidebb, elbeszélés méretű, igen tömör és érzékletes kép egy faluról – valószínűleg ugyanarról, mint amely *Az ivadék* hősenek gyermekkorát keretezte. Vagy egy másiktól, de ugyanarról a vidékről. Kemény, keserű látélet, melyet a szigorú, visszafogott stílus mögött megbúvó szeretet hitelesít. Tulajdonképpen szociográfiának is beillene ez a kisregény, minthogy a narrátor személyisége teljesen a háttérben marad, s minthogy a történet a faluról, nem pedig egy-egy kiemelt sorsról szól. Mégsem szociográfia, hanem mintegy annak kiemelt része, egy szociográfiai szövegből kiszabott sűrű anyag, melyet az egymással laza összefüggésben levő, tömény sorsok felmutatása irodalomává avat. Az is megkockáztatható, hogy Szapudi Andrásnak ez az írói alapállás felel meg jobban, ez a visszafogottság, ez a tárgyszerűség az alapanyag megközelíté-

sében, szemlélésében, és ez a szikárság, lényegre törekvés a stílusban. Múltak és jelennek igen szerencsésen eltalált ötvözése fedi fel hatásosan azokat a gyötrelmes kérdéseket, melyekre az író nem ad, de nem is adhat megnyugtató feleletet. Pusztulás és fennmaradás, oldás és kötés, jó és rossz hagyományok, lázadás és megértés villannak fel a nehéz emberi sorsok révén, a csöndes beszélgetések folyamán egy esős faluban. A múlt fényes pillanatai, bűnök, megalkuvások, szenvedések – s a változások, amelyeket csak lejegyezni lehet, értelmezni nem mindig, hiszen nem láthatunk a jövőbe. Az írónak persze minden haragos bírálat ellenére fáj a szíve a faluért, s jobban szeretné hinni, hogy megmarad, s hogy a múltból azt őrzi meg, ami szép és jó. S ebben az olvasó is osztozik vele.

Annál is inkább, mert az író erős szálakkal kötődik szülőföldjéhez, azt belülről képes ábrázolni, érzékletesen, igazi atmoszférát teremtvé. Vonzó barangolás lehetőségét nyújtva így az olvasónak, egy darabka „Magyarország felfedezését”, nem az értelem megdolgoztatásával, hanem az érzékek öröme útján. (*Szépirodalmi*, 1984.)

HALLAMA ERZSÉBET

Mátyus Aliz és Tausz Katalin:

MAGA-URA PARASZTOK ÉS URADALMI CSELÉDEK

Kézenfekvő, de cseppet sem könnyű feladatra vállalkozott Mátyus Aliz és Tausz Katalin a *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek* c. szociográfia-kötetben. Megvizsgálja a nagyon nehezen tetten érhető, összehasonlíthatatlant: milyen külső és belső feltételeket talált „készen” parasztságunk címben jelzett két jellegzetes rétegében a földosztás, milyen válaszokat, magatartásmódokat alakított ki bennük – amelyek aztán a rákövetkező fordulatoknak, ellentmondásoknak maguk is a feltételei lettek... A dolog nehézsége nem csak abban áll, hogy amennyire körülhatárolható az utóbbi réteg, az uradalmi cselédség, annyira nehezen megragadható az előbbi: közülük a huszonöt holdas sem volt „maga-ura”, hanem földje, családjá uralkodott felette. S bármit is rögzített ezekkel vagy azokkal kapcsolatban tudó-

mány, politika vagy közmegegyezés, csak annyiban fontos, amennyiben *megváltozik*: mentalitást, viszonyt alakít ki élethez s munkához, amivel már nem is ők, a régiek, hanem a fiaik, unokáik néznek a holnap elébe...

Lám még szörmentén, csupán közeli-tésképp leegyszerűsítve is ennyire összetett a két szociográfus kérdésfeltevése, – csoda-e, ha – bárhonnan is származó előmunkálatok, források nélkül – nehezen boldogulnak a válasszal? „Maga-uramiék” kiindulópontként használható vizsgálata akár csak magában a szociográfia-műfajban is, ha akarom, rengeteg, ha akarom, szinte semmi, az uradalmi cselédségé meg éppen semmi: negyven év is kevés volt ahhoz, hogy egy *mai* „Puszták népe” megírására valaki vállalkozott volna. Marad a szerzőink által választott lehetőség: két, más-más tájegységhez tartozó, de nagyjából azonos lélekszámú faluban vizsgálni, felfedezni, tetten érni e kétfajta „típust”, beállítódást.

Mátyus is, Tausz is úgy igyekeznek ezt megtenni, hogy – zömében – érdekes, szemléletes portrékat rajzolnak a jelesebb falusiakról. Sorra kerül – legalábbis Mátyusnál – szinte mindenki, aki – akár balgasága, személyiségének különössége okán, akár mert valóban a falu sorsát befolyásolta – jelentős, jellegzetes ember. Ez egyben azt is jelenti, hogy meg kell oldania majd minden szociográfia – de különösen az embereket is „beszéltető” fajták – jellegzetes problémáját: hogyan lehet az emberi portrék révén érvényes társadalomrajzot adni, sorsok, személyiségek színeit nagyrészt megőrizve, mélyre hatolni? Hogy kiderüljön, milyen alapvonásokat vésett, mondjuk, az észak-keleti határszéli Pusztafalu maga-ura parasztjainak arcára, lelkébe a történelem, s főleg az utóbbi negyven év?

Ami magukat a portrékat illeti, ezekkel nincs is baj. Mátyus érzékletesen idézi fel arcukat; szemléletesen, színesen beszélgeti őket. Erénye az is, hogy a paraszti lét meséje, magyarázata közben számos néprajzi hitelességű történetet is előkerül, vagy olyan mondatöredék, -kezdemény, ami – mint a vidumanci erdőn gazdálkodó ártó szellem históriája – fájdalmas-szép kövülete a pusztafalui kollektív tudatnak. Sőt, ez embermesék folyamata a szociográfiában valóságos stílusbravúr: a szerző objek-

tív leírása szinte önálló falumonológgá válik, pusztafalusi lélegzetvétellel, hangsúlyokkal, a jelenlét és ottlét egyediségét pontosan érzékeltető értelmezéssel, indulttal – mintha az objektivációban sem Mátyus beszélne, hanem maga a falu, egységes, hiteles, közös nyelvén.

Hiányérzetem ott és akkor támad, amikor kiderül, hogy a sok részlet-szépség, -érdekesség mögött elvész a lényeg, mert nem kapok választ ez életeknek a céljára, megvalósult vagy kevésbé megvalósult értelmére, értelmességére. Különösen, ahogy a tegnapelőttből a tegnapon át a mához közeledünk, egyre több fogós kérdés merül fel, és marad, sajnos, megválaszolatlanul. Miért lett, maradt mégis „számkivetett”, háttérbe szorított ember Ember Imre, aki földosztáskor erdőt szerzett a falunak, felmenve – idegeskedve, kalapját gyűrve előttük – a miniszterekig? Miért csempészkedtek a pusztafaluiak, voltak-e, és ha igen, miért, rákényszerítve? Miért kellett ez okosan, jól gazdálkodó, a sziklán is megélő faluban három tsz-elnök is tíz év alatt, s melyik volt a jobb, Kóbor, Tatár, vagy Gazda? Jót diktált-e a mindenkori közmegegyezés, hogy gazdálkodásra sose vegyenek fel hiteleket, s hogyan viselték el – a háztáji virágzása közben, mellett – a (valószínű) vesztességüket, „amivel zárszámadáskor szembe találták magukat”? Igazában és lényegében, hogyan hatott a tsz-összevonnás, és mélységében, sokrétű konzekvenciában hogyan a periférikus helyzet, aminek a lehetetlenségeibe a falu belekényszerült? – Megannyi kérdés, probléma, megannyi konfliktus-patron, ami – különösen az utolsó, *Törvény a zsigerekben* c. fejezetben – egy-egy mondat, félmondat erejéig elcsattan, de válasz nincs rá.

Egyáltalán: úgy tűnik, túlságosan is egyenemű, egységes ez a település, Pusztafalu, olyanannyira, hogy nem is hisszük el. Kételyeinket sokszor, akarva, akaratlan, a szociográfus maga is alátámasztja. A 76. oldalon megtudjuk, miért nem szívelte a falu legnagyobb, huszonegynéhány holdas gazdáját Ember Imre: mert „ha valakit baj ért, mindig valami úgy-kellett-nekit látott a szemében.” Másutt az derül ki, a „több vagy kevesebb föld, kisebb vagy kicsit nagyobb gazdaság nem rendelte őket egymás alá” (93. o.). Másutt is szögesen ellentmondó állítások kerülnek egymás mellé: „Pusztafalun senki nem úgy gondolta, hogy még

ez is legyen meg, még az is legyen meg, ha meglesz, azután jobb lesz”, – majd emígyen: „Pusztafalun mindenkinek az élete volt, hogy ha az öt hold megvan, hat legyen meg, ha hat megvan, hét legyen meg. Ez az élete volt mindenkinek.”

Ez hát, de melyik?! Mert – különösen e rövid, határozott „paraszt-mondatokban” – mindegyik szépen hangzik, csak éppen nem összeegyeztethető. Az embermesékbe „nem fér bele” a falu, a maga konkrét ellentmondásaival, amelyekben legalább közelítően rendet kellett volna vágnia a szociográfusnak ahhoz, hogy okulhassunk belőle, hogy ezen mód is, e falu példáján is többek, gazdagabbak legyünk.

Tausz Katalin csatlakozó szociográfiája az uradalmi cselédekről, talán kevesebbet vállal, látszólag szűrkébb, de kisebb terjedelemben is meggyőzőbb, hitelesebb. Ezt – többek közt – azzal éri el, hogy munkája bevezető részeiben esszészerűen elmondja, amit „nem tudunk”, ezzel exponálja a problémákat, majd mindezekre mint előzményre és háttérre rajzolja fel – nemegyszer vonzó írói leleménnyel – emberi portréit s a családtörténeteket. Többé-kevésbé pontosan kiderül ebből, miért s hogyan indult a földosztáskor a legmélyebbről a föld nélküli cseléd, hogy a nemzedékek óta átöröklődő alapvonnás: a tartózkodás a kockázatvállalástól később (a tsz-szervezések földcseréikor például) mit jelentett, vagy ellenkezőleg, hogyan nőtt ki ebből mégis egy-egy volt cseléd munkaszertete, szívós szorgalma.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a kötet egészében mégsem válaszol a jelzett történelmi, társadalmi alapkérdésekre, elsősorban két okból. Először, mert az igazi, a mának, holnapnak is tanulsággal szóló vizsgálódást a jelenkor felé közelítve mindinkább elvékonyítják, elhalványítják, másodszor, mert igazi összehasonlítás céljaira a szóban forgó két „réteg” közül csak az uradalmi cselédség – viszonylag – egyenemű. A valóban messzebbre szóló, többre érvényes konzekvenciák levonásához – ilyen összevetésben – „maguramiéknak” csak a legalsó rétege lenne igazán alkalmas: az önálló szegényparaszatok föld nélküliei vagy egy-két holdasai. S akár ezért, akár más okból, az összevetés így nem is történik meg. (Magvető, 1984.)

VARGA DÁVID